

ISSN: 2957-6725
E-ISSN: 2957-6733

ҰЛТ ЖАДЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2024, № 2 (8)

2 / 2024

-

Бас редактор
Сабыр Ахметжанұлы Қасымов

Редакциялық алқа

Еркін Аманжолұлы Әбіл – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Күлғазира Нұранқызы Балтабаева – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Исидор Шамилович Борчашвили – заң ғылымдарының докторы, профессор, қазіргі заманғы құқық Институтының директоры, ҚР Жоғарғы соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі (Астана қ., Қазақстан)

Дихан Қамзабекұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, «Егемен Қазақстан» РГ» ЖШС Бас директоры (Астана қ., Қазақстан)

Зиябек Ермұханұлы Қабылдинов – тарих ғылымдарының докторы, профессор, корр.-мүшесі. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Георгий Васильевич Кан – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Корей этномәдени бірлестігінің бірінші орынбасары (Алматы қ., Қазақстан)

Досай Тұрсынбайұлы Кенжетев – философия ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Түркістан қ., Қазақстан)

Мәмбет Құлжабайұлы Қойгелдиев – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы қ., Қазақстан)

Гүлжаухар Кәкенқызы Көкебаева – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Виктор Иванович Козодой – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Тарихи және әлеуметтік-саяси зерттеулер институтының директоры (Новосибирск қ., Ресей)

Зайнидин Карпекұлы Құрманов – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы СІМ Дипломатиялық академиясының проректоры (Бішкек қ., Қырғызстан)

Дмитрий Иванович Панто – PhD докторы, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми бөлімінің бас маманы (Гданьск қ., Польша)

Ерлан Бияхметұлы Саиров – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Айдос Әміроллаұлы Сарым – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Жауапты редактор:

Талдықбай Есмаханұлы Есмаханов

Ғылыми редактор:

Құралай Қуандыққызы Сәрсембина

Техникалық хатшы:

Венера Серікқызы Зікірбаева

Главный редактор
Касымов Сабыр Ахметжанулы

Редакционная коллегия

Әбіл Еркін Аманжолұлы – доктор исторических наук, профессор, депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Балтабаева Кульгазира Нурановна – кандидат исторических наук, исполнительный директор Ассоциации выпускников Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Борчашвили Исидор Шамилович – доктор юридических наук, профессор, директор Института современного права, член Научно-консультативного совета при Верховном Суде РК (г. Астана, Казахстан)

Дихан Қамзабекұлы – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор ТОО «РГ «Егемен Қазақстан» (г. Астана, Казахстан)

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, член-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Кан Георгий Васильевич – доктор исторических наук, профессор, первый заместитель корейского этнокультурного объединения (г. Алматы, Казахстан)

Кенжетаяев Досай Турсынбайұлы – доктор философских наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (Алматы, Казахстан)

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (г. Алматы, Казахстан)

Кокебаева Гүлжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института исторических и социально-политических исследований (г. Новосибирск, Россия)

Курманов Зайнидин Карпекович – доктор исторических наук, профессор, проректор Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики (г. Бишкек, Кыргызстан)

Панто Дмитрий Иванович – доктор PhD, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны в Гданьске (г. Гданьск, Польша)

Саиров Ерлан Бияхметович – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Сарым Айдос Амироллаевич – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Ответственный редактор:

Есмаханов Талдыкбай Есмаханұлы

Научный редактор:

Сарсембина Куралай Қуандыққызы

Технический секретарь:

Зиирбаева Венера Серикқызы

Editor-in-Chief

Kassymov Sabyr Akhmetzhanuly

Editorial Board

Abil Yerkin Amanzholuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Baltabayeva Kulgazira Nuranovna – Candidate of Historical Sciences, Executive Director of the Al-Farabi Kazakh National University Alumni Association (Almaty, Kazakhstan)

Borchashvili Isidor Shamilovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Institute of Modern Law, member of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Dikhan Kamzabekuly – Doctor of Philology, Professor, General Director of LLP “RG “Egemen Kazakhstan” (Astana, Kazakhstan)

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member. NAS RK, Director of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kan Georgy Vasilyevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, First Deputy of the Korean Ethno-Cultural Association (Almaty, Kazakhstan)

Kenzhetaev Dosai Tursynbayuly – Doctor of Philosophy, Professor of the Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Almaty, Kazakhstan)

Koigeldiev Mambet Kulzhabaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhauhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kozodoy Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Historical and Socio-Political Studies (Novosibirsk, Russia)

Kurmanov Zainidin Karpekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic (Bishkek, Kyrgyzstan)

Panto Dmitry Ivanovich – PhD, Chief Specialist of the Scientific Department of the Museum of the Second World War in Gdansk (Gdansk, Poland)

Sairov Yerlan Biyakhmetovich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Sarym Aidos Amirollayevich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Responsible Editor:

Yesmakhanov Taldykbay Yesmakhanuly

Scientific Editor:

Sarsembina Kuralay Kuandykovna

Technical Secretary:

Zikirbaeva Venera Serikovna

Редакция туралы мәліметтер:

«Ұлт жады» (Национальная память / National memory) журналының құрылтайшысы: «Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресте зардап шеккен тұлғаларды ақтау мен олардың есімдерін мәңгі есте сақтау жөніндегі «Қаһармандар» Республикалық Қоғамдық қоры

Редакцияның мекен-жайы: 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғылы, 11/5, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесі

Сайтқа сілтеме: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2022 жылы 9 маусымда тіркелген, № KZ39VPY00050349 куәлігі бар.

Мақалаларды қайта басып шығару, микрофильмдерге және басқа көшірмелерге түсіру кезінде міндетті түрде журналға сілтеме жасалады.

Ұсынылған деректердің дұрыстығына авторлар жауапты болады.

Сведения о редакции:

Учредитель журнала «Ұлт жады» (Национальная память / National memory): «Республиканский Общественный Фонд по реабилитации и увековечиванию лиц, пострадавших в борьбе за свободу и независимость Казахстана «Қаһармандар»

Адрес редакции: 010000, Республика Казахстан, г. Астана, пр. Кабанбай батыра, 11/5, Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий

Ссылка на сайт: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан зарегистрирован 9 июня 2022 г., имеет свидетельство № KZ39VPY00050349.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно делается ссылка на журнал.

Ответственность за достоверность представленных данных несут авторы.

Information about the editorial office:

Founder of the "Ult Zhady" (National memory) journal: «Republican Public Fund for Rehabilitation and Perpetuation of Persons Injured in the struggle for Freedom and Independence of Kazakhstan «Қаһармандар»

Editorial office address: 010000, Republic of Kazakhstan, Astana, Kabanbai Batyr Ave., 11/5, Project office of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression

Link to the website: <https://journal.e-memory.kz>

Phone: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on June 9, 2022, has certificate № KZ39VPY00050349.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies, a link to the magazine is necessarily made.

The authors are responsible for the accuracy of the submitted data.

**ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ,
ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАНЫ
ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И
ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА
VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER
CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY**

XҒТАР 03.20.00

**ЖАППАЙ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНЫ -АРАЛБАЕВ
БЕГАЙДАР ЖАНТӨРЕҰЛЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ**

Жанысбекова Гульнар Амирбаевна^{1*}, Әшим Жантөре Қайратұлы²

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының басшысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Қазақстан, Шымкент қ. E-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

² Шымкент қаласы саяси қуғын-сүргін музейінің ғылыми қызметкері, Қазақстан, Шымкент қ. E-mail: unknownstreet@mail.ru, <https://support.orcid.org/hc/en-us/requests/new>

***Автор-корреспондент**

amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

Аннотация. Мақалада Түркістан облысының саяси тарих архивінен алынған материалдар және саяси қуғын-сүргін құрбанының тарихы Аралбаев Бегайдар Жантөреұлының ұрпағының естелігінің негізінде алғаш рет талдау жасалынып отыр. Мақала материалы негізінде Қазақстанның азаттығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күрес нәтижесінде қанқұйлы билік қуғындауына ұшыраған және жүріп өткен жолы әдейі ұмыттырылған тұлғалардың бірінің архивтік құжаттар негізінде құрастырылған өмір дерегі Отан тарихының бір парағы ретінде елімізге қайта оралуы көзделіп отыр. Өз меншіктеріндегі дүние-мүліктерін өз ұрпақтарына жинап бермекші болған кезде қызыл қырғынның қолына түскен әкесін құтқармақшы болған баласының жан-дәрмен әрекеті 5-6 жыл өткен соң-ақ өзінің де «халық жауы» деген сұрқия атты екі мәрте жамылып, ақыр соңында 1949 жылы алыс Сібірдегі Краснояр өлкесінде ауру салдарынан түрме лазаретінде өмірмен қош айтысуына алып келгендігі фактісі – еліміздегі большевиктер билігінің жергілікті халықты аяусыз қуғын-сүргінге салуының кезекті ғана

эпизодындай болғанымен, әрбір адамның өмірі мен тағдыры қайталанбайтын ерекше жаратылыс екендігін әрқашан есте ұстауымызды қажет етеді.

Кілт сөздер: автономия, күрескер топтар, тұлға, халық комиссары, қуғын-сүргін.

МРНТИ 03.20.00

СУДЬБА ЖЕРТВЫ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕСИЙ – АРАЛБАЕВА БЕГАЙДАРА ЖАНТУРЕУЛЫ

Жанысбекова Гульнар Амирбаевна¹, Ашим Жанторе Кайратович²
1 Кандидат исторических наук, доцент, руководитель Центра «Духовное
возрождение и ассамблея народа Казахстана» Южно-Казахстанского
университета им. М. Ауэзова. Казахстан, Шымкент.
e-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>
2 Сотрудник Музея политических репрессий в Шымкенте, Казахстан,
Шымкент. **e-mail:** unknownstreet@mail.ru.

***Автор-корреспондент**

e-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

Аннотация. В статье впервые проанализированы материалы из архива политической истории Туркестанской области и история жертв политических репрессий на основе воспоминаний потомков Аралбаева Бегайдара Жантуреевича. В статье на документальном материале раскрывается борьба за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана на основе изучения архивных дел лиц, подвергшихся преследованию и репрессии властей, чей пройденный трагический путь до сих пор ждет своего исследования. Стремление сына заключенного Жанторе Аралбаева – Бегайдара Аралбаева – освободить отца, желавшего передать хозяйственное наследие своей семьи своим потомкам привело через несколько лет преследованию и осуждению большевиками его как «врага народа, и, в 1949 году высылке в Красноярский край Сибири, где он в результате болезненного состояния скончался в лазарете. Несмотря на то, что репрессия большевиков по отношению к местному населению была проведена систематически и последовательно, на протяжении долгого времени, но трагические судьбы отдельных личностей не должны предвостановлять забвению.

Ключевые слова: автономия, группировки, личность, народный комиссар, репрессия.

IRSTI 03.20.00

**THE FATE OF THE VICTIM OF MASS POLITICAL REPRESSION –
ARALBAYEV BEGAIDAR ZHANTUREULY**

Zhanysbekova Gulnar Amirbaevna¹, Ashim Zhantore Kayratovich²

1 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Center for “Spiritual Revival and Assembly of the People of Kazakhstan” of South Kazakhstan University M. Auezova. Kazakhstan, Shymkent.

e-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

2 Employee of the Museum of Political Repressions in Shymkent, Kazakhstan, Shymkent. e-mail: unknownstreet@mail.ru.

*** Corresponding author**

e-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

Annotation. For the first time, the article analyzes materials from the archive of the political history of the Turkestan region and the history of a victim of political repression based on the memory of Aralbayev's descendant Begaidar Zhantureevich. Based on the material of the article, it is assumed that as a result of the struggle for freedom, independence and territorial integrity of Kazakhstan, one of the persons who were persecuted by the authorities and deliberately forgot the path they had traveled will return to our country as a leaf of the history of the Fatherland from life, compiled on the basis of archival documents. The fact that the mental actions of the son, who tried to save his father, who fell into the hands of the Red Massacre, when he was collecting his property for his descendants, after 5-6 years led to the fact that he twice covered himself with an "enemy of the people" and, finally, in 1949, said goodbye to life in the Krasnoyarsk Territory in distant Siberia, became the reason that the Bolshevik authorities in our country, despite the fact that this is just another episode of the brutal persecution of the local population, it must always be remembered that the life and fate of each person is a unique being that cannot be reproduced.

Keywords: autonomy, groupings, personality, people's commissar, repression.

Кіріспе. Саяси қуғын-сүргін құрбандарының бірі – Аралбаев Бегайдар Жантөреұлының ұлы Жүсіптің «Халық жады» жинағына қосылған, ілгеріде

Шымкент қаласында жарияланған «Қан жүректі қайғылым» жинағына берген «Халқының аяулысы» атты естелік мақаласындағы, сондай-ақ оның келіні Ырысты Аралбаеваның Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның аймақтық жұмыс топтарының мүшелері жүргізген сұхбаттар кезінде берген мәліметтерімен таныса отырып, халыққа қызмет жасауға ұмтылған, талайлы тағдырының соңында әдейі ұмыттырылған тұлғалардың бірі деген ойға келе отырып, ұсынылып отырылған мақаланы дайындау қажеттілігі туындады.

Материалдар мен әдістер. Архивтік ізденістер кезінде Оңтүстіктің халқын саяси қуғын-сүргінге салу тарихында Аралбаев деген фамилиясы бар тұлғалардың екеуі екені байқалды.

Олардың алғашқысы – Созақ көтерілісіне қатысушы, ОГПУ уәкілі ірі бай баласы деп көрсеткен 56 жастағы Аралбаев Мадиярхан. Созақ отрядын бастап барып Шолаққорғанды алуға қатысқан, осы жердегі советтік билікті толық жоюға бастамашы болған және жүзеге асырған, сол күні Созаққа кері оралып, көтеріліс басшысынан Ащысай кенорнын советтерден тартып алуға тапсырма алған, алайда қызыл солдаттардың қарулы қарсылығына кездескеннен соң құм жаққа қарай қашып, амалсыз бас сауғалауға мәжбүр болған жалынды күрескер тұлға [1].

Ал, екіншісі, яғни ұсынылып отырылған мақала тақырыбына арқау болып отырған тұлға, қуғын-сүргінге бір емес екі рет қатарынан түскен Аралбаев Бегайдар Жантөреұлы 1896 жылы Сырдария облысындағы Перовск уезінің Жаңа-Қорған болысының Төменарық ауылында дүниеге келген. Жаңа-Қорғандағы орыс-түзем училищесін, Перовскідегі 4 класстық қалалық училищені оқыған, жақсы тәмамдап, советтік билік ісіне араласқан.

Қуғын-сүргін құрбанының өмірдерек анықтамасын толық беру маңызды болғандықтан саналуан дерек көздерінен табылған мәліметтерді келтірейік:

1917-1922 жылдары Перовск милициясының бастығы; Шиелі ауданының аудандық халық судьясы; Сырдарья облыстық атқару комитетінің төралқа хатшысы қызметтерін;

1922-1924 ж. Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Ішкі істер халық комиссары;

1924 ж. Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Халық комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары;

1925-1933 жж. Қазақ Орталық атқару комитеті төралқасының хатшысы, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Орталық атқару комитетінің жанындағы Орталық сайлау комиссиясының төрағасы; КСРО мемлекеттік банкінің Қазақ өлкелік кеңсесі жетекшісінің орынбасары; Қазақшөпторталығы басқармасының төрағасы; «Одақшөпторталығының» (Союзсеноцентр) қазақ өлкелік кеңсесінің уәкілі; Мемлекеттік банктің Ақтөбе облыстық кеңсесінің меңгерушісі сияқты саналуан бағыттардағы қызметтерді атқарған [2].

Аралбаев Бегайдардың соңына түсу, оның ауылдағы туысқандарының айтуынша, оның әкесі Жантөренің өз ауылындағы өзінің дүниесін, жер телімін пайдаланғаны үшін күдікке ілінуінен басталған. Бұл туралы мәлімет

Түркістан уезінің қалалық комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі Николаевтің аса құпия түрде өлкелік аға тергеушіге берген ақпаратынан белгілі болды [1, с.46-48].

Бұл туралы құжат мәтіні Николаевтың сөзімен: «26-шы қаңтарда Жаңа-Қорған болысының №4 және №6 ауылдарының атқамінерлері Аралбаев пен Жармұхамедов өзара келісіп №6 ауылдың 150 десятина көлеміндегі жерін №4 ауылға ауылдың басқа адамдарына хабарламай-ақ беруге келісім жасаған. №6 ауылдың жерден айрылған кедейлері сот-жазалау орындарына арыз бермеген», - деген куәлік береді [1, с.46.].

Осы куәліктен большевиктік билік келгенге дейін өзінің иелігінде болған, ортақтасу дәуірінде ұжымның иелігіне берілген жерінің пайдасын қандай да болмасын жолмен қайтаруға жанталасқан әрекетті көруімізге болады. Ал, №6 ауылдың кедейлерінің қаңтар айында болған іс туралы арызды тек екі ай өткеннен соң сәуір айында беруі де, 150 десятина жерді Аралбаев Жантөренің меншігі деп мойындап тануын көрсетсе керек.

Сәуірдің 10-ы күні Түркістан уезінің халықтық сотының реестрінде бұл іс 16-шы нөмірмен тіркелген және Ресей Федерациясының қылмыстық кодексінің 83-ші және 189-шы баптарына сәйкес Аралбаев Жантөренің қылмыстық ісі дәлелденген. 83-ші бап бойынша Аралбаев Жантөреге қарапайым контрабандашы және 189-шы бап бойынша механикалық қозғалтқыштарды дұрыс орналастырмау деген айып тағылып, 150 десятина жерді кәмпескелеу, осы жағдай қайталанатын болса – қосымша айыппұлдар салынып, айдауға жіберу, ал, 189-шы бап бойынша 3 айға дейін еңбекпен түзеу лагеріне қамау немесе 300 рубль айыппұл салу көзделген екен [3].

Осы кезде жауапты қызметтер атқарып жүрген Аралбаев Бегайдар өзінің әкесінің қызыл жазалаушылардың тырнағына ілінгенін көргеннен кейін қарап қалмай, әрекеттенгенін құжат мәтіні жариялап беріп отыр. Архивтік құжат мәтініне кезек берер болсақ, құпия ақпарат беруші Николаев «... в процессе предварительного следствия обвинение Аралбаева и другого по ст.83и 189 УК считается доказанным, но, несмотря на это по чьей-то инициативе для меня совершенно не известно, но предполагаю, что по инициативе сына обвиняемого сейчас секретаря КЦИКа Аралбаева поступило предложение от 8.05.-го с.г. ст. Прокурора республики за подписью Гришенкова непосредственно на имя следователя 2-го участка, о высылке всего дела в Кзыл-Орду по адресу Прокурора Республики. ... Через некоторое время поступили телеграмма Аралбаева освободить, прокурор основании этой телеграммы освободил, но одновременно внес проект письма на имя ответственного секретаря ВКП(б), с одной стороны с протестом против вмешательства республиканского прокурора непосредственно в дела низовой сети судебно-карательных органов, а с другой против освобождения гражданина Аралбаева», – дей келе, губерния прокуроры Кибардиннің осы хатқа берген келісімімен Аралбаев Жантөренің қайта тұтқындалғандығын, нақ осы кезеңде Филипенко мен Мұстамбаевтың Қызылордадан Түркістан өңіріне келгендігін жеткізеді. Филипенко мен Мұстамбаев хатқа байланысты

туындаған жанжалды шешуге келгендіктерін жариялайды. Ақпарат беруші Николаев болса, Түркістан уезінің ВКП(б) ұйымында ешқандай бір-біріне қарсы келген жанжалдың болмағандығын да өз ақпаратына қоса тіркеп, Мұстамбаев пен Филипенконың көздеген түпкі мақсаты Аралбаев Жантөрені тұтқыннан босату деген емеурін танытқанын жеткізеді және өзінің осы болжамын Николаев мынадай фактімен де дәлелдемекші болады: «губерниялық атқару комитетінің мәжілісінде хат мазмұнын талқылаған кезде бірде-бір ескерту жасамаған, ешқандай қарсылық көрсетпей, ләм-мим деп жақ ашпаған Мұстамбаев пен Филипенко бюро мәжілісінен кейін қылмыстық кодекс кітабын ашып алып, Түркістан уездік комитет бюросының мүшелері Худайкулов пен Мажгуловқа хаттың қате екендігін, кінәсіз Аралбаевты тез арада тұтқыннан босату қажет екендігін негіздеумен болды», - деп жеткізген. Осы ақпаратында Николаев Мұстамбаевтың осындай уәждерді ВКП(б) қалалық бюросында неге келтірмегендігіне де назар аударып, сұрақты төтесінен қояды, алайда, Мұстамбаев бұл мәселені естімей қалғансыз, - деген жалтарма жауап берді деп, өз арызының бояуын қалыңдата түседі. Сонымен бірге Николаев Мұстамбаев пен Филипенконың Түркістан уезі бойынша прокурордың орынбасарымен кездесуінен кейін белгісіз себептермен Аралбаев Жантөренің бостандыққа шығарылғандығын және әлі күнге дейін *(ақпарат берілген күнге дейін – авторлар)* бұл істің созбақталып келе жатқандығын айтады. Аралбаев Жантөренің соңына мықтап түскен Николаев 1926 жылы 24-ші шілдеде Филипенконың атына Мұстамбаев екеуінің губерниялық партия комитетінің шешімін мүлдем орындамағандығы жөнінде де ескерту хат та жазғандығын хабарлайды. «Алайда, - дейді Николаев, Филипенкодан жауап ала алмадым, соған карағанда Аралбаев Жантөренің ісі тоқтатылған сияқты», - деп көрсетеді де, мұның себебін оның баласы КазЦИК хатшысы Аралбаев Бегайдардың әкесі Жантөренің ауылы Жаңа-Қорған болыстығына келіп жатқандығы, қызметін пайдаланып тергеу ісі барысына ықпал еткендігінен деп ойлайтындығын айтады. Өйткені, - дейді Николаев, - ол осы болыстықтың қызметкерлерін шақырып алып, өзінің әкесін сотқа берулеріне байланысты әңгіме де (нотация) жүргізген екен, - дейді [1, с.47.].

Мақала шеңберінде оның ұрпағы Жүсіп Бегайдарұлының «Халқының аяулысы» атты мақалада берген естелігін толық келтіруді жөн деп тауып, ұсынылып отыр. Ол әкесі Аралбаев Бегайдар туралы «Халқына қажымай еңбек етіп, жаңа өкіметтің саясатын іске асыруға ат салысып, жар құлағы жастыққа тимей, «Елім, жұртым!», деп өткен азаматтар аз емес. Оларды кейінгі ұрпаққа таныстыру, еңбегін елге жеткізу түрлі себептермен соңғы кезде ғана қолға алына бастады. Республикалық басшылық лауазымда жүріп, еліміздің гүлденуі жолында қажыр-қайратын аямаған әкем Бегайдар Жантөреұлы Аралбаев Жаппай саяси қуғын-сүргін жылдарында «Халық жауы» деген атпен бір емес, екі ұсталып, өмірін қиды. Аз жасаса да халқына қылаусыз қызмет етті.

1896 жылы Сырдария облысы, Түркістан уезіндегі Жаңақорған кентінде туылған ол Ақмешіт қаласындағы төрт жылдық училищені он алты жасында бітірген. Орта Азия мен Қазақстанның қалыптасу, нығаю жолындағы күреске белсене араласқан. Н.Төреқұлов, С.Қожанов, С.Садуақасов, Т.Жүргенов сияқты қайраткерлермен қызметтес, мақсаттас болған. Азамат ретіндегі еңбегі өз алдына бір төбе. Атап айтқанда:

Кирревкомның басшысы ретінде ұлттық территориямыздың тұтастығын негіздеп, сол үшін күресті;

КазЦИК-тің хатшысы ретінде еліміздің заң шығарушы билігінің ірге тасын қалады, ауылдарды кеңестендіруді іске асырды;

Орталық комиссияның төрағасы ретінде Ұлттық кадрлардың қатарын нығайту, қазақ тілінің мемлекеттік деңгейде қолданылуын орнықтыруға басшылық етті;

Байлардың мал-мүлкін тәркілеуге ашық қарсылық білдіріп, ресми органдардың орынсыз істерін түзетуге әрекет жасады: «Алаш» қозғалысының қайраткерлерімен тығыз байланысты, тәуелсіздікті қолдаушылардың алдыңғы қатарында болды.

Мұрағат деректеріндегі еңбек жолына көз жіберелік. 1918 жылдың қыркүйегінен 1920 жылдың 5 қаңтарына дейін Жаңақорған болысында жер бөлімінің бастығы, Шиелі халық соты, 1922 жылдың қарашасына дейін Сырдария облыстық атқару комитетінің бөлім меңгерушісі, хатшысы, төрағасы, 1923 жылғы 11 сәуірге дейін Түркістан Республикасы Атқару комитеті төрағасының міндетін атқарушы, 1924 жылдың шілдесіне дейін Түркістан Республикасы Ішкі Істер Халық комиссары, Түркістан атқару комитеті төралқасының мүшесі, қарашасына дейін Түркістан Республикасы Жоғарғы сотының төрағасы, 1925 жылдың сәуірінен 1928 жылдың қазанына дейін Қазақстан Орталық атқару комитетінің хатшысы, 1932 жылдың сәуіріне дейін Қазақстан Орталық банк басқарушысының орынбасары, осы мекеменің түрлі жауапты қызметкері, 1932 жылдың 3 қарашасында қамауға алынғанға дейін Ақтөбе облыстық мемлекеттік банк басқарушысы.

Қандай лауазымды қызметте жүрсе де, алдымен ұлт мүддесін көздеген, сол үшін, қоғамдық жұмыстарға белсене араласқан. Мәселен, 1922 жылы Сырдария облысын азат ету жөніндегі комиссияның төрағасы, 1923 жылы Жетісу облысын зерттеу экспедициялық төтенше комиссияның, іс қағаздарды жергілікті тілдерде жүргізуге көшіру жөніндегі комиссияның, Бүкілтүркістандық Кеңестер съезін шақыру жөніндегі комиссияның төрағасы, 1924 жылы Түркістанның Қазақстанға өткен облыстарын басқару жөніндегі комиссия төрағасының орынбасары, 1925 жылы ауылдарды кеңестендіру жөніндегі Бүкілқазақстандық Кеңесті ұйымдастыру комиссиясының төрағасы, 1926 жылы партия, кеңес аппараттарын жергіліктендіру жөніндегі Өлкелік комитеті мен Қазатком комиссиясының төрағасы, Бүкілқазақстандық алғашқы Кеңестер сайлауында Орталық сайлау комиссиясының төрағасы болғаны жөнінде Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында деректер бар. Бұл тек деректер ғана. Ал,

атқарылған жұмыстың қыруарлығы, оған қаншама қажыр-қайрат жұмсау керектігі айтпаса да түсінікті. Осының бәрі айналып келгенде «ұлтшыл» деген айыппен тұтқындалуына әкеліп тіреді.

Ол кезде біз Ақтөбе қаласында тұрыппыз. Мен – екі, Орынша әпкем төрт жаста екен. Әкем бірнеше күн хабарсыз кетіп, не болғанын білмей отырыппыз. Не болғанын кейіннен естіген анам әпкем екеумізді жетелеп елге қайтуға оқталған. Себебі, не жұмыс, не ағайын жоқ. Алдында ғана құрдай жорғалап, есікке дамыл бермей араласып отырған жолдас-жоралары тіпті жағдай сұрауға да жарамаған.

Елге келсек, белсенділер әкемнің ағайын-туыстарының дүние-мүлкін тәркілеп, өздерін Өзбекстанға жер аударып жіберіпті. Әкемнің кіші інісі Хасанай көкемді Өзбекстаннан әрең дегенде тауып, Шыназ ауданындағы №3 асыл тұқымды мал кеңшарының фермасына орналастық. Мен өзбек мектебінің екінші сыныбына бардым. Анам кеңшардың жұмысына шықты. «Бұлар халық жауының отбасы екен» деген әңгімеден кейін қайта-қайта қоныс өзгертіп, ауылдан ауылға көшіп жүрдік. Өз баспанамыз болмады. Германиямен соғыс басталғанда, Хасанай көкем майданға кетті. Мен оқуды тастап, 11 жасымнан шаруашылықтың қара жұмысына арластым. Арба айдадым. Соқамен жер жырттым. Түнде колхоздың атын бақтым.

1945 жылы нағашы әкем Есенов Жорабек бізді іздеп тауып, Қызылорда облысындағы өзі тұратын Шиелі ауданына алдырды. Ол жерде қазақ мектебі бар екен, 5-сыныбында оқыдым.

1934 жылғы 29-наурызда «революцияға қарсы ұлтшылдық орталықтың басшысы» деген айыппен РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-7, 58-10, 58-11 баптары бойынша он жылға сотталып, 1935 жылдың 15 қазанына дейін Карлагтың «Бозшакөл» учаскесінде, 1943 жылдың 3 қарашасына дейін Мордова АКСР-інің Явас кентіндегі Темников лагерінде болып, одан кейін де үш жыл түрме азабын тартқан әкем отбасымызға 1946 жылдың наурызында оралды. Алайда, Қазақстанда тұруына тыйым салынғандықтан (жер аударылған есепті), бізді Өзбекстанға алып кетті. Тәшкент облысының Шыназ ауданындағы 3-асыл тұқымды мал шаруашылығына жайғастық. Мені орыс мектебінің 4-сыныбына берді. Өзі кеңшардың мұрабы, ферма бастығы, Самарқан қаласындағы жібек маталар фабрикасының директоры болды.

1948 жылдың 27 қаңтарында екінші мәрте тұтқындалып, Қызылорда қаласындағы түрмеге қамалды. 1949 жылғы 3-тамызда КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік министрлігінің жанындағы «Ерекше Кеңестің» қаулысымен жер аударылды. 1949 жылдың 29-қарашасында Краснояр өлкесі, Енисей ауданы, Хохлово кентіндегі лагерьдің ауруханасында қайтыс болды.

Тірі адам тіршілігін жасайды, 18 жасымда 7-сыныпты бітіріп, техникумға түстім. Төрт жарым жыл Әскери-Теңіз Флотында қызмет еттім. Нағашым, көрнекті ғалым Шахмардан Есенов Жезқазғанда қызмет істейді екен. 25 жасымда сол жерде кешкі мектепте оқып, орта білім алдым. Келер жылы институтқа түстім. Бұл Үкіметтің әкемді ешқандай қылмыс белгісі жоқ деп ақтаған 1957 жыл еді. Қос бірдей қуанышым қойныма симады. Дегенмен,

өкініштің ащы запыраны өзекті өртейді екен. Балалық бал дәуренімде шат-күлкіге кенеле алмадым. Жастық шағымда арман қуып, жалындамадым. «Мынау халық жауының баласы», - деп түртпектей ме деп, еңсемді көтермей ер жеттім. Өз қатар құрбыларымдай, комсомол мүшелігіне де қабылданбадым. Институтты 30-ға келгенімде бітірдім, геолог мамандығын алдым, онда да лауазымы жоғары қызметте істейтін нағашымның арқасында ғана. Осының бәрі қылышынан қан тамған кеңестік қызыл империя зұлматының салдары.

Қазір зейнеткермін. Көңілге медеу тұтарым әкемнің елге сіңірген еңбегі. Заманымыздың көрнекті жазушысы С.Мұқанов «Адасқандар», «Мөлдір махаббат» шығармаларына ол кісіні тектен-текке кейіпкер етіп алмаған. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгелі бері де кітап, мақалалар жазылды, есімін есте қалдыру мақсатымен Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданындағы №52 орта мектебіне оның аты берілді. Туылғанына 100 жыл толуы кіндік қаны тамған жерінде, 1996 жылы кеңінен атап етілді. Жоғарыда мен айтып өткен қыруар жұмысты асыл әкем Бегайдар Аралбаев халық үшін істесе, халқы да алдында қарыздар болып қалмайды», - дейді [4].

Бегайдар Жантөреұлы Аралбаевтың келіні, Шымкент қаласының тұрғыны Ырысты Аралбаева да Түркістан облыстық Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі жұмыс тобының жетекшісі Тұрсын Хазретұлына естелік жазып берген екен. Төменде осы естелікті де толық келтіру – құрбандар ұрпақтарының жадына көрсетілген құрмет ретінде толық келтіріліп отыр.

«Менің қайын атам Бегайдар Жантөреұлы Аралбаев, - дейді оның келіні Ырысты Аралбаева, – қуғын-сүргін жылдарында «халық жауы» деген атпен бір емес, екі ұсталып, өмірін қиды. Аз жасаса да, халқына қылаусыз қызмет етті. Бегайдар Жантөреұлы Аралбаев 1896 жылы Сырдария облысы, Түркістан уезіндегі Жаңақорған кентінде туылған. Ол Ақмешіт қаласындағы төрт жылдық училищені он алты жасында бітірген. Орта Азия мен Қазақстанның қалыптасу, нығаю жолындағы қызметке белсене араласқан».

Өзіне келіп жеткен мәліметтер негізінде Аралбаевтар әулетінің келіні Ырысты қайын атасының М. Дулатов, Н. Төреқұлов, С. Қожанов, Т. Рысқұлов, С. Асфендияров, Қ. Сармолдаев, Қ. Қожықов, Н. Рүстемов, С. Сапарбеков, Т. Жүргенов және т.б. түркістандық қайраткерлермен қызметтес болғандығын айтады.

Менің атам, – дейді ол 1918 жылдың қыркүйегінен 1920 жылдың 5 қаңтарына дейін Жаңақорған болысында жер бөлімінің бастығы, Шиелі болысында халық соты, 1922 жылдың қарашасына дейін Сырдария облыстық Атқару Комитетінің бөлім меңгерушісі, хатшысы, төрағасы, 1923 жылғы 11 сәуірге дейін Түркістан Республикасы Атқару Комитеті төрағасының міндетін атқарушы, 1924 жылдың шілдесіне дейін Түркістан Республикасы Ішкі Істер Халық комиссары, Түркістан Атқару Комитеті төралқасының мүшесі, Түркістан Республикасы Жоғарғы сотының төрағасы, 1924 жылдың қазанынан Сырдария губерниялық атқару комитетінің төрағасы, 1925

жылдың сәуірінен 1928 жылдың сәуіріне дейін Қазақ Орталық атқару комитетінің хатшысы, 1932 жылдың сәуіріне дейін Қазақстан Орталық банк басқарушысының орынбасары, осы мекеменің түрлі жауапты қызметкері, 1933 жылдың 3 қарашасында қамауға алынғанға дейін, Ақтөбе облыстық мемлекеттік банк басқарушысы болды. Қандай лауазымды қызметте жүрсе де, алдымен ұлт мүддесін көздеген, сол үшін, қоғамдық жұмыстарға белсене араласқан. Мәселен, 1922 жылы Сырдария облысын азат ету жөніндегі комиссияның төрағасы, 1923 жылы Жетісу облысын зерттеу экспедициялық төтенше комиссияның, іс қағаздарды жергілікті тілдерде жүргізуге көшіру жөніндегі комиссияның, Бүкілтүркістандық Кеңестер съезін шақыру жөніндегі комиссияның төрағасы, 1924 жылы Түркістаннан Қазақстанға өткен облыстарын басқару жөніндегі комиссия төрағасының орынбасары, 1925 жылы ауылдарды кеңестендіру жөніндегі Бүкілқазақстандық Кеңесті ұйымдастыру комиссиясының төрағасы, 1926 жылы партия, кеңес аппараттарын жергіліктендіру жөніндегі Өлкелік комитеті мен Қазатком комиссиясының төрағасы, Бүкілқазақстандық алғашқы Кеңестер сайлауында Орталық сайлау комиссиясының төрағасы болғаны жөнінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында деректер бар.

1934 жылғы 29 наурызда «революцияға қарсы ұлтшылдық орталықтың басшысы» деген айыппен РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-7 (Мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың қалыпты қызметіне қарсы тұру немесе оларды тиісінше мемлекеттік өнеркәсіпті, сауданы және көлікті жою және бұзу үшін пайдалану, 58-баптың 1-тармағында (экономикалық контрреволюция) көзделген әрекеттерді жасау), 58-10 (Шпиондық, яғни мазмұны бойынша ерекше қорғалатын мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтерді шет мемлекеттерге, контрреволюциялық ұйымдарға немесе жеке тұлғаларға беру мақсатында беру, ұрлау немесе жинау), 58-11 (Патша өкіметі тұсындағы жауапты немесе ерекше құпия қызметтерде немесе азамат соғысы кезіндегі контрреволюциялық үкіметтер арасында көрсетілген белсенді әрекеттер немесе жұмысшы табы мен революциялық қозғалысқа қарсы белсенді күрес) баптары бойынша он жылға сотталып, 1935 жылдың 15 қазанына дейін Карлагтын «Бозшакөл» учаскесінде, 1943 жылдың 3 қарашасына дейін Мордова АКСР-інің Явас кентіндегі Темников лагерінде болып, одан кейін де үш жыл түрме азабын тартқан атам отбасымызға 1946 жылдың наурызында оралды. Алайда, Қазақстанда тұруына тыйым салынғандықтан (жер аударылған есепті), бізді Өзбекстанға алып кетті. Ташкент облысының Шыназ ауданындағы 3-асыл тұқымды мал шаруашылығына жайғастық. Менің күйеуім Жүсіпбекті орыс мектебінің 4-сыныбына берген. Өзі кеңшардың мұрабы, ферма бастығы, Самарқан қаласындағы жібек маталар фабрикасының директоры болып, әртүрлі қызметтер істеген. 1948 жылдың 27 қаңтарында екінші мәрте тұтқындалып, Қызылорда қаласындағы түрмеге қамалды. 1949 жылғы 3 тамызда КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік министрлігінің жанындағы «Ерекше Кеңестің» қаулысымен жер аударылды. 1949 жылдың 29 қарашасында Краснояр өлкесі,

Енисей ауданы, Хохлово кентіндегі лагерьдің ауруханасында қайтыс болды. Енемнің аты-жөні Сақыпжамал Жорабекқызы Есенова-Аралбаева. Сырбойына белгілі зиялы Жорабек Есеновтың бәйбішесінен туған. Ғылым Академиясының президенті болатын Шахмардан Жорабектің екінші әйелінен. Атамыз айдауда жүргенде Жорабек қызы мен немерелері Орынша мен Жүсіпбекті қолына алып қараған. Өзі де қуғын көрген, көзі ашық зиялы ғой. Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасын жатқа оқитын еді деп, отыратын енем. Енем күйеуінің артынан іздеп, Мордовадағы лагерьге екі рет барған. Біріншісінде, жалғыз өзі барған екен. Екіншісінде, қызы мен ұлын ала барған. Сонғы барғанында лагерьде төтенше жағдай болып, бұларды жолықтырмайды. Кейін атамыздан хат келген, онда «Менің лагерьдегі азабымнан сендердің темір тордың сыртында тұрып, жолыға алмай кеткендерің жаныма қатты батты» деп жазған екен. Күйеуін лагерьге іздеп барған менің енем сияқтылар аса көп бола қоймаған ғой қазақ әйелдері арасында. Оның осы ерлігі де ескерілуі керек. Сол Шахмардан Есенов күйеуім Жүсіпбекке көп көмек берді. Күйеуім политехты бітірген, кенші-геолог еді. Қуғын-сүргінді көп көрген адам, мына өмірден томаға-тұйық болып үндемей өтті. Естелігімде айттым ғой. Енем айтып отыратын: біз жер үйде тұрамыз, әуламыз кең, ішіп-жем мол болатын. Демалыс күндері бір қазан көже пісіремін, ас-ауқат дайындаймын. Қожанов, Рысқұлов, Төреқұлов бастаған қазақтың серкелері келіп үйімізде болады. Гу-гу әңгіме, дауласады, айғайласады, сонында ән салып қайтатын бәрі. Кіріп-шығып жүріп әңгімелерін құлағым шалады. Сөздерінің бәрі қазақтың жайы, болашағы туралы болатын. Кейін, бәрі де істі болып жатқан кезде ойлаймын, шынымен сол айтқан сөздері үшін кінәлі болған ба деп. Олардың бәрін де бүгінгі тәуелсіздігіміз үшін күрескендер деп, ойлаймын. Көп фотолары бар, бірақ құжаттары аз. Күйеуімнің әпкесі Орыншаның балаларының қолында Жорабек атамыздан қалған құжаттар, жәдігерлер көп. «Мынау Хиуа ханының қылышы, шапаны еді» деп көрсетіп еді. Бірақ атам Бегайдардың есімін ұлықтауға байланысты жұмыстарға, көңілім толмайды. Туған ауылында мектепке, көшеге аты берілді. Сонымен бітті. Оның аты Шымкент, Қызылорда қалаларындағы көшелерге де берілсе деймін, - деген тілекпен өз естелігін аяқтаған екен [5].

Қуғындауға өз әкесін арашалау кезінде түсіп бастаған, ал ұрпақтары осындай үлкен махаббатпен естеліктер берген Аралбаев Бегайдар Жантөреұлы алғаш рет 1933 жылы тұтқындалып, жазаны әуелі Карлагта, сонан соң Мордва АССР-інің Темников лагерінде өтеп, 1945 жылы елге қайтқан екен. 1948 жылдың желтоқсан айында Қызылорда облысының уездік мемлекеттік қауіпсіздік органдары қайта тұтқындағанға дейін Ташкент облысының №3 кеңестік шаруашылығында сушы, мұраб жұмысын істеген.

1949 жылы 3 тамызда КСРО-ның мемлекеттік қауіпсіздік қызметінің Ерекше мәжілісінің қарарымен Сібірге айдауға жіберілген. 1952 жылы Краснояр қаласында қайтыс болды [2, С.274].

Қорытынды. Кеңестік большевиктік биліктің қазақ елінің ғасырлар бойында қалыптасқан дәстүрлі ішкі байланысын үзуді мақсат еткендегі, негізгі нысанаға алған күшті топ – байлар екендігі барлық тарихи зерттеулер мен талдауларда айтылып та, жазылып та жүр. Ал, Аралбаев Бегайдар Жантөреұлының басынан өткен қуғындау ісінің туындауы – бұл алдымен жергілікті байдың және оның Қазақ Автономиясының Жоғарғы билік орындарының бірін иемденген баласының арасындағы ұрпақаралық байланысының советтік билікке терең нұқсан келтіретін дүние деп, аса үлкен қорқынышпен қарауынан туындағандығын аңғаруымызға болады. Сонымен қатар қызыл жазалау аппараты әкесі үшін белсенді күреске түскен Аралбаев Бегайдардың славяндық большевик Филипенконы да өз ырқына бағындыруы, оның өз айналасында аса үлкен беделге ие екендігін, өз сөзі мен ықпалын кез-келген жағдайда, яғни нақтырақ айтар болсақ, советтік билікті қолдауға да, немесе оның шешімдеріне қарсы тұруға да шебер пайдалана алатындығын байқайды. Әрине, осындай бай тұқымынан шыққан, әрі білімді де беделді қарсыластың жоғары қызметтерде жүруі сталиндік жүйе үшін мүлдем тиімсіз болды. Бұған қосымша белгі ретінде, келіні Ырысты берген естеліктен белгілі болып отырғандай кеңшармұрабынан ферма бастығына, онан соң Самарқан қаласындағы жібек маталар фабрикасының директоры қызметіне көтерілуі оның алғашқы тұтқындалу кезінде сағының сынбағандығынан екендігін сезген жүйе сақшылары оны 1949 жылы қайта тұтқынға алады.

Аралбаев Бегайдарды осыншама қудалау – басқа да күрескерлердің жүрегіне қорқыныш туындату үшін жасалған іс-әрекет деп бағалауға болады. Өйткені, советтік билік қазақи әлеуметтік және шаруашылық байланыстарды жою ісі үшін олардың негізгі өкілдерінің өздерін әлсірету, тіпті жою әрекетін жасауды қажет екендігін түсіне отырып, осы мақсатты жүзеге асыру кезінде жолында кездескен өздерінің «қас жауы» саналатын топтар мен тұлғаларға аяусыз соққы беруге әрдайым дайын тұрды.

Қазақстанда байлар әулетіне қолданылған «Құқықсыздандыру» заңнамалық тәртіп ережелеріне сәйкес отбасының барлығы да қудалануға түсуі керек жат элемент болғандығы белгілі. Ал, тәркілеуге түскен 84 байдың отбасында әкесі, шешесі, бәйбіше, тоқал дейтін кем дегенде 2 жұбайының әрқайсысынан 2-3 ұрпақ таратқан деп, есепке алсақ – онда әр отбасында төменгі есеппен 10 адам өмір сүрген деп алуымызға болады. Яғни, жиынтығы 84 адамды құрап отырған архивтік материалдан табылған байларды тәркілеу деген, сойқан үрдістің көлеңке сыртында ең аз дегенде 840 адамның қираған тағдыры мен көз жасы тұр.

Сырдария облысының Созақ, Түркістан, Жаңақорған, Мерке, Қараспан, Талас, Шаян, Бадам, Қызылқұм, Келес, Қаратас, Иіржар аудандарында 1928 жылғы тамыз айында жүргізілген тәркілеу барысында 1-ші және 2-ші топтағы 84 бай анықталған. Ал осы тізімге енгізілген 3 құрбанның меншігіндегі мал басы туралы еш мәліметтер келтірілмеген. Мал басының

саны байларды анықтаудағы негізгі көрсеткіш екендігін ескеретін болсақ – мұндай көрсеткішті БАШС (ЕСХН) салығын жинау кезінде де, тәркілеу кезінде де айналып өту мүлдем мүмкін еместігін ескерер болсақ – оларды малы жоқ атқамінерлер немесе байдың жанашыр туысқан кедейлері деп болжалдай аламыз.

Оңтүстік өңірдегі 12 ауданда жүргізілген тәркілеу 1 айдың ішінде өлкенің жас шамасы 20 мен 70 аралығындағы әл-ауқатты бөлігі елден, отанынан ажыратылды. Бұл трагедия, тек осы құрбандардың жеке басының трагедиясы ғана болып қалған жоқ. Олардың болжалмен 1000-ға жуық немесе тіпті осы цифрдан әлдеқайда көп болатын жеке отбасыларының ғана емес (өйткені, 2 ғана емес, кейбір құрбанның шариғат рұқсат еткен 4 жұбайы болғандығын да архив құжатынан көруімізге болады), өлкенің тұрғындарының барлығының басына бірдей келген нәубет екендігі анық. Өйткені, олардың билік айту арқылы қоғам басқарудағы басқарушылық-ұйымдастырушылық қабілеті мен іскерліктері және мал бағу, егін салу, сауда-айырбас жасау және т.б. тәріздес кәсіпкерлік қабілеттері қазақ қоғамы үшін кәдеге асырылмады.

Сонымен бірге, өлке өзінің шынайы басқарушыларынан, ал кейбір кездерде асыраушыларынан да айрылды. Байдың малын бағып үйренген қоңсылар дербес шаруашылықты жүргізуге келгенде алғашқы кезеңде шорқақ болуы да әбден ықтимал. Ал, қаншалықты «бай – бір жұттық» дегенмен, оңтүстіктің жұмсақ табиғаты орталық және шығыс пен солтүстіктегіге қарағанда қазақтың мал шаруашылығына бірқатар мейірбандылықпен қарайтындай еді – өйткені, қыстаулар негізінде Сырдария облысы орналасқан географиялық белдеуге жақын.

Ал, малын қыстан қалай аман алып шығуды білетін, «қойын құрттап, айранын ұрттап» жүрген байлар қоңсысын да, ағайын-туысын да «мал – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы», «елде болса – ерінге тиеді» деген қағидаттармен ғасырлар бойында өзіне қарасты ауыл-

аймақтардың барлығын дерлік аман-есен асырап отырған: «елдің игі жақсылары мен жақсылары нашарларына» қарасқан (бұл жерде: *«игі жақсылар мен жақсылар» эпитетті балама атауы экономикалық ауқатты топтарды, ал «нашарлар» аталымы - кедейлерді көрсетеді*). Бұл хақында көптеген байларға олардың «личный листоктарындағы» ОГПУ ізкесерлерінің берген мінездемелерінде «халық арасында бұлжымас беделге ие» деген бағалар айғақ бола алады. Тұтас ауыл-аймақтың күнкөріс көзінің бір қолда шоғырлануы – сырттай қараған көзге басқаларының күнкөріссіз қалуын білдіргендей болғанымен, шын мәнінде, қазақ ауылының бірлесе, бірін-бірі алмастыра және бір-бірін қолдай отырып, сыртқы факторлар: табиғаттың дүлей күшіне және бәсекелес ауылдардың, рулардың, сондай-ақ ел шетіне келген сыртқы жаулардың түрлі шабуылына бірлесе қарсы тұруға мүмкіндік алған.

Әрине, тәркілеу кезінде қолына түскен малымен шаруашылығын дөңгелетіп алып кеткендер де болған болар, дегенмен, осы бірнеше жылдың ішінде «қанаушы» және «қаналушы» деп аталып, екіге жыртылған қазақ ауылының сүттей ұйыған қоғамының мүшелерінің барлығына да өз бастарына түскен зұлмат та, қонған «бақыт» та оңайға түспегені анық.

Бірнеше жеті атадан бері қарай ғасырлар бойына қалыптасқан жолдың дұрыс еместігін сырттан келгендердің жаттың аузынан есту, оның шошаңдаған нағаны мен мылтығының күшімен амалсыз жүріп-тұру – сананың күйреуіне, тіпті азғындауына да алып келуін жүзеге асырды. Бірін-бірі көрсету, арыз жазу сияқты теріс қылықтардың да өршіп кеткені осыдан келіп пайда болғандай. Нақ осындай жағдаяттарды адамдар қоғамының мінез-құлқын олардың дербес мәдениеті контекстінде және әлеуметтік-мәдени қозғалыстар жағдайында әлеуметтік ұйымдасуы призмасы арқылы зерттейтін «әлеуметтік антропология» атты ғылым да «сана жарақаты» атты терминмен белгілейді.

Қоғамдық сананың күйретілуі мен экономикалық соққы екі жақтан бірдей ұрған қазақ ауылы шынайы апокалипсистік дағдарыс жағдайында қалды.

Қарастырылып отырылған 12 аудандағы қазақ ауылының бастан кешкен экономикалық соққысының көлемін қазіргі кезеңге салып есептеп көрейік:

1) 161534 бас ұсақ малдың қазіргі орташа бағасы 70000 теңге деп алсақ, онда 11 307 380 000 (*он бір миллиард, үш жүз жеті миллион, үш жүз сексен мың*) теңгені;

2) 16850бас ірі малдың қазіргі орташа бағасы 350000 теңге деп алсақ, онда 5 897 500 000 (*бес миллиард, сегіз жүз тоқсан жеті миллион, бес жүз мың*) теңгені құрағанын көруімізге болады.

Сексен төрт қазақ байының екі позициядағы дүние-мүлкінің қосындысынан шеккен шығыны бүгінгі күн бағасымен есептеген кезде 17 204 880 000 (*он жеті миллиард, екі жүз төрт миллион, сегіз жүз сексен мың*) теңгені немесе 35 миллион доллардан астам қаржыны құрағанын көруімізге болады. Орта есеппен алып қарағанда, XX ғасырдың басындағы

әрбір бай қазақтың өз руын асырауы үшін жинаған малының көлемі бүгінгі күнгі қаржы курсымен есептегенде 426 708 долларды құраған.

Ал, келесі кезекте өңірдегі әрбір байдың жалпы мүлігінің сегізден бір бөлігін құраған бірыңғай ауылшаруашылық салығынан *(13-тен бір бөлігін салыққа төлеу туралы шешім қалжыраған қазақтардан дүние өндіру қиындай түскен 30-шы жылдардың екінші жартысында ғана мүмкін болған)* түскен ауыртпашылықтың орташа көлемін есептеп көрейік: ол $426\,708:8=53\,338,5$ долларды, немесе 25 069 095 теңгеге пара-пар қаржыны құраған. Оның өзінде БАШС-ты мал/астық түрінде төлеуге мүлдем мүмкін болмаған, бұл салықты өндіру ақшалай өтем түрінде ғана жүргізілген. Әрине, бұл есептеулер шынайы экономикалық сараптамадан ауылы алыс жатыр, дегенмен, осы жолдарды оқыған қазіргі жас буынның сол зұлмат заманның шынайы ауыртпашылығын таптаурын болған эпитеттер мен анықтамалардан ғана емес, жобалық экономикалық-цифрлық визуалдандыру арқылы жанымен сезініп-түйсінсін деген ойдан туындаған ұмтылыс.

Осындай ауыртпалықтан өзін және өзіне қарасты ауылдардың адамдарын құтқару үшін, байлар – яғни, алды Мәскеу мен Санкт-Петербурда оқыған қазақ қоғамының білімді элитасы тәркілеуге қарсы ынтымақтаса бастады. Олар елді тәркілеуден аман алып қалу үшін күрестің бірнеше әдісі мен жолын, амалын тапқандай болды және оларды барынша жасап бақты. Олардың біреуі өзара ақылдаса отырып, РСФСР және Қазақ автономиясы басшылықтарына жергілікті жердегі жағдайды түсіндіріп хат жазу болса, екіншісі өзінің қарамағындағы ауыл-аймақтарды да осы сойқан үрдіске қарсы үгіттеу болды. Ақыр соңында, бұл амалдардың барлығы да өзінің оң нәтижесі емес, кері нәтижесін бере бастағанда барып, көтерілістерге шығу, БАШС-ға салық төлемеу үшін малын базарға шығарып сатып, алтынға айналдыру және шетелге қашу деген бассауғалаушылық үрдістер кең жайылды.

Алайда, олардың көпшілігі Аралбаев Жантөренің басынан өткендей қамау, ұрпағымен қоса құрту, айдауға жіберу сияқты саналуан талайлы тағдырды бастан кешіруге мәжбүр болғандығы айқын. Сондықтан, Аралбаев Жантөре және оның баласы Аралбаев Бегайдардың қуғын-сүргінге салынуы процесі – қазақ қоғамына қоқан-лоққы жасаудың шектен асқан эпизоды деп анық айтуымызға болады. Нәтижесінде, тәркілеу – қазақ қоғамының осы білімді элитасын толық жойып жіберді.

Сонымен бірге, осы жылдарда зардабы кеңестік билік кезеңінің соңына дейін жеткен екінші зұлматтық үдеріс – азаматтарды дауыс беру құқығынан айыру – тәркілеумен қоса-қабат жүргізілді. Шымкент Жұмыс тобы ізденістерінің нәтижесінде 1931 жылғы Қазақ Автономиялық Кеңестік социалистік Республикасындағы қайта сайлау кампаниясы кезінде Шымкент қаласы бойынша сайлау құқығынан айрылған тұлғалар тізімі табылды. Олардың барлық тізімін ұсынылып отырылған есепте келтіріп қою жеткіліксіз, өйткені қазақ ауылының XX ғасырдың І-ші жартысындағы саналуан зұлматтардың көптігі соншалықты – сайлау құқығынан айыру

көлеңкелі қалтарыста қалып қойғандай әсер береді. Ал, тереңірек үңіліп қарасақ, кеңестік қарулы-қолшоқпарлы биліктің халықты құқығынан айырған 20-30-шы жылдар – тарихқа енген ел өмірінің қасіретті беттерінің бірі екендігін көре аламыз. Бұл трагедиядан тікелей зардап шеккен адамдарды бүгінде табу мүмкін емес. Оның себебі олардың қазір жасы бойынша өте қарт адамдар болуы керек болғандықтан ғана емес. Өйткені саяси қуғын-сүргіннің орағына бірінші болып ілінетін осы құқығынан айырылған адамдар еді, нәтижесінде аз ғана адам аман қалды. Бірақ, өмірлік қажеттіліктерді құрайтын қарапайым нәрселерден айырылып қалуы мүмкін деген қорқыныш кейінгі ұрпақтардың жадында қалды. Сонымен бірге, өздері атылған/ ЕТЛ-нде жаза өтеп жатқан жеке-жеке жасалған 26, 45, 44 және 14 құрбанның отбасы мүшелерін түгелдей сайлау құқығынан айыру тізімдерін көре аламыз. Егер, әр отбасы орта есеппен алғанда 5 адамнан құралады деп есептейтін болсақ – онда бұл тізім кем дегенде 1700-ден астам адамның тағдырын талқан еткенін, күйзелтуге ұшыратқанын нық сеніммен айта аламыз. Яғни жалпы тізімнің реттік саны 1076 болғанымен, шын мәніне келгенде қуғын-сүргінге түскен адамдар саны 2 еседен артық болуы мүмкін екеніне қарапайым арифметикалық есептеу арқылы көз жеткізуімізге болады.

Алғыстар білдіру. Ұсынылып отырылған мақала Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесінің қолдауымен және BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі категориялары мен ішкі категорияларын және оларды толық ақтау процестерін іргелі зерттеу тақырыбындағы бағдарламалық мақсаттық қаржыландыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі

1. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т. 26. Оңтүстік өңірдегі саяси қуғын-сүргін. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: Г.Ә. Жанысбекова, С.Н. Әлібек, Ж.К. Әшим, М.Т. Түгелова / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. – Астана, 2022. – Б. 210.
2. Протоколы Финансового комитета при Совете Народных Комиссаров Туркестанской Республики. Документы и материалы. / Сост.: О.М. Коныратбаев. – Алматы: ИП «JasA», 2023. – 391 с.
3. Уголовный кодекс РСФСР. - М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – 256 с.
4. Қан жүректі қайғылым. Шымкент: Ордабасы, 2006 ж. - Б. 133 - 137.
5. Түркістан облысындағы саяси қуғын-сүргіннің естеліктері. – Шымкент: «Әлем», 2023. – Б.98 - 100.

References

1. Saiasy qugin-surgin qurbandaryn toliq aqtau zhonindegi Memlekettik komysсионnyn materyaldari (XX gasirdyn 20-50 zhyldari). T.26. Ontustik onirdegy saiasy qugin-surgin. Qujattar men materyaldar zhynagi. Qurastyrushilar: G.A. Zhanysbekova, S.N. Alybek, ZH.K. Ashim, M.T. Tugelova / Zhalpy redakciasyn baskargan E.T. Qarin. – Astana, 2022. – B. 210.
2. Protokoly Finansovogo komiteta pri Sovete Narodnyh Komissarov Turkestanskoy Respubliki. Dokumenti i materyali. / Sost.: O.M. Konyratbaev. – Almaty: IP «JasA», 2023. – 391 s.
3. Ugolovnyi kodeks RSFSR. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo uiridicheskoy literature, 1950. – 256 s.
4. Qanjurekti qaigylm. Shymkent: Ordabasy, 2006 zh. – B. 133-137.
5. Turkistan oblysindagi sayasi qugin-surginnin esteliktery. – Shymkent: «Alem», 2023. – B.98-100.

ҒТАХР 10.51.01.

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ АГРАРЛЫҚ РЕФОРМАЛАР БОЛЬШЕВИКТЕРДІҢ ЖАҢА САЯСИ БАҒЫТЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ

**Г.Р. Дадабаева, т.ғ.д, профессор
КИМЭП университеті, Қазақстан, Алматы**

***Автор-корреспондент**

e-mail: dgulnara@kimep.kz ORCID - 0000-0002-7889-6199

Аннотация. 1920-жылдардың ортасынан бастап Мәскеу республикаларды басқаруда аймақтық билік орталықтарының автономиясын біртіндеп шектеді. Алайда, ұлттық саясаттың бағытын өзгертуге ұмтылу ұлттық коммунистермен және оларды қолдаған Мәскеудегі антисталиндік оппозициямен қақтығысқа алып келді. Бұған жауап ретінде Сталиннің басшылығы алдыңғы ұлттық саясатты түбегейлі кері қайтарды. Бұл жұмыстың мақсаты — осы саясаттың көп қырлы нәтижелерін көрсету. Реформалар экономика мен қоғамға айтарлықтай әсер етті. 1928-1933 жылдар аралығында кеңес үкіметі жүргізген көшпелі шаруаларды мәжбүрлі қоныстандыруды қоса алғанда, экономикалық реформалардың асығыс жүзеге асырылуы қазақ халқының демографиялық жағдайының күрт нашарлауына, мал санының күрт төмендеуіне және ұлттық мәдени құндылықтардың жойылуына әкелді (Садыков пен Набиев, 2020). Дегенмен, республиканың саяси басшылығы саяси репрессиялардан қорқу салдарынан ғана емес,

экономикалық реформалардың әртүрлі нұсқалары ұсынылғандықтан да бөлінді. Республиканың саяси басшылығы саяси репрессиялардан қорқу салдарынан ғана емес, сондай-ақ экономикалық реформалардың әртүрлі нұсқалары ұсынылғандықтан да бөлінді. Олардың нәтижелерін бағалау 1920-1930 жылдардағы үдерістерді түсінудің жаңа тұжырымдамалық тәсілдерін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жергілікті коммунистер, саяси оппозиция, 1920-жылдардағы аграрлық реформалар, ұлттық саясат, саяси репрессия.

МРНТИ 10.51.01.

**АГРАРНЫЕ РЕФОРМЫ 1920Х ГГ. КАК
ПОСЛЕДСТВИЯ НОВОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА
БОЛЬШЕВИКОВ**

**Г.Р. Дадабаева, д.и.н., профессор
Университет КИМЭП, Казахстан, Алматы**

***Автор-корреспондент**

e-mail: dgulnara@kimep.kz ORCID - 0000-0002-7889-6199

Аннотация. С середины 1920-х годов Москва постепенно ограничивала автономию региональных центров власти в управлении республиками. Однако попытки изменить национальную политику привели к конфликту с казахскими коммунистами и анти-сталинской оппозицией в Москве, которая их поддерживала. В ответ центральное руководство решительно свернуло прежний политический курс. Цель данной работы — показ многогранных результатов этой политики. Реформы оказали значительное влияние на экономику и общество. Эти реформы ознаменовали радикальный переход от ранее доминирующего животноводства к сельскому хозяйству (Муталиева и др., 2023). Поспешная реализация экономических реформ советским правительством, включая насильственное оседание казахов-шаруа в период с 1928 по 1933 год, привела к резкому ухудшению демографической ситуации, резкому снижению численности скота и уничтожению национальных культурных ценностей (Садыков и Набиев, 2020). Политическое руководство республики оказалось расколото не только вследствие страха перед политическими репрессиями, но и потому, что предлагались различные варианты экономических реформ. Оценка их результатов сможет выработать новые концептуальные подходы к пониманию процессов 1920-1930х гг.

Ключевые слова: местные коммунисты, политическая оппозиция, аграрные реформы 1920х гг., национальная политика, политические репрессии.

IRSTI 10.51.01.

**AGRARIAN REFORMS OF THE 1920S AS A CONSEQUENCE
OF THE NEW POLITICAL COURSE OF THE BOLSHEVIKS**

**G.R. Dadabayeva, D.Sc., professor
KIMEP University, Kazakhstan, Almaty**

*** Corresponding author**

e-mail: dgulnara@kimep.kz ORCID - 0000-0002-7889-6199

Annotation. From the mid-1920s, Moscow progressively curtailed the autonomy of regional power centers in governing the republics. However, efforts to shift the course of national policy resulted in conflict with the national communists and the anti-Stalinist opposition in Moscow that backed them. In response, Stalin's leadership decisively rolled back the previous national policy. The aim of the paper is to show the multifaceted outcomes of this policy. Reforms had a significant impact on the economy and society. The hasty implementation of economic reforms by the Soviet government, including the forced settlement of nomadic peasants between 1928 and 1933, led to a drastic deterioration in the demographic situation of the Kazakh people, a sharp decline in livestock numbers, and the destruction of national cultural values (Sadykov & Nabiev, 2020). The political leadership of the republic, however, was divided not only due to the fear of political repression but also because different options for economic reforms were being proposed.

Key words: local communists, political opposition, agrarian reforms in 1920-s, national policy, political repression

Historiography of the problem

The Soviet (Stalinist) model of building socialism was largely viewed through the lens of peasant protest movements and the issues surrounding the forced collectivization of Kazakh villages.

Foreign historians continue to rely on concepts such as "Stalinism," "repression," "violence," and so on. Peasant armed struggle, in their view, is: a civil war between city and countryside (Виола 2010); a consequence of Stalinist policies in the village (Грациози 2008)) and one of the strategies of resistance and adaptation to new social conditions (Фицпатрик 2001). At the same time, Soviet socialist construction in Central Asia, including Kazakhstan, was carried out

through forceful means, with the formation of Soviet identity occurring simultaneously with the creation of a Soviet nation. This particular feature of Soviet identity formation through policies of indigenization, including within the egalitarian nomadic system and in the absence of the necessary and promoted class struggle within national communities, has been noted by some authors, including A. Edgar (Edgar 2004).

Undoubtedly, clan ranking with incorporation into the power structures of the Soviet state exacerbated tribal conflicts, which was actively exploited by Soviet leadership (Bullock P.R. et al. 2013:67-78). The historically entrenched traditions of the Kazakh aul and its adaptive practices, survival strategies, and resistance were only discussed in the works of Kazakhstani historians such as M. Kozybaev, T. Omarbekov, Zh. Abylkhozhin, and others.

The revolutionary article "The Tragedy of Kazakhstan" in the well-known journal "Questions of History" established a new methodological model for studying the tragic episodes associated with the forced modernization of Kazakhstan. We should especially highlight two major historians who have made significant contributions to the analysis of mass protest movements, T. Omarbekov and T. Allaniyaev. They developed their own authorial concepts for evaluating the opposition of the aul/village to Soviet authority. The late T. Omarbekov, through his research, partially addressed many research questions related to uprisings, recreating a broad picture of popular protests against the policies of forced collectivization and the settlement of nomadic populations.

A detailed scientific review and characterization of individual works on the history of armed uprisings in Kazakhstan is presented in the book by Talas Omarbekov, published in 2018, which has become a sort of encyclopedic guide to the history of popular uprisings. According to the concept of T. Allaniyaev, who has dedicated over twenty monographs to this issue, armed uprisings and insurgent movements are viewed as "peasant protest evolving from the struggle of the upper strata/aul, represented by the bai and religious clergy, to preserve their socio-political and economic positions, to the ultimate expression of despair among the middle and poor peasants, driven to the brink of physical death due to violence, arbitrariness, and shameless exploitation by the authorities"(Алланиязов, 2022). The socio-economic issues of the everyday existence of the Kazakh aul set the main tone for political processes. Indeed, the need for economic modernization was driven by the plans of the Soviet leadership, and their accelerated implementation in Kazakhstan began with the arrival of F.I. Goloshchekin.

We must agree with his opinion that Soviet power in the Kazakh steppe did not exist, or rather, it existed in the form of "Sovietized atamkenders." The party leadership was forced to acknowledge that vertically, from "top to bottom," the rural community continued to maintain its social self-organization. I. Okhayon and A. Edgar are absolutely correct in asserting that the construction of a socialist nation and the formation of Soviet identity in the context of class struggle led to an increase in armed resistance from the aul/village.

Goloshchekin and Kazakhstan's political landscape

Starting in the mid-1920s, Moscow gradually stripped autonomous centers of power of their relative freedom in controlling the republics. However, the attempt to change the direction of national policy led to a clash with the national communists and the anti-Stalinist opposition in Moscow, which supported them (Казиев, 2014:17).

In Kazakhstan, the "change of course" in Soviet national policy is associated with the figure of F. I. Goloshchyokin. In September 1925, Goloshchyokin, who was nicknamed "Stalin's viceroy" by Trotsky for his harshness and lack of principles towards local cadres, took charge of the party organization of the republic. After assessing the situation in the republic, he remarked that "between October 1917 and September 1925, the Kazakh ASSR (referred to as the 'Sahara' in the original) had neither a Soviet government nor a Communist Party organization."

Goloshchyokin sent a letter to I.V. Stalin, in which he justified the need for a new policy, later known as the "Small October." The main goal of the republican authorities became the destruction of the traditional community and the subsequent mass transition of Kazakhs to a sedentary lifestyle. He understood that these measures would provoke protests from the local authorities, which implied harsh retaliatory actions against the opposition. In response, Stalin expressed full approval of Goloshchyokin's actions. "I believe that the policy outlined in this memorandum is fundamentally the only correct policy. I. Stalin." (Шакирова, 2018:28).

Goloshchyokin himself repeatedly stated that the history of Soviet Kazakhstan could be divided into two stages—before and after his appointment. In the first stage, "from 1920 to 1925, national issues prevailed over class issues... This was a time of factions, a time of the ideology of Alash-Orda. Since 1925, class issues have prevailed over national ones." Goloshchyokin saw his historical mission as the fundamental and radical restructuring of Kazakh society on a socialist basis and the fight against Kazakh nationalism and Great Russian chauvinism. He accused the national communists of being committed to the ideas of the Alash leaders during the first half of the 1920s and of factionalism that existed at all levels, from grassroots party cells to the leadership of the Kazakh Regional Committee.

The Kazakh opposition, represented by such party and government figures as T. Ryskulov, N. Torekulov, S. Seifullin, O. Zhandosov, N. Nurmakov, S. Sadvakasov, S. Kozhanov, S. Mendeshev, A. Aitiev, expressed its disagreement with new party line (Казиев, 2014). They believed that this policy should have led to catastrophic consequences in agriculture, destroying the traditional way of life of the Kazakh people. The conflict between Goloshchekin and the "national communists" became open in September 1926, when at a closed meeting, members of the Presidium of the Kazakh Regional Committee S. Sadvokasov and Zh. Munbaev criticized Goloshchekin, accusing him of dictatorship and oppression of national personnel.

At meetings of the Kazakh Regional Committee, Sadvokasov resolutely opposed plans to incite a class war in the Kazakh village and confiscate the bai farms, which were the economic core of this village. He criticized the position on the need for “October in the village,” pointing out that “October is a civil war, and the party is for civil peace.” In his opinion, the role of the bai in the aul differs sharply from the role of the kulak in the village, since the poor depend on the bai not only economically, but are also connected with them through every day and family relations. Sadvokasov doubted the success of pitting the Kazakh poor against their rich relatives, in contrast to the situation in the Russian village, which went through the committees of the poor and surplus appropriation during the civil war (Жанбосинова, Омарканова, Сайлаубай 2023).

For the defense of the traditional Kazakh village, Goloshchekin and his circle labeled Sadvokasov, Munbaev and other “national communists” as ardent “nationalists”, “defenders of the baystvo and Alash-Orda”.

To a certain extent, we can agree that there was no Soviet power in the Kazakh steppe, more precisely, it was in the person of “Sovietized Atkamners”. It is quite understandable that local authorities were represented by the most authoritative people in Kazakh society, including those who were called bai.

The village continued to maintain its self-organization, protecting its vital and economic interests. The party leaders of the republic recognized that the remnants of patriarchal-tribal relations interfered with “... the implementation of the general line outlined by the Regional Conference and the Party Congress. For the Sovietization of the village and for more successful implementation of socialist construction, it was necessary to remove this elite, which controlled the development of the village.” (Жанбосинова, Омарканова, Сайлаубай 2023: 64).

Over the years that have passed since the Soviet Union established power, the republican administration and the existing socio-political system contributed to the integration of tribal relations into the political model of the republic.

It is not surprising that the protest movements of the 1920-1930s often contained, in addition to anti-Soviet slogans, calls for the restoration of the Khanate, “for Kazakh power,” against the Russians, for the abolition of taxes, against collectivization and state procurement.

Despite the successes of the Soviet government, one cannot help but admit the fact that the relationship between the Center and the national republics was far from complete harmony. First of all, this concerned the status and powers of autonomies, budgetary opportunities and rights, as well as economic specialization.

In particular, this is evidenced by the fact that at the beginning of January 1926, under the chairmanship of the Secretary of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) V.M. Molotov, a meeting was held on the “Bolshevization of national personnel” with the participation of the leaders of party organizations in Kazakhstan, Central Asia, including other national formations of the RSFSR.

Later, on the initiative of the Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR T. Ryskulov and the Department of Nationalities of the

All-Russian Central Executive Committee, a “Private meeting of nationalities - members of the All-Russian Central Executive Committee and the Central Executive Committee of the USSR and other representatives of the national outskirts” was held in Moscow. (Чеботарева, 2008) During the meetings, the main contradictions between the leaders of the autonomies and representatives of the center became clear, especially regarding the status of the republics and the distribution of funds.

However, back in 1923 I.V. Stalin, in his note to the Politburo of the Central Committee of the RCP (b), prioritized the controllability of the huge state and its resistance to shocks. It should also be added that local party cadres negatively accepted the resolution of the Moscow meeting, calling their participants “nationals who had gathered by chance.” First of all, this applied to S. Asfendiyarov, Zh. Mynbaev and S. Khojanov. They were accused that the decision of the meeting was contrary to the opinion of Kazkraikom and the government of the autonomy.

Stalin's support freed the hands of Goloshchekin and his entourage, who immediately began to fight the opposition party leaders. The VI All-Kazakh Conference of the All-Union Communist Party of Bolsheviks adopted the line of the union leadership on the equalization of all nationalities in land management and the transition to a class approach in relation to the Kazakh village.

Under pressure from supporters of the “hard” line, the VI All-Kazakh Conference of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (November, 1927) condemned the national communists. The leaders of the “national deviation” Sadvokasov, Munbaev and Sultanbekov were removed from the Bureau of Kazkraikom and could no longer block Goloshchekin's decisions and appeal to the union authorities.

Goloshchekin himself, after receiving strong support from the Center, no longer needed to balance between various factions and did not hesitate, strictly following the line of Stalin and his circle. The defeat of this group of "national communists" was simultaneously the defeat of the moderate part of the Kazakh Bolsheviks (T. Ryskulov, N. Nurmakov, A. Kenzhin, S. Asfendiyarov) ...having lost their potential allies, who were connected by friendly and familial ties with the leaders of the Kazakh national movement Alash. A significant portion of prominent Kazakh party members (U. Dzhandosov, U. Kulumbetov, A. Rozybakiyev, S. Seifullin, I. Kabylov, A. Dzhangildin) did not support the "national deviationists," while at the same time recognizing the danger of Goloshchekin's innovations in social and national policies.

In the early 1930s, the OGPU Union authorities considered the cases of direct counter-revolutionary activity by the Alash nationalists to be unproven, but they accommodated F.I. Goloshchekin and the regional OGPU. (Койгельдиев, 2009: 347-348). After Goloshchekin's recall, the Kazakh leadership refrained for some time from extensive participation in the persecution of the "national communists. "This was justified by the argument that "due to the historical and

cultural backwardness of Kazakhstan, Kazakh nationalism does not pose the main threat" (Аманжолова, 2024). However, Stalin, in a special telegram sent to the Secretary of the Kazakh Regional Committee of the VKP(b), L. Mirzoyan, demanded a focus on combating Kazakh national deviationists.

"To assimilate the Kazakh masses and the Kazakh leadership within the party is a large and difficult process," said Goloshchekin at the 6th Regional Party Conference. D. Sadvokasov noted at the same conference: "It is no secret to anyone that in Kazakhstan, at leading positions, it is mostly Kazakh national communists who hold power." Therefore, as he admitted, unlike in 1920, "we need to re-educate ourselves in the spirit of internationalism." (Аманжолова, 2015: 202). At the same conference, Goloshchekin put forward the slogan: "New cadres to leadership – further Bolshevize our party!" The rationale for rejecting the so-called percentage-based indigenization policy was as follows: "We discovered that, based on the policies of the previous period, we had already selected for the party, Soviet, professional, and economic apparatus all the literate and semi-literate individuals available among the Kazakhs (Kyrgyz)."

The main problem with indigenization, according to Soviet authorities, was the lack of a managerial apparatus and the underdevelopment of the education system. Therefore, in the early years of Soviet rule, a large number of representatives from the local population, who were critical of Moscow's policies, were brought into the state and party apparatus.

Part of the strategy for eliminating disloyal personnel involved purges within the party ranks. In 1925-1926, selective purges of village and rural party organizations were carried out, and in 1927, a nationwide party census resulted in 2,000 fewer communists in the republic. In the summer of 1929, following the decision of the November 1928 Plenum of the Central Committee and the 16th Conference of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), a new general purge began, which extended to non-party personnel as well.

By 1925, the regional organs had been indigenized by 8.3%. It is clear that the purges and repressions primarily affected the educated personnel who were the first to serve in Soviet state institutions. In his report dedicated to the 10th anniversary of the formation of the Kazakh ASSR, Goloshchekin specifically noted the contradictions between the first Kazakh communists, whom he grouped as "Mendeshevites," and the "intelligentsia that had joined the party under the leadership of Auezov, S. Sadvokasov, and ... behind them, A. Bukeykhanov." Goloshchekin insisted that, despite their "leftist views," the Mendeshev group still adhered to the party line, unlike the second faction, which promoted the "Alash line." Supporters of the national communists were expelled from the administrative structures, and the most influential Kazakh communists (Nurmakov, Ryskulov, Asfendiyarov, Murzagaliev, Khodzhanov) were removed from the republic under seemingly legitimate pretexts at the end of the 1920s. S. Khodzhanov was reminded of his slogans advocating for the creation of a Turkic nation and his opposition to the national-territorial demarcation of 1924, which allowed him to be accused of Pan-Turkism.

F. I. Goloshchekin's assistant and future "Iron Commissar" N. I. Yezhov, in his letters addressed to Stalin, Molotov, and Kaganovich, held his colleagues—the "nationalists"—in low regard and characterized Kazakh communists as nationalists infected with "national deviationism and factionalism."

The equalizing redistribution of land holdings of 1926

Starting in 1926, measures began to implement the equalizing redistribution of land, as the decision of the XV Congress of the VKP(b) on the industrialization of the country marked the beginning of a new important phase—the foundation of socialism.

To understand the logic of the authorities' actions, it is necessary to return to the characteristics of land relations in Kazakhstan in the first half of the 1920s. The New Economic Policy of Soviet power, which was launched in 1921, became a catalyst not only for the recovery of the country's economy but also for the reorganization of agriculture and the social structure of the population. During the recovery of agriculture, as a result of the land reform of 1921-22 and the involvement of the aul in market relations, the demand for hayfields and arable land increased.

Thus, this affected the clan-based land-use system. The number of middle peasants increased, who were oriented towards the market and sought to increase their livestock. From the perspective of the central authorities, following the equalizing redistribution in the Russian village, it was also necessary to carry out a similar redistribution in the Kazakh aul. In fact, land redistribution became a new "social land reform" in the Kazakh auls.

Kazakh peasantry in the mid-1920s was primarily engaged in livestock farming and led a nomadic or semi-nomadic lifestyle. According to the 1926 census, Kazakh households were categorized by type of activity as follows:

24% - engaged in agriculture

33.2% - practiced mixed farming, combining livestock and agriculture

38.3% - focused on livestock farming

Unfortunately, the census does not provide information about the remaining 4.5% of households. (Дахшлейгер, 1965: 310).

Approximately half of the Kazakh households were nomadic or semi-nomadic. A characteristic feature of these households, and to some extent of agricultural ones, was the presence of hayfields and arable land at wintering and settled settlements. There were no precise boundaries for land use, so those with more livestock claimed larger hayfields. The People's Commissariat of Agriculture of the republic recorded in its documents that "bai households had access to the best hayfields, the best arable land... The structure of the Kazakh community allowed the economically strong bai elite to concentrate significant areas of valuable land in their hands." (Дахшлейгер, 1965: 309).

Naturally, this situation caused irritation and a desire for change among poor households and middle peasants. For the party leadership, complaints about the existing situation became a tool for implementing new policies. For example, in southern Kazakhstan, the poor, united in the Koshchi Union of the Turgensky Volost, decided to redistribute land and water sources, noting that the best lands and water were in the hands of the bais. Thus, one cannot completely ignore the presence of economic contradictions between different groups within the Kazakh population.

On May 20, 1926, the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR adopted a resolution "On the Temporary Redistribution of Hayfields and Arable Land in Nomadic and Semi-Nomadic Areas in Unsettled Land Use." The resolution noted that the basis of the actual land use of Kazakh households was the inequality between different groups, with some possessing the best land. The decisions of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR decreed that aul councils, with the mandatory participation of the Koshchi Union, should immediately begin the equalizing redistribution of hayfields and arable land among the aul households. A similar situation existed within the actual land use of individual households in specific auls. The redistribution was assigned to separate commissions consisting of a member of the aul council, a representative of the Koshchi Union, and an elected representative of the aul's laborers. The right to receive hayfields was granted to all residents assigned to the given aul, based on the number of consumers. The poor had priority. Additionally, provisions were made for the protection of hayfields from grazing, and it was specified that the poor could not be forced to migrate to summer pastures. The poor were allowed to rent out the hayfields. The councils and the Koshchi Union were instructed to strictly adhere to the principle of equalization. To this end, they were recommended to prepare lists of residents before the redistribution, with a particular focus on identifying poor families. In the future, annual redistribution of hayfields and arable land was allowed in accordance with the land code. Any complaints from residents were to be promptly addressed by the local executive committees on-site.

In June-July 1926, many districts of the Kazakh ASSR began the redistribution of land holdings. However, it turned out to be poorly prepared. The timing was unfortunate—mid-summer, when all the nomadic and part of the semi-nomadic population had moved to summer pastures and could not participate in the land redistribution. Many lower party and Soviet bodies had no idea about the upcoming mass campaign, and the land subject to redistribution was not taken into account. In addition, the justice authorities protested to the government of the RSFSR, considering the equalization redistribution to be contrary to the land code. All this had a serious impact on the results of this campaign. The leadership of the KASSR protested the protest of the People's Commissariat of Justice and continued Goloshchekin's line on the stratification of the Kazakh village. The party leadership believed that the poor, having seen the first results of this campaign,

intensified their activity to protect their economic interests. The regional committee of the republic, in its report sent to the Central Executive Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, justified this step by its popularity among the population. A proposal was made to especially take into account the interests of the middle peasants in order to coordinate their actions with the poor residents of the villages. The decree also applied to areas of irrigated agriculture, but did not apply to resettlement villages, since land redistribution had already been carried out there. The plenum of the regional committee of the KASSR, held in October 1926, reviewed the results of the campaign. He outlined the necessary measures to avoid repeating mistakes and to radically restructure land use in the nomadic and semi-nomadic villages. At the same time, the participants of the plenum noted the increased activity of the Koshchi unions and sympathy from the poorest part of the Kazakh population.

The Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) authorized the implementation of a massive equalization redistribution in the village. By the spring of 1926, the workers of the aul received 1.3 million hectares of hayfields and 1.25 million hectares of arable land that previously belonged to the bais.

Redistribution of hayfields and arable lands in 1927-1928: discussions and methods of implementation

The course for the forced Sovietization of the Kazakh village was taken on the basis of the resolution of the Joint Plenum of the Kazakh Regional Committee and the Regional Control Commission of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, held on November 25-30, 1926 - "On the construction of Soviets in the village and village." Republican party bodies demanded that "tribal leaders, bais and atkaminers deprived of voting rights be removed from participation in the elections, resorting, if necessary, to measures of administrative and judicial influence." (Омарбеков, 2007: 148).

At the same time, "taking repressive measures," as the authorities believed, "does not at all contradict the principles of Soviet democracy." As a result, the 1927 elections to aul and kishlak councils were openly hostile towards wealthy groups of the peasantry. For the first time, measures such as the expulsion of bais and kulaks from the village and from their native district, as well as imprisonment, were applied.

These resolutions served as the basis for the elimination of the major organizers of Kazakh agriculture, which led to the destruction of traditional forms of agriculture that had existed for centuries. However, without addressing the issues of land use and the Kazakh system of agriculture, it is impossible to understand the fundamental consequences that the aforementioned documents had on the further development of the republic and society. A heated discussion on the further socio-economic development of the republic unfolded in 1927–1928. On February 8, 1927, the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee (VTSIK) of the RSFSR granted equal land use rights to the Kazakh population and the settler peasants.

However, the regional party leadership refused to implement the decision of the highest authority. Kazakh communists feared that lifting the ban on land allocation for settlers would open Kazakhstan to a new wave of Russian migration. The removal of Orenburg from the republic in 1925 under the pretext of a predominance of the Russian population set a precedent for further territorial losses and caused concern among Kazakh leaders. Changes in the ethnodemographic composition of the population and an increase in the proportion of Russians could reduce Kazakh influence in the republic and create new threats to its territorial integrity.

On July 8, 1928, the Bureau of the Kazakh Regional Committee of the VKP(b) protested the decision of the All-Russian Central Executive Committee (VTSIK) of the RSFSR and confirmed the priority right of the Kazakh population to land allocation at the state's expense. In August 1927, the Presidium of the VTSIK of the RSFSR established a special commission to address interethnic relations in Kazakhstan. The commission that traveled to the republic recommended starting the expropriation of excess land from the Kazakh population.

However, the resolution of the Kazakh Central Executive Committee (KazTSIK) and the Kazakh Soviet People's Commissariat (KazSovnarkom) on 'The Confiscation of Wealthy Households' dated August 27, 1928, turned out to be an extraordinary measure that was declared as a mandatory act 'to free the poor and middle strata of the population from economic dependence and exploitation.' (Омарбеков, 2007: 149). The basis of this policy was the concurrent destruction not only of 'exploitative classes' and former privileged estates but also of so-called socially dangerous elements. The latter, according to the new political line of the party, were represented by prominent figures of the Alash movement and party, as well as Muslim clergy.

Repressions were intensified by the adoption of a resolution by the Central Executive Committee (TsIK) and the Soviet People's Commissariat (Sovnarkom) of the Kazakh ASSR based on the 'Instruction on the Implementation of the TsIK and SIK of the Kazakh ASSR Resolution on the Confiscation of Wealthy Households' (August 20, 1928). According to official government data, 696 households were confiscated, but the total list of wealthy households exceeded 1,000 people. Taking into account family members, it can be argued that several tens of thousands of people were repressed as a result of this campaign.

Reallocation of hayfields and arable land: implementation

According to the finalized plan, land redistribution was carried out in all provinces and one district, across 28 counties and 161 parishes in 1927. It covered more than 400,000 households with a population of over 2 million people. More than 40% of these households were poor households. From the very beginning, it became clear that the analysis of the situation in agriculture needed serious revision and that the plan had been adopted hastily. For example, in the southern part of the republic, in the Jetysoi and Syr-Darya provinces, the redistribution was

carried out only partially, as the local residents combined nomadic or semi-nomadic farming with irrigated agriculture. Due to the new circumstances, the redistribution of arable land in the south was halted, and preparations for a land and water reform were initiated.

However, the number of Kazakh parishes affected by this campaign quickly increased, as the redistribution extended to parishes not included in the Central Executive Committee's list. In total, the redistribution of arable and haymaking lands was carried out in 218 parishes, meaning that at least half of the Kazakh population was affected by these land reform changes. Most of the wealthy households were reduced to the status of middle-class households due to restrictions on haymaking and arable land. In the spring and summer of 1927, the redistribution primarily focused on haymaking lands, while in the autumn of 1927, after the harvest, the process of redistributing arable land took place. Essentially, the redistribution covered only the most valuable areas—winter pastures (kystau). It did not extend to summer pastures (zhaylau), temporary pastures (kuzey), or intermediate pastures (kokteu).

A very important criterion was the social gradation applied during this campaign. In the nomadic regions, it was as follows:

- Up to 5 heads of cattle (large) per household – poor (kedei)
- 5-25 heads of cattle – middle class (kunkurgish and aukatty)
- More than 25 heads – wealthy and bai.

In addition to these criteria, it was recommended to consider the size of hired labor and the involvement of family members in economic activities. The division of haymaking lands and arable land was carried out between large households, and then within them, between smaller households typical of nomadic and semi-nomadic farming. Moreover, measures to organize agricultural cooperatives were immediately implemented, right after the land was taken from the bais and wealthy residents.

Party and republican authorities conducted a mass propaganda campaign, publishing materials about the dominance of the bais in the villages and the exploitation of the poorest segments of the Kazakh population by them. The press featured reports from the field on the successes and mistakes of the 1926 campaign.

However, the republican press also highlighted the difficulties in implementing the new government land decrees. First and foremost, it noted a cautious and waiting attitude, as well as a lack of trust in the authorities. This applied to both the poorest groups and the middle class. They did not understand the objectives and did not believe the explanations given by the officials, who argued that the campaign was in the interests of the poor and the middle class.

The class consciousness of the poorest layers, which the republican leadership led by Golochyekin relied on, could not emerge automatically. However, the transfer of the best haymaking and arable lands to the poorest segments of the population on behalf of the state was effective. In his report dedicated to the 10th anniversary of the formation of the Kazakh Autonomous

Soviet Socialist Republic (KASSR), Golochyekin noted that as a result of the land redistribution of haymaking and arable lands, 66.3% of the poor and 26.2% of the middle class received land plots, thus becoming a reliable support for Soviet power. He specifically mentioned that between 1925 and 1930, "sensitive blows" were dealt to the bai's semi-feudal relations. (Голощекин, 1930: 38).

On the issue of specific actions taken by the authorities in 1932-33

In this section, I would like to highlight specific aspects of the period from 1930 to 1933 that contributed to the worsening situation in the republic.

On November 11, 1932, the Kazkraykom sent a directive to all regional committees, demanding that in order to meet the grain procurement plan, they should not only blacklist individual collective farms but also go further—by creating a list of entire districts to be blacklisted.

The directive from the Kazkraykom and the Council of People's Commissars of the KASSR, signed by F.I. Golochyekin and U.D. Isaev, was published in all regional newspapers. It listed the severe consequences for those districts and collective farms that ended up on the blacklist, ranging from fines to the eviction of collective farmers who failed to meet the grain procurement plan "beyond the borders of the region to the northern areas and the resettlement of their villages by other collective farmers from different regions." (Омарбеков, 2007: 150).

In the conditions of strict administration, false belsends (pseudo-activists) thrived, adopting the methods and techniques of bais, district officials (shebarmans), and activists from the period of "war communism." Completing the resettlement, which was planned to take three years, in just three days, the false belsends immediately began to "transform" livestock farms into collective farms.

Thus, in certain districts, collectivization reached 70% of households in the Abralin district and 95% in the Dzhanlybek district. In February 1932, during the winter in the Chuy district, hundreds of households were concentrated within a 150 km radius, with 400 yurts forming a "town-like" settlement, which led to the death of livestock.

The resumption of the work of the Resettlement Administration in Kazakhstan on July 20, 1929, by the central Soviet authorities marked a new phase of land colonization in the republic. The regulations for the Resettlement Administration in Kazakhstan were approved at a meeting of the bureau of the KASSR Regional Committee on April 3, 1929.

This agency, whose activities were regulated and funded by the All-Union Resettlement Administration, was not actually subordinate to the republican authorities, and its head was appointed by the leadership of the People's Commissariat for Land Affairs of the RSFSR. (Козлов, 2024: 44). Under the Resettlement Administration, 27,400 people moved to Kazakhstan during the period of 1929-1930. During the first Five-Year Plan (1928-1932), 498,500 people arrived in the territory of the KASSR, and internal resettlement reached 100,000 people.

All these significantly complicated interethnic relations in Kazakhstan and actively contributed to the destruction of the traditional way of life of the Kazakh people. The inhumane orientation of the Bolshevik policy, arbitrariness, violence against the peasantry, the widespread use of emergency measures leading to the destruction of their livelihood system, mass procurement campaigns and confiscation of livestock, as well as forced collectivization and the settlement of nomadic and semi-nomadic populations, provoked open resistance from the peasants. These often resulted in armed uprisings, which were unjustifiably characterized in the documents of the governing bodies as bandit and counter-revolutionary activities.

Such a political assessment led the then leadership of Kazakhstan to a military and violent suppression of protest movements. Official data from the State Political Directorate (OGPU) for Kazakhstan indicate that between 1929 and 1931, there were 372 mass peasant uprisings in the republic, involving tens of thousands of people.

Conclusion

Many aspects related to the political decisions of the 1920s still remain historical "blind spots."

Thus, in the context of Sovietization, the traditional nomadic Kazakh society represented a general field of protest, reflecting the interests of clan-hierarchical structures in a positional manner. In their interweaving, one can observe various adaptive practices, survival strategies, and tactics of open/hidden resistance. In the initial stage, that is, until 1925, there were no active radical protest sentiments in the Kazakh aul, as the traditional system of nomadic economy and the interests of clan leadership had not yet been affected. It is very important to note that the trigger for open discontent was, on the one hand, the processes of Sovietization, or Goloshchyokin's "Small October," and on the other hand, the beginning of the confiscation of the bai and kulak classes. Additionally, these were compounded by accelerated collectivization and the fight against religious cults. In visual graphs, the sharp spikes of the sine wave of armed protest actions, which lasted until 1931, indicated not only the use of clan mechanisms to expand the insurgent movement but also the desire to defend the traditional value system of nomadic society. Soviet power was unable to stop resistance for a long period and only realization of the Stalin's industrialization project which changed completely political and social landscape of the Kazakh society was finally able to put an end to the armed resistance of the Kazakh peasantry, but this contributed to the rise of nationalist sentiments in society.

Использованные источники

1. Абылхожин, Ж.Б., М.К. Козыбаев, М.Б. Татимов. (1989) Казахстанская трагедия. Вопросы истории, № 7, с.53–71.

2. Алланиязов Т.К. (2022). История вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929–1931 годов в Казахстане в новейшей литературе (2001–2021 годы) // Исторический курьер. 2022. № 1 (21). С. 98–115. URL: <http://istkurier.ru/data/2022/ISTKURIER-2022-1-10.pdf>.

3. Аманжолова Д. Ф. (2024). Советский федеративный проект и коллизии нациестроительства в 1920-1930-гг. Вестник РУДН, 2024, vol.23 No.1, стр. 35.

Аманжолова Д. А. Формирование казахской советской бюрократии в 1920-е годы: большевизация или этнизация? Res Historica, # 40. 2015, стр. 202. DOI: 10.17951/rh.2015.40.19511 там же, стр. 202.

4. Bullock, P. R., Byford, A., Nun-Ingerflom, C., Ohayon, I., Rubins, M., & Winestein, A. (Eds.). (2013). Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture. [Vernost, solidarnost I identichnosti v russkom obshchestve, istoria I kultura]. UCL School of Slavonic and East European Studies (SSEES).

5. Виола Л. (2010) Крестьянский бунт в эпоху Сталина: коллективизация и культура крестьянского сопротивления. М.: РОССПЭН. 2010. [Peasants' revolt and Stalin's epoch: collectivization and culture of peasants' resistance]. Moskva: ROSSPEN.

6. Голощекин Ф.И. 10 лет пройденных и предстоящие задачи. Гос. издательство РСФСР, Казакское краевое отделение, Алма-Ата, 1930.

7. Грациози А. (2008) Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 [The great Soviet peasants war in USSR. Bolsheviks and peasants]. Moskva: ROSSPEN.

8. Дахшлейгер Г.Ф. (1965). Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата: «Наука».

9. Edgar A.L. (2004) Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. [Plemennaya natsia: sozдание sovetskogo Turkmenistana]. Princeton University Press.

10. Жанбосинова А.С., Омарканова А.О., Сайлаубай Е.Е. (2023). Родо-иерархические связи в системе протестных координат казахского аула. 11. Вестник Карагандинского университета, №1 (109), 2023, с. 62-72.

11. Казиев С.Ш. (2014). Земельный вопрос и национальная оппозиция в Казахской АССР (1925-1929 гг.). Омский научный вестник, 2014, №4 (131), стр. 17.

12. Койгельдиев М.К. (2009). Сталинизм и репрессии в Казахстане в 1920-1940-х годов. Алматы.

13. Козлов А.П. Хлебозаготовительная политика советской власти в Казахстане в годы первой пятилетки: ее результаты и последствия (1928-1933 гг.). Клио № 2 (206), 2024, стр. 44.

14. Омарбеков Т. (2018). 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу / Т. Омарбеков. Алматы: «Арыс» баспасы.

15. Омарбеков Т.О. Политическая репрессии против крестьянства (исторический анализ решений тоталитарного государства) 1925-1935. Тарихпен орилген тагдыр. Астана, 2007.

16. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2001. — 422 с.
17. Чеботарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации 1925–1938 гг. М., 2008. С. 44–70.
18. Шакуова Р.А. Голощекин саясатының Қазақстанда жүргізілуі. Бюллетень Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева, серия журналистика. №1 (122)/2018, стр. 28-33.

REFERENCES

1. Abylkhozhin, Zh.B., M.K. Kozybaev, M.B. Tatimov. (1989) Kazakhstan tragedy. Questions of History, No. 7, pp.53–71.
2. Allaniyazov T.K. (2022). History of armed uprisings and insurgent movements of 1929–1931 in Kazakhstan in modern literature (2001–2021) // Historical Courier. 2022. No. 1 (21). pp. 98–115. URL: <http://istkurier.ru/data/2022/ISTKURIER-2022-1-10.pdf>.
3. Amanzholova D. F. (2024). The Soviet federal project and conflicts of nation-building in the 1920-1930s. RUDN University Bulletin, 2024, vol.23 No.1, p. 35.
4. Amanzholova D. A. Formation of the Kazakh Soviet bureaucracy in the 1920s: Bolshevisation or ethnicization? Res Historica, # 40. 2015, p. 202. DOI: 10.17951/rh.2015.40.19511 ibid., p. 202.
5. Bullock, P. R., Byford, A., Nun-Ingerflom, C., Ohayon, I., Rubins, M., & Winestein, A. (Eds.). (2013). Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture. [Vernost, solidarnost I identichnosti v russkom obshchestve, istoria I kultura]. UCL School of Slavonic and East European Studies (SSEES).
6. Viola L. (2010) Peasant revolt in the era of Stalin: collectivization and the culture of peasant resistance. M.: ROSSPEN. 2010. [Peasants' revolt and Stalin's epoch: collectivization and culture of peasants' resistance]. Moscow: ROSSPEN.
7. Goloshchekin F.I. 10 years passed and upcoming challenges. State Publishing house of the RSFSR, Kazak regional branch, Alma-Ata, 1930.
8. Graziosi A. (2008) The Great Peasant War in the USSR. Bolsheviks and peasants. 1917–1933 [The great Soviet peasants war in USSR. Bolsheviks and peasants]. Moscow: ROSSPEN.
9. Viola L. (2010) Peasant revolt in the era of Stalin: collectivization and the culture of peasant resistance. M.: ROSSPEN. 2010. [Peasants' revolt and Stalin's epoch: collectivization and culture of peasants' resistance]. Moscow: ROSSPEN.
10. Goloshchekin F.I. 10 years passed and upcoming challenges. State Publishing house of the RSFSR, Kazak regional branch, Alma-Ata, 1930.

11. Graziosi A. (2008) The Great Peasant War in the USSR. Bolsheviks and peasants. 1917–1933 [The great Soviet peasants war in USSR. Bolsheviks and peasants]. Moscow: ROSSPEN.
 12. Kozlov A.P. Grain procurement policy of the Soviet government in Kazakhstan during the first
 13. Five-year plan: its results and consequences (1928-1933). Clio No. 2 (206), 2024, p. 44.
 14. Omarbekov T. (2018). 1929-1931 zhyldarda khalyk koterilisteri: Zertteu / T. Omarbekov. Almaty: "Arys" basspasy.
 15. Omarbekov T.O. Political repression against the peasantry (historical analysis of the decisions of a totalitarian state) 1925-1935. Tarikhpen orilgen tagdir. Astana, 2007.
 16. Fitzpatrick S. Stalin's peasants. Social history of Soviet Russia in the 30s: village / S. Fitzpatrick. - M.: ROSSPEN, 2001. - 422 p.
 17. Chebotareva V.G. National policy of the Russian Federation 1925–1938. M., 2008. pp. 44–70.
 18. Shakuova R.A. Goloshchekin Sayasatynyn Kazakhstan zhurgizilui. Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, journalism series. No. 1 (122)/2018.
-

**САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ БОЛЬШЕВИКТИК-КОММУНИСТИК БИЛІГІНІҢ
КАМПАНИЯЛАРЫ
ПРЕДВЫБОРНЫЕ КАМПАНИИ БОЛЬШЕВИСТСКО-КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ВЛАСТИ
PRE-ELECTION CAMPAIGNS OF THE BOLSHEVIIST COMMUNIST
AUTHORITY**

ҒТАХР 03.20.00.

**XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕС МЕМЛЕКЕТІМЕН
АТЫРАУ АУМАҒЫНЫҢ КЕЙБІР САНАТТАҒЫ АЗАМАТТАРЫН
САЙЛАУ ҚҰҚЫҚТАРЫНАН АЙЫРУЫ**

Нагимов Шахман

педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы білім
беру ісінің құрметті қызметкері, Каспий академиясының академигі,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан, Атырау қ.

Автор корреспондент:
e-mail: waxman45@mail.ru

Аннотация. Азаматтарды сайлау құқығынан айыру халықтың жекелеген топтары мен топтарына қатысты кемсітушілік шара болып табылады. Оны большевиктер Ресейде Кеңес өкіметінің қалыптасуымен бір мезгілде қолдана бастады. «Қанаушыларды» басып-жаншуға және жоюға бағытталған саяси әрекеттердің бірі ретінде пайда болған ол өзінің өмір сүру кезеңінде жаңа режимнің әлеуметтік саясатының бір бөлігіне айналды. Олар негізінен большевиктерге тікелей қарсылық білдірген «қажетсіз элементтерден», мемлекеттің жаңа органдарын қорғауға бағытталған. Бұл мақалада РСФСР-дің 1918 жылғы Конституциясы бойынша жергілікті билік органдары қалай жұмыс істегенінің нақты мысалдары көрсетілген, олардың асырауындағыларды, бай-қанаушыларды, діни қызметкерлерді, жалпы бүкіл Одақ бойынша, атап айтқанда, КАССР-і Гурьев аумағында XX-дың 20-жылдарында, бір халықтың, бірқатар топтарын сайлау құқықтарынан айыруға негіз болды.

Кілт сөздер: дауыс беру құқығынан айыру, «құқығынан айырылғандар», асырауындағылар, қанаушылар, дінбасылар, әлеуметтік құғын-сүргін, саяси құғын-сүргін.

МРНТИ 03.20.00

**ЛИШЕНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ НЕКОТОРЫХ КАТЕГОРИЙ
ГРАЖДАН АТЫРАУСКОГО РЕГИОНА СОВЕТСКИМ
ГОСУДАРСТВОМ В 20-ГОДЫ XX ВЕКА**

Нагимов Шахман

**кандидат педагогических наук, почетный работник образования РК,
академик Прикаспийской академии, Атырауский университет
им. Х. Досмухамедова, Казахстан, г. Атырау**

***Автор-корреспондент**

e-mail: waxman45@mail.ru

Аннотация. Лишение избирательных прав граждан представляет собой дискриминационную меру против отдельных слоев и групп населения. Она стала использоваться большевиками одновременно со становлением Советской власти в России. Возникнув как одна из политических акций для подавления и ликвидации «эксплуататоров», за время своего существования она превратилась в одну из частей социальной политики нового режима. Она была направлена в основном на то, чтобы оградить новые органы власти от «нежелательных элементов», являвшихся прямой оппозицией большевикам. В данной статье показаны конкретные примеры как местные власти оперировали Конституцией РСФСР 1918 года, которая служила основанием лишения избирательных прав иждивенцев, баев-эксплуататоров, служителей культа, изгоев общества в целом по Союзу, и в частности в Гурьевском округе КАССР в 20-годы XX века, что привело к обделению в социальном отношении ряда слоев населения.

Ключевые слова: лишение избирательных прав, «лишенцы», иждивенцы, баи-эксплуататоры, служители культа, изгои общества, политические репрессии.

IRSTI 03.20.00

**DISENFRANCHISEMENT OF CERTAIN CATEGORIES
OF CITIZENS OF THE ATYRAU REGION BY THE SOVIET
STATE IN THE 20S OF THE TWENTIETH CENTURY**

Shahman Nagimov
Candidate of Pedagogical Sciences, Honorary Worker of Education
of the Republic of Kazakhstan, Academician of the Caspian Academy, H.
Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau c.

*** Corresponding author**

e-mail: waxman45@mail.ru

Annotation. Disenfranchisement of citizens is a discriminatory measure against certain strata and groups of the population. It began to be used by the Bolsheviks simultaneously with the establishment of Soviet power in Russia. Having emerged as one of the political actions to suppress and eliminate the "exploiters", during its existence it has become one of the parts of the social policy of the new regime. It was mainly aimed at protecting the new authorities from "undesirable elements" who were in direct opposition to the Bolsheviks. This article shows specific examples of how local authorities operated on the Constitution of the RSFSR of 1918, which served as the basis for the disenfranchisement of dependents, exploitative baïs, ministers of worship, outcasts of society in the Union as a whole, and in particular in the Guryev district of KASSR in the 20s of the XX century, which led to the social exclusion of a number of strata the population.

Keywords: disenfranchisement, "dispossessed", dependents, exploitative bai, ministers of worship, outcasts of society, political repression.

Введение. Актуальность статьи. Лишёнец (лишонец) — неофициальное название гражданина РСФСР, Союза ССР, лишённого избирательных прав в 1918—1936 годах согласно Конституциям РСФСР 1918 и 1925 годов. Ограничение в правах было обусловлено мерами социального разделения для того, чтобы обеспечить ведущую роль рабочего класса и бывших «эксплуатируемых слоёв населения» в создаваемом социалистическом обществе. Российская Советская Социалистическая Республика создавалась, как государство диктатуры пролетариата, рабочих и крестьян, и эта диктатура была обращена в первую очередь против бывших «эксплуататорских классов». Этот подход был закреплён в законодательстве: первая Советская Конституция, принятая V Всероссийским съездом Советов 10 июля 1918 года, ограничила права круга лиц, которые «не избирают и не могут быть избранными»[1].

Аналогичные меры предпринимали и белые правительства в период Гражданской войны. Так, 11 апреля 1919 года Правительством Колчака было принято Положение № 428 «О лицах, опасных для государственного порядка вследствие принадлежности к большевистскому бунту» за подписью

министра юстиции С. Старынкевича. Оно предусматривало ссылку на срок от года до пяти лет без конфискации и лишение на данный период «политических прав» для «лиц, признанных опасными для государственного порядка вследствие прикосновенности их каким-либо образом к большевистскому бунту». Санкция, согласно закону, «иностранцы подданным — высылка за границу», лица, не достигшие 17 лет, отдавались «под надзор родителей». В случае «самовольного возвращения» из ссылки или из-за границы предусматривалась ответственность в виде каторжных работ от 4 до 8 лет[2].

Конституция РСФСР 1918 года устанавливала в разделе IV, главе 13, статье 65, что: Не избирают и не могут быть избранными, хотя бы они входили в одну из нижеперечисленных категорий:

- а) лица, прибегающие к наёмному труду с целью извлечения прибыли;
- б) лица, живущие на нетрудовой доход, как то: проценты с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т. п.;
- в) частные торговцы, торговые и коммерческие посредники;
- г) монахи и духовные служители церквей и религиозных культов;
- д) служащие и агенты бывшей полиции, особого корпуса жандармов и охранных отделений, а также члены царствовавшего в России дома;
- е) лица, признанные в установленном порядке душевнобольными или умалишёнными, а равно лица, состоящие под опекой;
- ж) лица, осуждённые за корыстные и порочащие преступления на срок, установленный законом или судебным приговором.

Конституция РСФСР 1925 года содержала аналогичный список лиц, лишённых избирательных прав, в ст. 69 и предоставляла таковые права трудящимся иностранцам в ст. 11.

Актуальность статьи состоит в том, чтобы доказать на примере Атырауской области каким унижениям и обделению подвергались граждане Гурьевского округа в период 1920-1930 гг. и как это отразилось на их судьбе в дальнейшем.

Материалы и методы статьи. В ходе подготовки и написания статьи были использованы публикации таких авторов, как С.Красильников. На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917- конец 1930-х гг.) Я.Климук. Лишение крестьян избирательных прав как метод политики «раскулачивания» (статья также доступна в виде Google HTML), Т. Богомаз. Лишенцы — изгои в собственной стране, Э. Мифтахутдинова. Социальный портрет лишенца, Ю.А. Русина. «Нет права голоса — нет доверия»: почему лишенцы ходатайствовали о восстановлении в избирательных правах // Уральский сборник. История. Культура. Религия. Екатеринбург, 2009. [Вып. 7. В 2 ч. Ч. 1. С. 192-200.] Следует подчеркнуть, что по данной проблеме очень мало публикации среди Казахстанских авторов, хотя очень много архивных материалов.

Цель и задачи статьи:

1. Показать на примере Атырауского региона пагубную сущность мер советских властей по лишению избирательных прав граждан, ставшими изгоями общества.

2. Путем публикации статей обратить внимание законодательных органов Республики, в первую очередь Парламент РК с целью принятия специального Закона по реабилитации граждан, лишенных избирательных прав.

3. Как можно больше пропагандировать трудную судьбу граждан, лишенных избирательных прав.

4. Донести до сознания всех о том, что лишенные избирательных прав граждан, являются также жертвами политических репрессий, вытекающими отсюда юридическими и моральными нормами.

Обсуждение. Профессором Ш. Нагимовым в 2021 году были выпущены книги «Белая книга скорби» и «Атырауская область в 20-40-е годы XX века» издательством ТОО «Медет Гроур» в г. Караганде и 9 сентября 2021 года газета «Егемен Казахстан» опубликовала статью Ш. Нагимова «История прошлого – предупреждение будущему».

Основной раздел. В числе лиц, которые подлежат реабилитации Указом Президента РК К.К. Токаева от 21 октября 2021 года № 456 были обозначены и граждане, лишенные избирательных прав Советским государством в 20-30 – годы XX-века. Исходя из этого предлагается информация по данной работе на основании исследования ряда фондов Атырауского государственного архива. Следует отметить, данная проблема была одна из малоизученных проблем не только по нашей Республике, но и по всему Советскому Союзу.

За последнее время было опубликовано немало работ, посвященных различным аспектам становления и функционирования тоталитарного режима в Советском Союзе. Тем не менее, ряд серьезных вопросов и проблем остаётся по разным причинам вне поля зрения исследователей. Одной из наименее изученных тем в проблематике истории тоталитарного общества являются методы, с помощью которых власть устраняла от активного участия в политической и общественной жизни те или иные социальные слои и группы. Обычно при описании и изучении этих вопросов основное внимание уделяется прямым политическим репрессиям - ссылкам, заключению в лагеря, расстрелам. Однако, помимо них Советская власть с первых лет своего существования довольно широко и активно применяла и иные способы изменения социальной среды[3].

Одним из главных следует признать лишение граждан избирательных прав по классовому признаку. Идея об этом возникла в среде Советского руководства вскоре после Октября 1917 г., а в июле 1918 г. лишение права

голоса за принадлежность к определенному классу или социальной группе было закреплено в особой статье первой Конституции РСФСР. Эта норма сохранялась до середины 1930-х годов. Согласно Конституции 1936 г. все граждане страны, за исключением умалишенных и находящихся под стражей получали равные избирательные права. Таким образом, лишение прав просуществовало 18 лет[4].

Оно стало действенным средством изменения социальной структуры общества и государства. Лишение права участия в выборах, автоматически влекло за собой целый ряд ограничений в социальном и общественном положении человека. Система этих ограничений развивалась на протяжении длительного периода времени и окончательно оформилась к началу 1930-х годов. Люди, лишенные избирательных прав (лишенцы) превращались в изгоев, в граждан «второго сорта». Нередко (хотя и не всегда) лишение избирательных прав становилось основанием для дальнейших репрессивных действий против данного человека. Исследование механизма лишения избирательных прав и его последствий представляется важным, прежде всего по причине слабой разработки этой темы в историографии. Обилие хорошо оформленного и доступного архивного материала по данной проблеме позволяет достаточно полно проанализировать процессы общественных трансформаций в Советском Союзе периода становления тоталитаризма.

Кроме того, изучение последствий лишения избирательных прав помогает лучше понять общий характер политических репрессий в Советском Союзе в 1920-30-х годах и более определенно представить себе их направленность и динамику [5].

Проблемы, связанные с поиском исторического опыта защиты прав человека и гражданина, становятся наиболее актуальными в настоящее время в условиях развития принципов демократии в канун 30-летия независимого Казахстана. Интерес к проблеме дискриминационной политики Советского государства и как одного из ее направлений - лишения значительной части населения избирательных прав на современном этапе обусловлен процессом рассекречивания архивных документов, в недавнем прошлом закрытых для исследователей как в целом по Республике, так и по нашей области. В связи с этим нами было исследовано дело №3, 4-описи, фонда №3 под названием «Списки лишенных избирательных прав граждан Гурьевского уезда 1928 года». Дело состоит из 52 страниц [6]. Как показывают архивные материалы Атырауской области, местная власть пошла намного дальше Центра в определении граждан с целью лишать их избирательных прав, со всеми вытекающими последствиями. Вместо указанных Центром 8 категории граждан, в Атырауской области горе-чиновники лишали более 30 категории граждан.

Как показал анализ архивных материалов, местной властью в отношении лиц, подлежащих к лишению избирательных прав было придумано и затем успешно применялось такое с позволения сказать прозвище как «негодные элементы». В деле №3 фонда №3 от 1923 года сохранился доклад

уполномоченного по проведению выборов В.Липатова в Редутской, Яманкалинской, Зеленовской и Самаровской волостях Гурьевского округа, где он довольно часть приводит данные о так называемых «негодных элементах». На первой странице доклада В.Липатов пишет, что в поселке Орлик Зеленовской волости было выявлено 20 граждан, которые по его мнению входят в число «негодных элементов», поскольку они баи и биин, купцы, муллы. Далее он приводит данные по Яманкалинской волости. Он пишет: «Работа проводилась в таком же порядке. Здесь в первую очередь выкачку негодного элемента производили через ячейку РКП(б) и отдельных членов райкома партии, проживающих в поселках указанной волости. Кроме того, работа эта проводилась и в советах с участием сознательного элемента из беднейшего слоя крестьян. В результате удалось выявить негодного элемента по поселку Карманово 12 граждан, по поселку Баксай 26 и по поселку Яманка с помощью членов ячейки РКП и беднейшего населения 49 граждан. Дальнейшая работа по Самарской волости проводилась по такому же плану. Согласно наказа при содействии ячейки №13 РКСМ и отдельных членов и кандидатов в члены РКП (б), а также бедняков среди киргиз (так раньше называли казахов) выявлено негодного элемента по Бесаральскому аулу 21 граждан, по Новобогатинскому поселку 14 граждан, по Джалгансайскому аулу ячейкой РКСМ выявлено негодного элемента 10 граждан, по Кенаральскому аулу через Совет выявлено 13 граждан, по Танкинскому Совету 8, по аульному Совету Сарайчик 24 и по Баксайскому Совету 14. Наряду с этим по Редутскому поселку силами ячейки РКП выявлено негодных элементов в количестве 47 человек, по Кандаурскому поселку выявлено ячейкой РКП 36 человек, из числа частного населения, состоящего из киргиз 14 баев, которые также были отнесены к «негодным элементам». В дальнейшем все выявленные «негодные элементы» были выведены из списков по выборам в местные Советы.

А теперь рассмотрим, кто же попадал в списки негодных элементов. В фонде №2 есть дело №6 под названием «Материалы на лиц, лишенных избирательных прав при проведении подготовительных работ по выборам в Советы».

На 10 странице представлен список негодных элементов по Редутскому поселку, которые были выявлены членами партийной ячейки №2 по состоянию на 24/VIII – 1923г.

№	Ф.И.О.	Возраст	Кем является
1	Фадин Степан	65	Аксакал и антисоветчик
2	Точилин Василий	46	Тоже и бывший поселковый атаман
3	Фадин Александр	42	Антисоветчик
4	Жидков Федосей	58	Аксакал
5	Фадин Федот	44	Тоже
6	Жидков Сергей	60	Аксакал и антисоветчик
7	Калмыков Максим	57	Тоже

8	Зевакин Агий	36	Тоже
9	Бубнов Петр	42	Тоже
10	Абоимов Василий	26	Тоже
11	Юдин Василий	42	Тоже
12	Шелков Тимофей	27	Тоже
13	Зарщиков Трофим	28	Тоже
14	Калимбетов Дюсенбай	35	Тоже аксакал
15	Лашманов Александр	40	Бывший торговец и кулак
16	Маржаков Никифор	38	Тоже эксплуататор
17	Иванов Федор	55	Антисоветчик
18	Зарщиков Иван	47	Тоже
19	Зевакин Родион	36	Тоже
20	Думчев Викул	48	Тоже
21	Зарщикова Анна	30	Тоже
22	Жидкова Пелагея	34	Тоже
23	Думчев Устим	36	Прибывший из-за границы
24	Липатов Терентий	37	-//-
25	Карамышев Иван	28	-//-
26	Зевакин Стахий	36	Осужден за воровство
27	Зарщиков Георгий	28	-//-

Прибывшие из-за границы,
бывшие белогвардейцы

28	Ревков Константин	26	
29	Ревков Евдоким	28	
30	Жидков Григорий	28	
31	Ревков Ананий	26	
32	Точилин Андрей	26	
33	Бахиров Максим	28	
34	Наготков Александр	36	Священник
35	Хохлов Никифор		священник
36	жена Анфиса	55	
37	Ротнов Николай		Бывший эксплуататор, кулак
38	жена Олимпиада	60	
39	Фадин Порфирий	61	Бывший кулак
40	жена Евдокия	60	
41	Зевакин Сафрон	63	Антисоветчик, эксплуататор
42	жена Агриппина	55	
43	Ревков Никонор		Тоже
	жена	58	
44	Ревков Иван	62	Тоже
45	жена		
46	Точилин Нефод	60	Тоже

47	Сапаров Курмангали	30	Маклер и шкурник
48	Павлов Александр	26	Бывший торговец
49	Павлов Иван	20	-//-
50	Ревков Зиновий	40	Писарь

Следует подчеркнуть, при выявлении «негодных элементов», представители Советской власти придумывали самые что ни на есть изощренные и немислимые с точки зрения здравого смысла категории граждан, которые по их мнению и есть «негодные элементы». Например, в список «негодных элементов» по Редутскому поселку попали 45 граждан. В основном, если быть точным, 90% это были граждане русской национальности. Тем не менее 13 из них были отнесены в разряд «аксакалов». В русском обществе никогда не было «аксакалов». Как известно, «аксакалы» были у казахов. Они очень уважаемые люди, как правило, это люди почтенного возраста, в переводе с казахского «аксакал»- «белая борода». По мнению властей «аксакалы» были негодными людьми и их лишали избирательного права со всеми отсюда вытекающими последствиями. В том же списке кроме «аксакалов» обозначены такие категории граждан, как антисоветчики, эксплуататоры, старообрядчики, кулаки, торговцы, маклеры и шкурники, писари, шептуны. Вызывает удивление тот факт, что к преследованию подвергались представители отдельных созидательных профессий, такие как скотники, мясники, торговцы.

Кроме упомянутого списка по поселку Редут, на 18-странице имеется еще один список негодных элементов, проживающих в том же поселке, который был составлен через 5 дней, 29 августа 1923 года.

№	Ф.И.О.	Кем является
1	Наготков Александр	Священник
2	жена Агреппина	
3	Моржаков Никифор	Бывший торговец
4	жена Павла	
5	Лошманов Леонид	Тоже
6	Дятлов Николай	Бывший кулак и эксплуататор
7	жена Лемпияда	
8	Фадин Порфентий	Тоже
9	жена Евдокия	
10	Канцев Александр	Осужден
11	Хохлов Никифор	Пиаломщик
12	жена Анфиса	
13	Зевакин Николай	Осужден
14	Зарщиков Иван	Тоже
15	Калмыков Максим	Антисоветчик и шептун
16	Фадин Александр	Тоже
17	Жидков Феофонт	Тоже

18	Зевакин Сафон	Тоже
19	Парфенов Иван	Тоже
20	Ревков Георгий	Бий
21	Фадин Георгий	Тоже
22	Думчев Евстефей	Бывший белогвардеец
23	Калмыков Иван	Бывший бедогвардеец

Для выявления граждан, которых следует лишать избирательных прав уездным комитетом РКП(б) был разработан наказ, составленный на основе Всесоюзных законодательных актов.

После выявления «негодных элементов», вооружившись т.н. наказом, составленным местными чиновниками, с 1923 по 1928 год, ежегодно при выборе в местные советы были составлены списки лишенных избирательных прав, преследуемых Советской властью. Об этом свидетельствуют материалы фондов №2, №3 Атырауского государственного архива. Анализ дела №4, фонда №2 показал, что в списки лишенных по Гурьевскому уезду в 1927 году попали всего 2307 человек.

Они распределены следующим образом: по городу Гурьеву – 352 чел.; по Плотвинскому с/совету – 19 чел.; по Соколинской волости – 165 чел.; по Кызлкугинской волости – 274 чел.; по Саркульской волости – 105 чел.; по Испульской волости – 160 чел.; по промыслу Доссор – 102 чел.; по Редутской волости – 72 чел.; по Акжаловской волости – 28 чел.; по Тополинской волости – 101 чел.; по Эмба-Атырауской волости – 119 чел.; по Карасамарской волости – 99 чел.; по Ракушинской волости – 71 чел.; по Саколинской волости – 38 чел.; по Сартюбинской волости – 472 чел.; по Эмбинской волости – 224 чел.

В 1927 году в список лишенных по Гурьевскому уезду попали следующие категории граждан:

1. Промышленники, содержащие мельниц - 3
2. Торговцы – 22
3. Промышленные колбасники – 3
4. Подрядчики – 3
5. Бывшие торговцы – 47
6. Бывшие офицеры – 27
7. На иждивении – 908
8. Чиновники царские – 5
9. Священники – 16
10. Бывшие приставы – 2
11. Псаломщики – 2
12. Муллы – 284
13. Кулаки-эксплуататоры – 329
14. Административные сыльные – 1
15. Бывшие подрядчики – 1
16. Бывшие полицейские – 5

17. Сумасшедшие – 25
18. Волостные управители – 25
19. Осужденные – 17
20. Охранники – 1
21. Баксы – 23
22. Бывшие судьи – 7
23. Монахи – 103
24. Колдуны – 7

Что касается лишенных по Гурьевскому округу в 1928 году, тут круг лиц, попавших в тот список гораздо широк и разнообразен. Видимо, местная власть действовала по принципу «Лес рубят, щепки летят».

Судите сами: Всего в так называемый список лишенных избирательных прав попали более 3 тыс. человек, которые состояли из 32 категории людей: Это: кулаки-аткамнеры, бай-эксплуататоры, лица, живущие на нетрудовые доходы, бывшие офицеры, баксы, агитаторы против советской власти, лица, находящиеся на иждивении, закабаляющие окружающего населения, торговцы, священники, муллы, псаломщики, подсудимые, суфы, аксакалы, мясники, спекулянты, хажи, азанчи, душевнобольные и другие. Наряду с так называемыми врагами Советского государства к лишению избирательных прав подвергались самые что ни на есть безобидные и экзотические со всех точек зрения категории людей, такие как аксакалы, мясники, азанчи, «прихвостники» баев, шептуны, мужчины, имеющие несколько жен.

По городу Гурьеву к лишению были подвергнуты 291 человек. Из них казахов - 80, русских - 180, татар - 31. По Новобогатинскому району - 356 человек. Национальный состав района в то время был однородным, то есть состоял только из казахов. По Эмбинскому району, в составе которого в то время находилось 18 аулов были лишены избирательных прав 607 человек. Из них казахов - 554, остальные 53 - русские и татары. По Эмба-Атырауской волости - 219 человек, по Акжальской волости - 100 человек, по Соколокской - 155, по Ракушинской - 343, по Кенузекскому совету - 38, по Сартюбинской волости - 125, по Жаманчуланскому аулу - 180, по Жулдузкудукскому - 63, по Айбаскому аулу - 69, по Карасамарской волости - 100, по промыслу Доссор - 102, по Кзылкогинской волости - 332, по Саркульской - 188, по Испульской - 318 человек. Всего по Гурьевскому округу были лишены избирательных прав 3586 человек [7].

Количество граждан по Гурьевскому округу, не имевшие права избирать и быть избранными в 1928 году:

1. На иждивении – 1801
2. Бай - 130
3. Кулаки-аткамнеры - 341
4. Офицеры - 6
5. Баксы - 40
6. Закабаляющие окружающего населения - 5
7. Торговцы - 137

8. Священники - 10
 9. Муллы - 514
 10. Псаломщики - 4
 11. Сумасшедшие - 26
 12. Подсудимые - 13
 13. Административно-ссылные - 3
 14. Мясники - 4
 15. Аксакалы - 16
 16. Спекулянты - 47
 17. Азанчи - 41
 18. Суфы - 141
 19. Бывшие правители - 17
 20. Бывшие старосты - 7
 21. Монахи - 8
 22. Имеющие работников - 24
 23. Барщники - 2
 24. Знахари - 12
 25. Бандиты - 15
 26. «Прихвостники» баев - 5
 27. Антисоветские элементы - 3
 28. Эксплуататоры - 200
 29. Хажы - 9
 30. Бывший судья - 1
 31. Содержатели мечети - 4
 32. Имамы – 5
- Всего: 3586 человек [8]

Чтобы понять истинную картину по данной проблеме приводим данные по городу Гурьеву.

По национальности:

казахов – 80

русских - 180

татар – 31

Из них:

На иждивении – 111

Баи – 14

Кулаки-аткамнеры – 6

Эксплуататоры наемного труда – 44

Офицеры – 4

Баксы – 17

Закабаляющие окружающего населения – 4

Торговцы – 34

Священники – 6

Муллы – 33
Псаломщики – 1
Сумасшедшие – 11
Подсудимые – 4
Административные ссылки – 2

По Новобогатинскому району – 356 человек;

Из них:

На иждивении – 193

Баи – 32

Баксы – 5

Мулы – 23

Кулаки-аткамнеры – 8

Мясники – 2

Аксакалы – 1

Подсудимые – 1

Спекулянты – 18

Азанчи – 4

Суфы – 33

Содержатели мечети – 4

Эксплуататоры – 30

Хажи -2 [9]

Следует отметить, что лишение избирательного права отнюдь не являлось простой формальностью, поскольку вместе с ним человек терял и другие права и возможности пользоваться социальными благами. Лиц, лишенных избирательных прав не брали на работу в гос. учреждения, и членов их семей не принимали в учебные заведения, в партию и комсомол. Лишенцев не брали в колхозы, они не могли стать членами кооператива, артели, а при налогообложении им полагалось «твердое задание». Можно себе представить, каково было жителям нашего края, где кроме колхозов не было никаких других объединений, где можно найти работу в те трудные 30-годы. После введения карточной системы в 1918 г. лишенцы не получали карточек и были вынуждены покупать продукты по коммерческим ценам, их также лишали пенсий и пособий.

В 1929-1930 годах в государственных учреждениях прошли «чистки» с целью удалить из них лишенцев и других «социально-чуждых» лиц. Больницы и суды, жилищные и налоговые ведомства, другие структуры должны были проводить по отношению к ним дискриминационную политику. Лишенцы не имели возможности «занимать ответственные должности, равно быть заседателем в народном суде, поручителем, опекуном». Они не имели право получать пенсию и пособие по безработице. Им не позволялось вступать в профсоюзы, в то же время не члены профсоюза не допускались в руководство промышленных предприятий и организаций. Лишенцам не выдавались продуктовые карточки, либо же выдавались по

самой низшей категории. Напротив, налоги и прочие платежи для лишенцев были существенно выше, чем для остальных граждан.

В 1920 годы началась кампания по выселению лишенцев из коммунальных квартир, а так же исключению их детей из школ. Детям «лишенцев» было крайне затруднительно получить образование выше начального. То есть формально не запрещалось учиться в школах и даже в ВУЗах, но при этом заявлялось, что на всех мест не хватает, и поэтому Советская власть в первую очередь будет обеспечивать возможность образования для детей только трудящихся, а дети эксплуататоров - в последнюю очередь[10].

Вся трагикомедийность ситуации, связанная с такими людьми состояла в том, что вышеперечисленные тяготы и лишения несли не только сами лишенцы, но и их ни в чем не повинные члены семьи. По сути их было намного больше самих лишенцев. Чтобы не быть голословными приведем пример по городу Гурьеву. Например, из семьи Пупыкина Липатия, указанного как кулак-эксплуататор, кроме него в список лишенных избирательного права попали трое его сыновей: Тимофей, Георгий и Егор. Такая же участь постигла семей Ходиных, Тощаковых, Демидовых, Придановых, Мустакимовых, Артамоновых, Карамышевых, Ибатуллиных, Ажикеевых, Узакпаевых, Липатовых, Чанпаловых, Чертихиных, Зарщиковых, Фофоновых, Утепбергеновых, Ротновых и многих других. Точно такую же картину мы наблюдаем и по Новобогатинскому району.

Например, бай Альменов Кали и его иждивенцы жена Жансекер, его братья Бисен и Кенжегали, их жены Карашаш, Жамал, Болган, а также их мать Даметкен были лишены избирательного права. Также стали лишенцами братья Ахмед, Тапош, Шалакул, Бокан Далдаковы и их жены Макан, Разия, Жумаш, мать Унзира.

Всего по области лишились избирательных прав 1801 иждивенцев, что составляет 50,2%. В этом отношении не слаще было служителям культа, баям-эксплуататорам и кулакам-аткамнерам. От общего числа лишенных избирательных прав, первые составляли 20,4%, вторые – 3,6%, третьи – 9,5%. Особенно трудно было служителям культа в Атырауской области. Если по Союзу подвергалась к лишению избирательных прав всего одна или две категории таковых, то в Атырауской области - больше 12 категории служителей культа: Это- муллы, хальпе, хажы, суфы, хазреты, баксы, имами, азанчи, попы, священники, псаломщики, монахи.

Репрессии по отношению к духовенству и верующим занимали особое место в общей карательной политике Советского государства и преследовали собственную цель и задачи. Стратегической целью была полная ликвидация религиозных пережитков, а тактической задачей - создание условий для такой ликвидации.

Программой действия большевиков против религии в целом и служителей культа в частности стало знаменитое письмо Ленина Дзержинскому, написанное в 1919 году где он был совершенно откровенен:

«... необходимо как можно быстрее покончить с попами и религией. Попов надлежит арестовывать как контрреволюционеров и саботажников, расстреливать беспощадно и повсеместно. И как можно больше. Церкви подлежат закрытию. Помещения храмов опечатать и превращать в склады» [11].

Карательные меры в полной мере применялись не только по отношению церквей, но и по отношению мусульманских мечетей. До октябрьского переворота в Гурьевском уезде функционировал более 90 мечетей и медресе, где обучалось около 3000 учащихся. Эти религиозные учебные заведения просуществовали до 30 годов XX века. Однако начиная с 1930 по 1932 год по указанию вышестоящих организаций было закрыто более 80 процентов этих мечетей. Многие из них попросту были разрушены. В числе разрушенных мечетей были: мечети Ахмедияра Халфе, Ахона Еркиншали, Хасена Хазрета, мечеть Карабала, мечеть Космухана в местности Тайсойган (позднее Тайсойган стал полигоном военных испытаний), у реки Урал мечеть Тегисбая, мечеть Мырзагали, мечеть Куспана, мечеть Габбаса, в местности Таскран мечеть Какимбек кажи, в местности Толыбай мечети Губайдуллы и Нугмана[12].

Как правило, мечети выполняли две основные функции: первая - обучение детей по системе «Кадим», вторая - отпуская религиозных обрядов. Как видно из архивных материалов, в Гурьевском уезде в 1928 году лишению избирательного права были подвергнуты 11 категории служителей культа. Следует отметить, что конфискация баев-феодалов, преследование религиозных деятелей, искусственное превращение кочевого и полукочевого народа в людей ведущих оседлый образ жизни, а также лишение избирательных прав названных категорий граждан проводилось одновременно. Все эти репрессивные меры, проводимые с 1929 года по 1933 год, приходилось на период когда руководил Республикой верный ленинец Ф.Голощекин, который устроил в Казахстане так называемый «Малый Октябрь», в результате которого казахский народ потерял более 3,5 миллиона своих сыновей и дочерей[13].

Заключение

Это был настоящий геноцид против своего народа, устроенный большевиками. Такого рода трагедию не испытал ни один народ со дня сотворения мира. Сегодня говоря об этом мы должны хорошо знать и помнить о том, что лишение избирательных прав граждан было только прелюдией большого террора, устроенного Советским государством по отношению к своему народу. Пройдет еще немного времени и начнется насильственная коллективизация сельского хозяйства и как следствие-массовый голод в Казахстане, приведший к потере 60-70% нации. Не за горами были политические репрессии 1930-1950 годов. Конечно, нам не в

силах ничего поправить, ибо история не имеет сослагательного наклонения. Но мы обязаны знать свою историю, дабы не повторять ошибки прошлого. «История - сокровищница наших деяний, свидетельница прошлого, пример и поучение для настоящего, предостережение для будущего», - писал Сервантес.

Весь трагизм проблемы с гражданами, лишенными избирательных прав состоит в том, что они до сих пор не были реабилитированы ни Советской властью, ни правительством суверенной Республики Казахстан. Поэтому это надо сделать немедленно, ибо современность можно понять только через прошлое, через все его уроки.

СПИСОК ССЫЛОК И ДАННЫХ:

1. Абылхожин Ж.Б. , Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия// Вопросы истории, -1989. №7.
2. Выборы в Советы по РСФСР в 1927г. М:«Власть Советов»,1928 г. - 216 с.
3. Государственный архив Атырауской области. Фонд №3, опись №4, дело №3.
4. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3,16с.
5. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 21с.
6. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 32с.
7. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932. Под ред. В.П. Данилова и др. М.: Издательство политической литературы, - 1989. 502 с.
8. Мир криминала. №28., - 2016.17с.
9. Нағымұлы Ш. Атырау: путь к знаниям.- Алматы: РИО ВАК РК, - 2000. 27с.
10. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17.
11. Русина Ю.А. «Нет право голоса - нет доверия»//Уральский сборник. История. Культура. Религия. - Екатеринбург.- 2009 (Вып.7.стр.192-200)
12. Федорова Н.А. Лишенцы 1920-х годов: советское с условие отверженных //Журнал исследований социальной политики. - 2007.т.5, вып.4. -ISSN 1727-0634.
13. Цветков В.Ж. Белый террор - преступление или наказание? Эволюция судебно-правовых норм ответственности за государственные преступления в законодательстве белых правительств в 1917-1922 гг.

REFERENCES

1. Abylhozhin Zh.B. , Kozybaev M.K., Tatimov M.B. Kazahstanskaya tragediya// Voprosy istorii, -1989. №7.
 2. Vybory v Sovety po RSFSR v 1927g. M:«Vlast' Sovetov»,1928 g. -216 s.
 3. Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoj oblasti. Fond №3, opis' №4, delo №3.
 4. GAAO. Fond №3, opis' №4, delo №3,16s.
 5. GAAO. Fond №3, opis' №4, delo №3, 21s.
 6. GAAO. Fond №3, opis' №4, delo №3, 32s.
 7. Dokumenty svidetel'stvuyut: Iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizacii. 1927-1932. Pod red. V.P. Danilova i dr. M.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury, - 1989. 502 s.
 8. Mir kriminala. №28., - 2016.17s.
 9. Narymyly Sh. Atyrau: put' k znaniyam.- Almaty: RIO VAK RK, - 2000. 27s.
 10. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoy istorii (RGASPI). F. 17.
 11. Rusina Yu.A. «Net pravo golosa - net doveriya»//Ural'skij sbornik. Istoriya. Kul'tura. Religiya. - Ekaterinburg.- 2009 (Vyp.7.str.192-200)
 12. Fedorova N.A. Lishency 1920-h godov: sovetskoe soslovie otverzhennyh //Zhurnal issledovanij social'noj politiki. - 2007.t.5, vyp.4. -ISSN 1727-0634.
 13. Cvetkov V.Zh. Belyj terror - prestuplenie ili nakazanie? Evolyuciya sudebno-pravovyh norm otvetstvennosti za gosudarstvennye prestupleniya v zakonodatel'stve belyh pravitel'stv v 1917-1922 gg.
-

**ҚЫТАЙ КОММУНИСТІК БИЛІГІНІҢ ЖҮРГІЗГЕН ЖАППАЙ ҚУҒЫН-
СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ
ПОСЛЕДСТВИЯ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ,
ПРОВЕДЕННЫХ ВЛАСТЯМИ КОММУНИСТИЧЕСКОГО КИТАЯ
CONSEQUENCES OF MASS POLITICAL REPRESSION CONDUCTED BY THE
AUTHORITIES OF COMMUNIST CHINA**

ҒТАХР 03.20.00.

**КОММУНИСТІК ҚЫТАЙ БИЛІГІ ЖҮРГІЗГЕН ЖАППАЙ САЯСИ
ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНЫ ҰРПАҒЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ**

Алихан Жаналтай, журналист, Германия, Мюнхен қ.

***Автор-корреспондент**

e-mail: alihan@canaltay.com

Аннотация: Автор XX ғасырдың ортасында коммунистік Қытай билігімен Шығыс Түркістан қазақтарына жасалған жаппай қуғын-сүргін саясаты құрбандарының ұрпағы, өзінің әкесі қажы Дәлелқан Шығыс Түркістаннан мәжбүрлі босқын болып, Үндістан арқылы Түркияға сапары туралы жазған. Шет елдерде жүріп, басынан кешкен тағдыры және білім алу жолындағы бір топ, шетел қазақ балаларының сапарлары мен қызметі туралы ақпарат келтірген. Германияның Мюнхен қаласындағы «Азаттық Радиосының» Қазақ бөліміне қызметке кіруі мен сондағы еңбегі жайында ақпарат берген.

Алыс шетелдерде жүріп, атажұрты - Қазақстанның тәуелсіздігі үшін қосқан үлесі жайында, құнды мәліметтер берген.

Кілт сөздер. Қуғын-сүргін құрбаны, мәжбүрлі босқындар, Шығыс Түркістан, қызыл қытай, қажы Дәлелқан, «Азаттық Радиосы», тәуелсіздік.

МРНТИ 03.20.00.

**СУДЬБА ПОТОМКА ЖЕРТВЫ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ
РЕПРЕССИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ ВЛАСТЬЮ
КОММУНИСТИЧЕСКОГО КИТАЯ**

Алихан Жаналтай, журналист, Германия, г. Мюнхен.

***Автор-корреспондент**
e-mail: alihan@canaltay.com

Аннотация: Автор является потомком жертвы массовых политических репрессии со стороны китайского коммунистического режима в середине XX века в Восточном Туркестане. Его отец хаджи Далелкан, спасаясь от репрессии китайской власти вынужден был покинуть Восточный Туркестан и через Индию он отправился в Турцию. Путешествуя по зарубежным странам, писал о своей работе и деятельности группы казахской молодежи на пути к образованию. Информировал о своей работе в Казахском отделении «Радио свобода» в Мюнхене (Германия). Даются ценные сведения о своем вкладе в независимость Казахстана – Родину предков, находясь в дальних зарубежных странах.

Ключевые слова. Жертва репрессии, вынужденные беженцы, Восточный Туркестан, Хаджи Далелкан, «Радио Свобода», независимость.

IRSTI 03.20.00.

THE DAMAGE OF THE GREAT POLITICAL PERSECUTION BY THE COMMUNIST CHINESE AUTHORITIES

Alikhan Zhanaltai, journalist, Germany, Munich city.

*** Corresponding author**
e-mail: alihan@canaltay.com

Description: The author recounts the story of his father, Haji Dalelkan, a descendant of the victims of the extensive persecution of the Kazakhs in East Turkestan by the Communist Chinese authorities in the mid-20th century. Haji Dalelkan fled East Turkestan as a refugee and traveled to Turkey via India. He shares his experiences in foreign countries and narrates the travels and educational pursuits of a group of Kazakh children abroad. Additionally, he discusses his work in the Kazakh section of 'Radio Liberty' in Munich, Germany. Through his travels, he provided valuable insights into his homeland's contributions to Kazakhstan's independence.

Keywords: Victims of persecution, forced refugees, East Turkestan, Red China, Haji Dalelkan, 'Radio Azattyk', independence.

Мен, өткен ХХ ғасырдың ортасында, Қытай коммунистеріне қарсы күресіп, қуғын-сүргінге ұшырап, амалсыздықтан, сонау Шығыс Түркістан - қазіргі Шынжаң ұйғыр автономиялы өлкесінен азат дүниеге босуға мәжбүр болған қазақ көш басшыларынан Қажы Дәлелқанұлы Алихан Жаналтаймын. 2012 жылдың Қаңтарында 90 жасында дүние салған әкем, жүздеген қазақтың барлығы Түркияға қоныс аударарда екі інісімен бірге Кәшмір өлкесінде қалып, Үндістан үкіметінің ішкі істер министрлігінде қызмет істеп жүрген кезде, дәлірек айтқанда 1954 жылдың көктемінде, мен дүниеге келіппін.

Қазіргісін білмеймін, бірақ менің тұсымда Кәшмір халқы жалпы алғанда Ұлы Түркістанды, яғни Орта Азиядағы түркі республикаларын білмейтінді. Бітік көзділерді көргенде чини (қытайлық), тібти (тібеттік) немесе яркенди (яркенттік - бұл атау негізінде шығыс түркістандық ұйғырлар үшін қолданылатын) деп атайтын. 6-7 жасар кезімде маған бұлардан қайсысың деп сұраушы еді. Қазақпын десем ешкім түсінбейтін. Мазамды алмаулары үшін яркендимін деп, құтылушы едім. Кезінде ағылшын миссионерлері жағынан өлке орталығы Срынагарда салынған “CMS Tandale Biscoe Memorial High School” (Сй Ем Ес Тәндейіл Бйско Меморйал хай Скүл) атындағы мектепте оқу бастап, жоғарғы сыныптарға өткен сайын төңіректегілерге, әке-шешемнен алған мәліметтерге сай қазақ екенімді және отаны бар бір ұлт екенімізді айта бастадым.

Үндістанда “отансыз” болып өмір сүрудің зардабы мен қасіретін менен жақсы білетін ешкім жоқ еді десем, арттық айтпаған болармын. 7-сыныпта жүргенімде бір күні тарихтан сабақ беріп жүрген кәшмірлік мұғалім, “Ұлы Түркістан (Great Turkestan), Батыс Түркістан немесе ресейлік Түркістан (West Turkestan/Russian Turkestan), Шығыс Түркістан яки қытайлық Түркістан (East Turkestan/Chinese Turkestan)” және қазақпен бірге сондағы басқа да ұлттар туралы мәлімет бергеннен соң маған қарап “отансыз болғаныңа қайғыланба, отбасың сенің отаның, ана тіліңді, әдет-ғұрыпыңды, мәдениетіңді және өз дініңді ата-анаңнан жақсы үйреніп ұмытпасаң, еш қашанда жоғалып, басқаларға сіңбейсің қор болмайсың, Орыс және Қытай коммунизмінің қол астында езілген тектес-ағайындарың күннің бірінде сендерді мақтап, мадақтайды, құптайды” деп мені жұбатқан болатын. Тіпті бұған қоса үндістан және ағылшын тарихынан үлгі алуымды ескерткен-ді. Екінші бір сөзпен айтқанда, үндістандық және пакистандық көсемдердің ағылшын ғылым-білімінен пайдалынып, мәдениеті мен заңын үйреніп, отаршыл дұшпандарына қарсы қалай ұйымдасып, күрес жүргізгендерін ұмытпауымды насихаттады.

1969 жылдың Қыркүйегінде Түркияға қоныс аударатын болғандықтан біз 4-5 ағайынды қазақ баласы екі ай бұрын мектептен шықтық. Мектептің үлкен залында біз үшін ұйымдастырылған қоштасу жиналысында мектептің

ағылшын бастығы сөзге шығып, қазақ тарихы және қазақтардың басынан өткен қиыншылықтар туралы тоқталып, қазақтардың тек батыр ғана емес, сол қатарда кең пейлді, сабырлы, сауатты және адал бір халық екенін атап өтті.

Балалық жастықтан болса керек, онша елеп ескермегенмін, бірақ-та жадымда қалған бұл оқиғалардың, яғни кәшмірлік мұғалім мен мектеп бастығының айтқандарының туралығы, Азаттық Радиосында қызметте жүрген кезде және Совет Одағы жойылып, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып жарияланғанда, кәшмірлік мұғалім мен мектеп директоры – ағылшынды, құрметпен еске алдым.

Түркияға көшіп келіп, көрмеген ағайын-жұртпен танысып дидактасқаннан соң, қысқа мерзімнің ішінде түрікшені үйреніп, мектепке түсіп, 1971 жылы гимназияны бітірдім. Арамызда марқұм Мұстафа Кәбенұлы Әбдірахман (бұдан-әрі 1954 жылы 23-қарашада Түркияның Қайсері қаласында дүниеге келген болатын. Өзтүрк те бар, біз 10 бала, әрі қытай тілін үйрену, әрі жоғарғы білім алу үшін сол жылы Тайванға бардық. Орны келгенде айта кетерлік жәйт, 1948 жылы Қытай Республикасы парламентіне Шығыс Түркістанның Шіңгіл ауданынан сайланған әкемнің және Сауан ауданынан сайланған Хамза Ұшардың депутаттық статустары Тайвандағы парламенте де сақталғандықтан, олар біздің оқуға баруымызға мұрындық болды.

Түрлі мамандыққа ие болып, барлығымыз Түркияға қайттық.

Менің құрдастарымның арасында болған ерекше тұлға, Мұстафа (Өзтүрік) Таеквондо «қара белбеуінің» 6-шы Дан иегері, халықаралық дәрежедегі жаттықтырушы, Орта мектепті Ыстамбұлда бітіріп, 1975-80 жылдары Тайванның Тайпей қапасындағы Халықаралық саясат университетіннен халықаралық журналист мамандығын игереді. Осы елде жүріп, корейдің көне спорт өнері таеквондоны үйренген ол кейін Германияның Кельн, Мюнхен және Түркияның Ыстамбұл қалаларында өзінің таеквондо мектептерін ашты [1, I бсғ]. 1990 жылы көктемде Мұстафа Өзтүрік Қазақстанның билік өкілдерінің шақыртуымен тарихи атажұртына алғаш келеді. Ал, 1990 жылы күзде Өзтүрік қазақ жастарын таеквондоға баулу үшін Қазақстанға біржола орнығып, 1991 жылы Қазақстан таеквондо федерациясын құрады. 1992 жылы Қазақстан Халықарапық таеквондо федерациясының (WTA) мүшесі болады. Осы жылы Мұстафа Өзтүрік Қазақстан азаматтығын алады. Мұстафаның елге келуі Кеңес Одағының күйреп, елде экономикалық қиыншылықтармен қатар, халықтың рухани тоқырауға ұшырауымен тұспа-тұс келді. Бұл кезеңде бұрынғы идеалдар жойылып, олардың орнына жаңа идеалдар мен ұрпаққа үлгі боларлық жаңа тұлғалардың қажеттілігі айқын болған еді. Сондықтан, Мұстафа Өзтүрік тек спортшы ғана емес елін сүйген азамат ретінде өзгелерге үлгі бола білді. Тұтастай сол кездегі бір ұрпақ өкілдері Мұстафаны өзіне үлгі тұтты. Оның айтқан сөздері, халықтың алдында өзін ұстауы, көрсеткен өнері халықтың арасында елге, Отанға, болашаққа деген жаңаша көзқарастардың өрбуіне негіз болды. Мұстафа Өзтүріктің елге оралғандағы ең басты мақсаты

Қазақстандағы таеквондо өнерін дамыту болды. Бірақ, ол өзі де байқамастан Қазақстан мен Түркияның арасындағы саяси байланыстың орнығып, дамуына жанама болса да әсер еткен еді [2,1 бет].

Елімізде демократиялық қоғам орнауынан үміт күтіп және соған сенгендіктен Мұстафа Өзтүрік тікелей саясатпен айналысып, өз ұлтына қолынан келгенше қызмет етуге бел шешеді. Сөйтіп, 1994 жылы Мұстафа Өзтүрік Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі депутаттығына өз кандидатурасын ұсынады [8,1 бет]. 1995 жылдың 22 қаңтарында өтетін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі депутатын сайлау күніне орай шығарылған «Еңбекші қазақ» газетінде депутаттыққа кандидаттардың тізімі мен олардың сайлау алды бағдарламалары да қоса берілген екен. Газетте өзге кандидаттармен қатар Мұстафаның сайлау алды бағдарламасының орнына оның сенімді адамдарының (Қ.Нұрбеков, Ю.Галышин, Б.Бейсекенов, Н.Жүнісбаев) «Мұстафаға дауыс беріңіздер!» деген тақырыппен үндеуі жарияланыпты. Онда Мұстафаның кейбір сөздері де цитатамен берілген. «Мен әлемдік даму мен өз республикамның, халқымның өркендеуі арасындағы өзгешелікті көзбен көріп жүрмін, мені Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің депутаты болуға итермелеген де сол. Батыста, әсіресе Түркия мен Германияда халқымыздың мыңдаған ұлдары өмір сүріп жатыр. Мен солардың жүрегіндегі арман-мүдделерін сіздерге жеткізуші елші болсам деймін. Ал, парламентке мүше бола қалған жағдайда ең әуелі, қарапайым халықтың жоғын жоқтап, мұңын мұңдаймын. Өйткені, мен сол бір аласапыран жылдары адасып кеткен қазақтың бір жапырақ ұлымын. Енді, кіндігімді туған жеріме байладым!» [9,3 бет].

Жолдастарымның бірнешеуі Анкарада мемлекеттік органдарға қызметке кірді, қалғандары да ірі жеке фирмаларда кәсіп тұтынды. Ал мен болсам, 1978 жылдың жазында Германияның Мюнхен қаласындағы «Азаттық Радиосының» Қазақ бөлімінде қызметімді бастадым.

Азаттық Радиосы, мен үшін расында да бір академия, ірі зерттеу орталығы еді. Түрлі салада жетіскен мамандар, бейтараптылықты, объективтілікті принцип тұтынған аға журналисттер, радио журнализмнің дикторы, режиссер іспетті мамандары бар еді. Өзекті тақырыпта зерттелінген, талданылған мақала-материалдар дайындалып, алдымызда тұратын-ды. Менің қазақ редакциясында жетісіп тәрбиеленуімде, бөлім бастығы Жәкен Бабіш (Қызылорданың Қармақшы ауданынан), көмекшісі Абдулла Дүсіпұлы (Шығыс Қазақстанның Катон Қарағай ауданынан) және 1960-шы жылдардың аяғы мен 1970-шы жылдардың басында Түркиядан барған, сондай-ақ, ол кездегі редакция бастығы Дәулет Кереи Тағберлі (қазақстандық) жағынан жетістірілген Талғат Кочйгіт, Хасен Оралтай және Мұхабай Енгін ағайлардың еңбектері зор болды. Әрдайым оларға алғысым мен ризалығымды білдіремін.

Солдан оңға: Нұркемал Пынар, Хасен Оралтай, Талат Кочйгіт, Абдулуахан Қара, Алихан Жаналтай

1953 жылы құрылған «Азаттық Радиосында» Орта Азия халықтары өкілдерінен құралған «Түркістан Редакциясына» «Асан Қайғы» атымен танылған, қазақ зиялысы Мәулекеш Қайбалдың басшылық етіп, 6 жылдай тынбай ірі еңбектер сіңірді. Одан соң 1960-шы жылдардың аяғына дейін Уәли Зүннұн (негізгі аты Абдұлла Төлаған, кезінде «Қызыл Өзбекістан» газетінде істеген) атындағы Өзбек зиялысы жағынан басқарылған Түркістан редакциясы, «Түркістан-1», «Түркістан-2» және «Түркістан-3» деп, үшке бөлінді. Қазақ және қырғыздардан құралған «Түркістан-3» бөлімін, Д.Тағберлі мен оның орынбасары қырғыз - Төлеміш Якүпұлы 1975 жылға дейін басқарды. Сол 1975 жылдың жазында, Еуропаның Қауіпсіздігі мен Интымақтастығы Конференциясы туралы Финляндия астанасы Хелсинкиде қол жетілген келісім шартынан кейін, Радионың саясатында ірі өзгерістер болып, соның нәтижесінде Түркістан редакциялары тарқатылып Қазақ, Қырғыз, Өзбек, Түрікмен және Тәжік болып 5 жеке ұлттық бөлім құрылды.

1972-ші жылға дейін АҚШ-тың Орталық Барлау Агенттігі жағынан қаржыландырылған «Азаттық Радиосы», мұнан соң, дәлірек айтқанда 1974 жылы, ағылшын тілінде қысқаша Бй.Ай.Бй (BIB) деп, аталатын «Board for International Broadcasting», яғни «Халықаралық Хабар тарату Басқармалығының» бақылауына өтеді. Құрама Штаттарының Конгресі жағынан қаржыландырылған бұл басқарма, 1976 жылы екі радио - «Азаттық» пен «Азат Европа» радиоларын біріктіріп, оның құрамына сондай-ақ, 3 Балтық елінің радиохабарларын да енгізеді.

Бұрыңғы Кеңес Одағының құрамындағы республикалар мен Варшава Шартына мүше Шығыс еуропалық елдерге хабар таратқан «Азаттық» және

«Азат Еуропа» радиоларына және қызметкерлеріне қаратылған түрлі шпиондық, қастандық, адам алып қашу, тіпті адам өлтіру сияқты іс-қимылдар, 40 шақты жылдарға созылған қырғи қабақ соғысы кезінде, тынбай үдеумен болды. 21.02.1981 ж. жасалынған бомбалық шабуыл естен шықпас бір оқиға. Бүкіл Мюнхен қаласында естілген түнгі жарылыстың салдарынан төрт радио қызметкері жарақат алып және төңіректегі ғимарат терезелерінің қирауы нәтижесінде, екі қарапайым адам ауыр жараланды. Радио ғимаратына тиген зақым-зарар ірі болды. Екі радионың қауіпсіздік бөлімінің бұрынғы бастығы Ричард Каммингс (Richard Cummings) қырғи қабақ соғысы кезіндегі ондай шпиондық әрекеттер туралы 2007 жылы ірі мақала-материал жариялады. Ағылшынша аты: «The Best Spy Stories of Cold War».

1986 жылы халықаралық көлемде болған 3 қайғылы оқиға, әлі кешегідей көз алдымда.

Біріншісі, 28.01.1986 күні Американың Флорида штатындағы Кеннеди ғарыш айлағынан ұшырылған Челенжер (Challenger) атындағы ғарыштық кеменің 73 секундтан кейін аспанда жарылып апатқа ұшырауы және 7 астронавттың қаза болуы.

Екіншісі, 26.04.1986 күні Украинадағы Чернобыль атом электр бекетінде болған жарылыс пен оның адамзатқа, сондай-ақ, төңірекке тигізген кесірі.

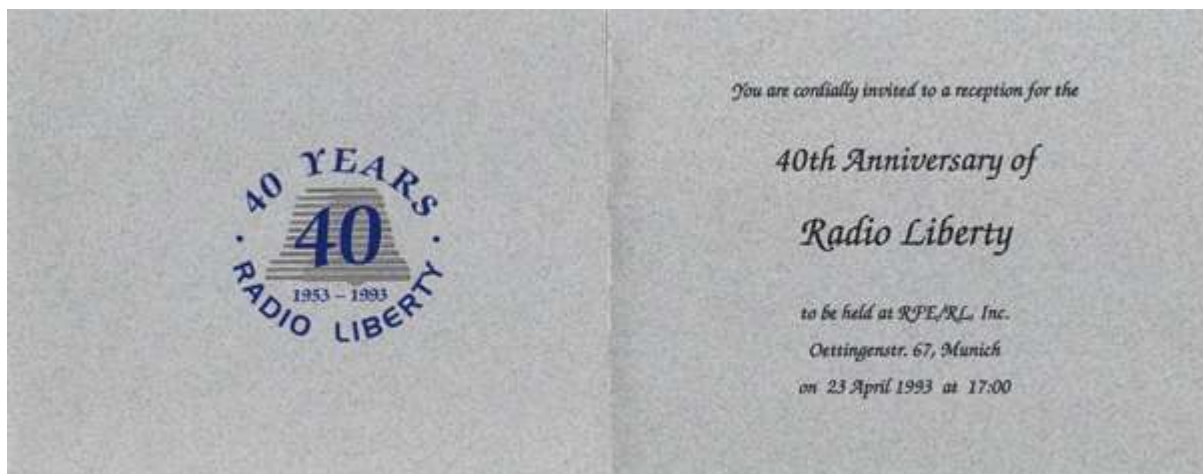
Үшіншісі, бүкіл ісі қазақтар үшін ең маңызды да қайғылысы, Алматыдағы «Желтоқсан-86» көтерілісі еді. Радиомыздың күнделікті бағдарламаларында, Кеңес Одағының ыдырап тарқауына ұйытқы болған қазақ жастарының көтерілісін, сондай-ақ оған түрткі болған себептерді қатаң қадағалап, талдап, бұрмаламай ол туралы жан-жақты мәліметтер беріп отырдық.

1990 жылғы Қазан айында Қазақстанның Кеңес Одағы құрамында егемендігін жариялауы, шетелдердегі қазақтармен бірге радиодағы біздерді де қатты қуантса да, бірақ біз толық тәуелсіздікке қол жетілуін армандап Аллаға мінәжат еттік. Дерлік бір жылдан кейін, яғни 1991 жылдың тамыз айында Мәскеуде болған төңкерістік әрекеттен соң көптеген советтік республикалар толық тәуелсіздіктерін жариялап жатқанда, Қазақстанның жалтақтап Кремілдің ықпалынан шыға-алмауы, батыс елдеріндегі қазақтарды қатты ашуландырып зығырданын қайнатты. Тіпті олар, Алматыдағы Қазақ Жоғарғы Кеңесі мен үкіметтің батыл қадам жасап, тәуелсіздік жариялау қажеттігі туралы баспасөз арқылы үндеулер де тастады. Құдайға шүкір, ақырында кішіриген Кеңес Одағындағы құбылыстар басқаша беталғаннан соң Қазақстан, 1991 жылдың 16-шы желтоқсанында тәуелсіздігін жариялап, Қызыл империя Одағын барса келмесе жіберді. Сөйтіп, бүкіл қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған арманы шындыққа айналды.

Бұрынғы Совет Одағының президенті Михайл Сергеевич Горбачев жағынан енгізілген “жариялылық және қайта құру” саясаты арқасында Қазақстанда, қазақ халқының басынан кешкен нәубеттердің күн бетіне шыққаны, нақақ айыпталып, өлтірілген және жаппай саяси қуғын-сүргінге

ұшыраған Алаш-Орда Үкіментінің басшылары мен зиялыларының ақталғаны, бұрмаланған қазақ тарихының дұрысталып жазыла бастағаны, тәуелсіздіктен кейін де бұл процесстің одан әрі жалғаса түскені, Ислам дінінің күнсайын күшейіп келе жатқаны, сондай-ақ, мемлекеттік тіл дәрежесін алған – қазақ тілінің дамымай, мешеу қалғаны, бүкіл әлемге белгілі шындық.

«Азаттық Радиосы», міне осы тарихи және ащы шындықтарды “қырғи қабақ соғысы” кезінде “тұншықтыруларға” қарамастан, өз тыңдармандарына жеткізіп, білдіріп тұруды мақсат етті. Осы себепті, коммунистік қазақ баспасөз беттерінде біз «Азаттық Радиосының» қазақ редакциясы қызметкерлері - “сатқын, опасыз және шпион” ретінде қатаң айыпталумен болдық. Бірақ жасқанбадық, жалықпадық және миссиямыздан да бас тартпадық.

Ал, 1993 жылы «Азаттық Радиосының» құрылуының 40 жылдығы тойланғанда, Кеңес Одағы мен коммунизм жойылғандықтан, тәуелсіздікке қол жетілген бұрынғы советтік республикаларда демократия гүлденіп, адам құқықтары жағдайы да дұрысталып жатқандықтан, Радионы біржолата жабу немесе қысқартып басқа жаққа көшіру туралы Вашингтонда мәселе көтеріліп, талқылаулар жүріп жатқаны хабарланды. Ақырында келесі жылы, радионы Прагаға көшіру жөнінде қарар қабылданды. Бірақ біз қазақ бөлімінің қызметкерлері, негізгі миссияның аяқталғанын, тәй-тәйләп келе жатқан Қазақстан Республикасының жалпы саясатын сынап, оған араласудың негізгі принциптерімізге сәйкес келмейтінін ұйғарып, Прагаға бару жөніндегі ұсынысты қабылдамай кері қайтық. Жаңа редакцияға Қазақстаннан таңданылған әріптестеріміз, радио 1995 жылдың жазында Чехияға көшпес алдына, Мюнхенде жұмыстарымызбен таныстырылып, бір қанша ай жаттықтырылды. Сөйтіп біз, жаңа әріптестерімізге сәттілік пен табыс тілеп, ұзақ жылдар бойы жалықпай радиоқабылдағыштарының басында отырып келген тыңдарман қауымымыз бен қоштасып Мюнхенде қала бердік.

Солдан оңға: Талат Кочйгіт, Мұхабай Енгін, Чағатай Кочар (Өзбек), Ясиін Арслан (Азерй), Ануар Ножаоглу (Өзбек)

Балалық кезімнен аңсап армандаған, бүкіл исі қазақтың қарашаңырағы және құбыласы - Қазақстанды көру, Германияға келіп кеткенде танысқан зиялылармен, қоғам қайреткерлерімен, журналистермен, аттарын естіген бірталай азаматтармен, сондай-ақ, кезінде Шығыс Түркістаннан барған жақын ағайын-туысқандарымызпен сәлемдесіп дидарласу үшін, 1992 жылдың жазында жұбайым Шәрипа мен бірге Алматыға бардым. Әлбетте Түркістан қаласында да болып Ахмет Яссауи кесенесін зираттадық.

Жол жөнекей Қазақстаннан сонау Шығыс Түркістан, яғни Шыңжаңға да барып Алтайдағы туыстарымызбен кездесіп таныстық. Әсіресе, 1940 жылдардың аяқшенінде Шыңжаңдағы аралас үкіметте финанс министрі болып қызмет атқарған, бірақ Үрімжідегі коммунистік төңкерістің салдарынан қалың елмен бірге азат дүниеге босар уақытта тұтқындалынып, кейін атылып шәйт етілген атам - Қажы Жанымхан Тілеубайұлының қабырын зираттап, басында Құран оқуымыз, өміріміздегі бұрылыс кезеңдерінің ең ірісі болды. Атап айтқанда, Қазақстан мен Шығыс Түркістанға барған алқашқы сапарларымыз, Шәрипа екеуіміздің ортақ қуанышымыздың шарықтау шегі еді десем, артық болмас.

Әрине, басқа да ортақ қуаныштарымыз баршылық. Біз Шәрипа екеуіміз Өміртай, Құбылай және Абай атты үш ұлды тәрбиелеп өсірдік. Барлығы шетелде жоғары білім алған, үйленген, отбасылы. 2012 жылы да қажылық парымызды орындауымыз қуаныштарымыздың жалғасы.

Адам баласының ой-армандары әлбетте бітіп бермейді. Ендігі көкейкесті мәселелердің бірі- мәдениеті, тілі, діні бөлек еуропалық елдерде туып өскен қазіргі жастар мен болашақ ұрпақты сақтап қалудың амалдарын қарастыру. Бұл туралы құрылған қоғамдар, аянбай еңбектеніп түрлі шаралар қолдануда. Оның бірі, қазақтар өмір сүрген әр қалада жылсайын футбол сайысы мен кіші құрылтайлардың өткізілуі.

Қазақстан Республикасы, тамыры терең биік шынар ағашы болып, саясын бүкіл қазақ халқына түсіріп тұрған, сондай-ақ қарым-қатынастар мен біргестестік үзілмеген шақта, алыс шетелдердегі қазақтардың, әсіресе келешек ұрпақтың жоғалып кетпейтініне кәміл сенемін. Бұл да алдымызда тұрған жаңа миссия немесе арман.

THE WHITE HOUSE
WASHINGTON

October 25, 1994

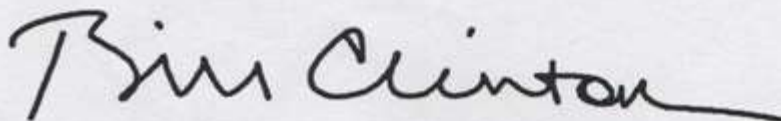
Mr. Alihan Canaltay
Radio Free Europe/Radio Liberty
Munich
GERMANY

Dear Alihan:

On behalf of a grateful nation, I want to thank you for your service as an employee of Radio Free Europe/Radio Liberty. RFE/RL played a crucial role in the development of democratic forces in Eastern Europe and the former Soviet Union, and you contributed to its mission in many valuable ways. The world will feel the impact of your loyal service and your dedication to the cause of freedom for years to come.

Thank you for your outstanding efforts.

Sincerely,

АҚШ президенті Билл Клинтонның «Азат радиосындағы» қызметке байланысты, жазған алғыс хаты.

Хаттың қазақша аудармасы:
АҚ ҰЙ
ВАШИНГТОН

25-ші Қазан 1994

*Алихан Жаналтай мырза,
«Азат Еуропа Радиосы/Азаттық Радиосы»
Мюнхен-ГЕРМАНИЯ*

*Қадірлі Әлихан
«Азат Еуропа» мен «Азаттық радиосының» қызметкері ретінде атқарған
қызметіңіз үшін қайырымды бір ел атынан рахмет айтамын. «Азат
Еуропа» мен «Азаттық радиолары» Шығыс Еуропа мен бұрынғы Совет
Одағында демократиялық күштердің дамуында шешуші рөл атқарды және
сіз оның мақсатына жету ісіне түрлі жақтан құнды үлес қостыңыз. Сіздің
адал қызметіңізбен жағдайды, әлем алдағы жылдар бойы да есте
сақтайды.*

*Тамаша әрекет-істеріңіз үшін рахмет.
Шынайы адалдықпен,*

Билл Клинтон

ТӘУЕЛСІЗДІК ҮНДЕУІ !!!
1991 ТАМЫЗ ТӨҢКЕРІСІ !!!
АТАМЕКЕНІМ ҚАЗАҚСТАНҒА ҮШІН ҚАТТЫ АЛАҢДАДЫМ !!!
ШЕТ ЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ШҰҒЫЛ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖАРИЯЛАУДЫ ТАЛАП
ЕТКЕН 31.08.1991 КҮНГІ ҮНДЕУІ !!!

Миллиондаған ҚАЗАҚТЫҢ қаның арқалап келмесе кеткен жсауыз да отаршыл Совет одағының күлі көкке ұшып, күйреуіне бірінші АЛЛАНЫҢ қалауы, екінші батыр Ата-Бабалар аруақтарының қолдауымен 1986-шы жылы ұлт-азаттық көтерілісіне шыққан Қазақтың рухты ұл қыздары жол ашты.

Міне осының нәтижесінде 1988 жылдан бастап ең алғашқылар ретінде Балтық жағалауындағы республикалар тәуелсіздіктерін жариялады. Олардан кейін біртіндеп өзгелері де тәуелсіздік жариялап Совет боданынан құтыла бастады.

Бырақ-та Совет одағын қайтадан қалпына келтіруді көздеген күштер Мәскеуде 1991 жылы тамыз айының 19 күні төңкеріс жасап сол кездегі өзінің реформашыл қу басыы Михаил Горбачевті қамауға алды. Бірнеше күн өтпей төңкеріс сәтсіздікке ұшырап керісінше Совет одағының құлауы жылдамдай түсті.

Тағы да төңкеріс болып жатса Совет одағы құрамында бодан ел болып қалып қалудан қорыққан кейбір республикалар асығыс түрде тәуелсіздіктерін жариялап жатты. Өйткені тәуелсіздіктерін жариялап, өзге мемлекеттер тарапынан танылған елдер қалықаралық ережелер бойынша, тағы да төңкеріс болып Совет одағы қайта қалпына келтірілсе де, тәуелсіздіктерін сақтап, құлдықтан құтылып кетер еді.

Ал сәтсіз тамыз төңкерісінен кейін де тәуелсіздіктерін жариялауға асықпай, әртүрлі себептермен тартынып отырған Қазақстан сияқты республикалардың Алла сақтасын сәтті айақталатын келесі бір төңкеріс нәтижесінде тағыда Мәскеудің құлы болып қалулары әбден мүмкін еді.

Сондықтан Атамекен Қазақстанның болашағына қатты алаңдап Азаттық радиосындағы бастығым марқұм Хәсен Оралтай мен орын басары Мухабай Енгін ағаларыммен қалыптасқан кұрделі саяси жағдай туралы сөйлесіп, оларға қарап отырмай Азаттық радиосы қызметкерлері және бүкіл шет елдердегі Қазақтар атынан Қазақстан үкіметіне бір үндеу жасап, осы туындап отырған тарихи мүмкіншілікті қолдан беріп алмай, тез арада тәуелсіздік жариялауды талап етейік деп ұсындым.

Екі азамда бірден мені қолдап, онда өзің үндеуді жазып бұл істі ұйымдастыр деді. Жазған үндеуімді екі бастығым көріп растағаннан кейін ең алдымен радиодағы әріптестерімнің мақұдауларына ұсындым.

Өкінішке орай ішімізден біреуі тәуелсіздік жариялауға қарсы болғанымен өзге ағайындардың барлығы үндеуді қолдады. Одан кейін АҚШ мен бүкіл Европа елдеріндегі және Түркиядағы ағайындармен, олардың түрлі қоғам жетекшілерімен хабарласып жағдайды түсіндірдім. Алла разы болсын барлықтары тәуелсіздік жариялауды талап еткен үндеуімізді мақұдап қолдайтындықтарын білдірді.

Нәтижесінде Нұрсұлтан Назарбаев бастаған Қазақстан республикасы жетекшілерінен шет елдердегі Қазақтар атынан кеш қалмай, шұғыл түрде Атамекен ҚАЗАҚСТАННЫҢ тәуелсіздігін жариялауды талап еткен үндеуімізді тараттым.

Шет елдердегі Қазақтар болып ҚАЗАҚСТАН тәуелсіздігі кешіктірмей тез арада жариялансын деп талап етілген сол үндеуіміз қалықарлық ең маңызды хабар орталықтары тарапынан түгелдей дер кезінде таратылды.

Жоғарыда аталғандай бұл үндеуді, АЛЛА разы болсын, шет елдердегі бүкіл ағайын туыстардың қолдап-қостауымен ұйымдастырдым. Бұған қасиетті ҚАЗАҚ қанды сіз туыстар сияқты, меніңде әттең осы бір тарихи мүмкіншілікті дер кезінде пайдаланалмай атажаудың қолында тағы да құл болып қаларма екеміз деген алаңдаушылық түрткі болған еді.

Менің ойымша үндеуде келтірілген себептерді толықтай аудармасамда, елім жұртым дейтін күллі ҚАЗАҚ баласының көкірегінде орын алған, айтпаса да түсінікті жәйттер деп сенемін.

Дегенмен АЛЛАНЫҢ қалауымен, ҚАЗАҚ баласы Ата-Бабалар ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздікке, ештен кеш жақсы дегендей сәл кешігіп де болса 16.12.1991 күні қол жеткізді.

Өзім үшін ең бір ғажайыбы да бақыттысы АЛЛА тағаланың Атамекен ҚАЗАҚСТАННЫҢ тәуелсіздігін 16.12.1991 күні алғашқы журналист болып Азаттық радиосы арқалы әлемдік деңгейде жариялауды нәсіп етуі болды.

Аталарымыз „ЕЛУ ЖЫЛДА ЕЛ ЖАҢА“ демекші, АЛЛА қаласа қош жүре түзеліп ҚАЗАҚ ЕЛІ алда әлі талай белестерді бағындыратын болады.

ЕЛ АМАН ЖҰРТ ТЫНЫШ БОЛСЫН АҒАЙЫН !!!
ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫ БАРША ҚАЗАҚ ЕЛІНЕ ҚҰТТЫ БОЛСЫН !!!

Өмірхан Алтын

Пайдаланылған ақпарат көздері

1. Өміржанов Е.Т. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. №1 (73). 2015 «Мұстафа Өзтүріктің саяси-құқықтық көзқарасындағы ұлтшылдық мәселесі».
2. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0NPKeiRETy8uNr8JJHcW5wzQQWhyfLMV4UvmzTF9rJDbkUiJuFfiXX7gbacwmeU2Cl&i=100023959450485.

References

1. *Umirzhanov E.T. QazYU Habarshysy. Zaң seriyasy. №1 (73). 2015 «Mustafa Oztyrictiң sayasi-qūqūqtyq kōzqarasyndaғы Ұltshyldyq мәselesi».*
 2. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0NPKeiRETy8uNr8JJHcW5wzQQWhyfLMV4UvmzTF9rJDbkUiJuFfiXX7gbacwmeU2Cl&i=100023959450485.
-

ГТАХР 03.20.00.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИГЕНЕЗІ МЕН ПОЛИТОГЕНЕЗІНДЕГІ "ДАЛА" ИШАНДАРЫНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІН ҚАЙТА ҚАРАУ

Г.К. Мұқанова

Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, жетекші ғылыми
қызметкер, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

Gulnar_mukanova@mail.ru

Аннотация. Мақала аз зерттелген мәселеге және оны жаңа әдіснамалық тұрғыдан заманауи талқылауға арналады. Қазақ қоғамының санаттарының бірі рухани білімі мен халықтық әдістермен емдеу дағдылары бар емшілер болды. Дала аймақтарында бола отырып, жаңа процестерді бақылай отырып, олар ХІХ – ХХ ғасырдың басындағы шекара және округ басшыларының қызметін батыл сынға алды және олардың беделді пікірлері ұжымдық пікірдің көрінісі болды. Мақала Ресей архивтерінің материалдарына, революцияға дейінгі жарияланымдар мен баспасөз материалдарына негізделген. Зерттеудің мақсаты сол хронологиялық кезеңде әртүрлі геосаяси векторлардың әсер ету объектілері болып табылған, бірақ автохтонды халықтың орнықты өзін-өзі сәйкестендіруін қамтамасыз етуге күш салған қазақ емшілері қызметінің саяси аспектілерін қайта жаңғырту болып табылады.

Кеңестік кезеңде ишандарды қудалау және қудалау тәжірибесі қайталанды, бірақ қазірдің өзінде зорлық-зомбылық, қуғын-сүргін, атыс, дінге қарсы үгіт-насихат, мүлікті тәркілеу (вакуфтық жерлер, мешіттер мен медреселер) және ишандар мен олардың отбасы мүшелерінің мәжбүрлі көші-қоны мен эмиграциясы болды.

Кілт сөздер: империя, қазақтар, қуғын-сүргін, Дала, уез, Ақмола, Семей облыстары, емшілік, мәдени Генезис.

МРНТИ 03.20.00.

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ МЕСТА И РОЛИ «СТЕПНЫХ» ИШАНОВ В КУЛЬТУРОГЕНЕЗЕ И ПОЛИТОГЕНЕЗЕ КАЗАХСТАНА

Г.К. Муканова

**Институт Истории и Этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, кандидат
исторических наук, профессор, ВНС, Казахстан, г. Алматы**

***Автор-корреспондент**

Gulnar_mukanova@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена малоизученному вопросу и современной его интерпретации с новых методологических позиций. Одной из категорий казахского общества были целители, имевшие духовное образование и навыки врачевания народными методами. Находясь в степных областях, наблюдая новые процессы, они смело подвергали критике деятельность пограничного и уездного начальства на протяжении XIX – начала XX вв., и их авторитетное мнение было выражением коллективного мнения. Статья основана на материалах российских архивов, материалах дореволюционных публикаций и прессы. Исследование имеет целью реконструкцию политических аспектов деятельности казахских целителей, оказавшихся в тот хронологический период объектами воздействия разных геополитических векторов, но приложивших усилия для обеспечения устойчивой самоидентификации автохтонного населения.

В советский период практика гонений и преследований ишанов повторилась, но уже сопровождалась насилием, репрессиями, расстрелами, антирелигиозной пропагандой, конфискацией имущества (вакуфных земель, мечетей и медресе), и вынужденной миграцией и эмиграцией ишанов и членов их семей.

Ключевые слова: империя, казахи, репрессии, степь, уезд, Акмолинская, Семипалатинская области, целительство, культурогенез.

IRSTI 03.20.00.

RETHINKING THE PLACE AND ROLE OF THE "STEPPE" ISHAN IN THE CULTURAL AND POLITICAL GENESIS OF KAZAKHSTAN

G.K. Mukanova

*** Corresponding author**

Gulnar_mukanova@mail.ru

Abstract. The article is devoted to a little-studied issue and its modern interpretation from new methodological positions. One of the categories of Kazakh society were healers who had spiritual education and healing skills using traditional methods. Being in the steppe regions, observing new processes, they boldly criticized the activities of the border and county authorities throughout the nineteenth and early twentieth centuries, and their authoritative opinion was an expression of collective opinion. The article is based on materials from Russian archives, materials from pre-revolutionary publications and the press. The research aims to reconstruct the political aspects of the activities of Kazakh healers, who found themselves in that chronological period the objects of influence of different geopolitical vectors, but who made efforts to ensure the stable self-identification of the indigenous population.

During the Soviet period, the practice of persecution and persecution of Ishaans was repeated, but was already accompanied by violence, repression, shootings, anti-religious propaganda, confiscation of property (waqf lands, mosques and madrasahs), and forced migration and emigration of Ishaans and their family members.

Keywords: empire, Kazakhs, repression, steppe, county, Akmola, Semipalatinsk regions, healing, cultural genesis

Казахское ханство на протяжении своего существования вынуждено было отражать атаки агрессивных военных формирований по преиметру своих протяженных границ. Соответственно, батыры, сардары, даже султаны и ханы получали увечья, колотые и резаные раны, переломы суставов, страдали от кровопотерь, - и им всем требовалась медицинская помощь. При отрядах конников неизбежно находился целитель, готовивший при необходимости снадобья на основе трав, корневищ и даже яда пресмыкающихся. Ханский совет включал аналогичную единицу, - личного ханского лекаря (емші). Собственно, в устном казахском наследии, фольклоре такие упоминания о целителях были нередки.

В дореволюционных исторических записках, очерках, донесениях о так называемом «степном», «киргизском» целительстве, проявления которого фиксировали российские пограничные власти, путешественники, казахи и крестьянские начальники, примерно с первой четверти XIX века по начало XX вв., было высказано немало негативных характеристик. Свою «лепту» в эти нелестные высказывания внесли и христианские священнослужители, миссионеры. К примеру, они прямо заявляли казахам степных областей, что только обращение к высшим силам и учению Иисуса, а не к «аулие», окажется действенным в борьбе с заболеваниями, все прочее – от дьявола, ересь и т.п. [1, с. 116] Иными словами, в степном пространстве в указанных хронологических рамках шло необъявленное противостояние христианской и мусульманской идеологием, население уездов степных областей невольно приводилось к однозначному выбору: либо – в храм, либо – анафема (проклятие, выносимое публично) и последующие притеснения по религиозному признаку.

Фото 1. Бақсы с кобызом.
[Photo 1. Baksy with kobyz]

Дореволюционная и советская историография обозначила единые подходы к освещению данного вопроса, удивительным образом совпавшие в том, что казахские, башкирские и ногайские целители, знахари, костоправы, знатоки трав и все, кто обладал даром излечения страждущих, были отнесены к «фанатикам», «лже-пророкам», «панисламистам», и проч. Так, целостное явление было вынесено в разряд оккультных, ему не давалась объективная научная оценка. Те же, кто пытался выразить иной взгляд на народных целителей, априори объявлялись лжеучеными. Этнические и лингвистические и географические составляющие степного целительства как процесса, как социально-культурного явления, в силу выше указанных ограничений, не были систематизированы.

Между тем, известный этнограф А.А.Диваев [2], Г.Н. Потанин, Ч.Ч.Валиханов [3] оставили ценные записи и публикации о баксы, «шаманах», знахарях, о которых среди тюркских народов Сибири, Казахстана и Средней Азии распространялись легенды [4]. Диваев организовал фотосъемки баксы из южных регионов Казахстана, в его время это стало возможным только в Ташкенте. Современные исследователи научного наследия Шокана Валиханова отмечают его интерес к таким историческим личностям среди целителей, как «наиболее выдающиеся баксы Койлубай и Балакай» [5, с. 76].

В начале XX столетия имя Койлыбая обессмертил в своей поэме казахский поэт Магжан Бекенович Жумабаев. Его творение называется «Қойлыбайдың қобызы» и погружает слушателей в полумистическую историю степной байги и камланий Койлыбая. Эти и другие художественные произведения запечатлели чувства казахов и соседних народов при встрече с миром магии.

Авторы записок, отчетов, из числа европейских и русских путешественников XIX – начала XX в., так же пренебрежительно и поверхностно отзываются о степных лекарях (Андреев, Левшин, Баль, др.), недооценивая их вклад в сохранение поголовья скота у казахов и излечение распространенных у степняков простудных, опорно-двигательной системы и кожных заболеваний. В то же время, к примеру, известный педагог-просветитель Ибрай Алтынсарин в своих трудах рекомендовал обучать подростков основам ветеринарии, правильного обращения с животными; его методика была основана на этнографическом материале. Алтынсарин абсолютно правильно полагал, что казахские учащиеся, обучаясь в «русско-киргизской» школе и проживая в интернате, не должны утратить связь с традиционным хозяйственно-культурным типом. Напротив, учащихся важно приобщать к навыкам кочевого быта, знаниям природы, что было единственно правильным при воспитании личности ученика без утери этнокультурной идентичности [6, с. 139].

Данные о специфике и лечебных свойствах определенных видов растений были известны и передавались в казахском сообществе устно, формировались семейные (потомственные) династии целителей. Знания окружающей среды становились основой для целительской практики, будучи закреплены теми теоретическими знаниями, которые особо одаренные молодые казахи получали в духовных центрах (медресе) Бухары, Хивы и Самарканда. Исторические свидетельства о разработанном Отеубойдаком Тлеукабылулы фундаментальном справочнике XV века о целительных свойствах степных растений, с одобрения хана Джанибека, лишней раз подтверждают мнение о том, что казахские степные знатоки успешно использовали подручные средства для излечения страждущих. Этнографические разработки ученых-историков XIX и XX столетия (Ч.Валиханов, А. Маргулан, Е. Бекмаханов, М. Муканов, Х. Аргынбаев и др.) весьма близко подводят к данному выводу.

Как было отмечено вначале, в силу господствовавшей коммунистической идеологии, большинство исследователей-гуманитариев вынуждены были определять практику казахского степного целительства в насмешливом, псевдо-критическом тоне как «шаманство», «лже-лечение», «невежество» и проч. Историко-культурные и социально-политические аспекты темы казахского целительства приходилось «прятать» в этнографических очерках и преподносить тему как архаичную.

Реалии жизни степняков между тем демонстрировали действительную пользу целителей в повседневности: казашкам-роженицам оказывали помощь женщины более старшего возраста, которые были признаваемы за свои умения и владели навыками вспоможения [7, с. 62-63]. Зубную боль снимали, лечили мелкие травмы, простудные заболевания лица, имевшие опыт врачевания с помощью трав, снадобий, вытяжек из растений и проч. Лица, умевшие лечить заболевания опорно-двигательного аппарата, как правило, наследовали дар от старших в роду, их называли «сынықшы». Секреты врачевания хранились втайне, чтобы не подвергать их носителей воздействию недобрых людей. Как бы ни воспринимали целителей, однако их манипуляции оказывали позитивное воздействие; психосоматические боли, страхи, недомогания снимались посредством определенных сеансов.

Особенности и достижения народной медицины были широко известны казахам, но поскольку внешняя среда в условиях присутствия в степи колониальной администрации и миссионеров была недоброжелательной, носители целительства предпочитали откочевывать в южном направлении, подальше от пограничной межи, в глубь песков, в малодоступные места. То есть, происходила неприметная миграция, вызванная политическими факторами, - при том, что целительство, медицина в степных областях после реформы 1868, 1891 годов стали вытесняться так называемой «казачьей» и «крестьянской» медициной, стационарными фельдшерскими пунктами. Все инакомыслящие, в том числе служители мечетей и их помощники при медресе под разными предлогами лишались права высказывать коллективные протесты. Так, в 1905 году были одновременно сосланы в Иркутск мулла-хазрет из Кокчетава Науан Таласов и в Якутию – его помощник, Шаймерден Косшыгулов, - последний был автором запросов против потока переселенцев в степь [РГИА. Ф. 1291. Оп. 84. 1903 г. Д. 85. Л. 1-5]. Эти обстоятельства безусловно политизировали обстановку в степи, а гонения на лидеров общественного мнения вызывали встречные протесты; по «делу» кокчетавских ссыльных были организованы несколько петиций, а специальная делегация из числа их земляков добралась до Санкт-Петербурга, где обивала пороги Министерства внутренних дел и в конце концов добилась возвращения муллы и его помощника [РГИА. Ф. 1405. Оп. 543. Д. 953. Л. 2-5]. Авторитет духовных лиц среди казахов степных областей оказался беспрецедентным; так, петиции за освобождение кокчетавцев подписали представители «Еременской и Коржункульской волостей Акмолинской области; а также Мукурской, Чингизской,

Бугулинской, Чаганской и Кызыл-Адырской волостей Семипалатинского уезда Семипалатинской области [РГИА. Ф. 1405. Оп. 543. Д. 953. Л. 1]. Косвенно эти факты свидетельствуют и в пользу роста самосознания степняков, в целом, и – о четком понимании ими роли и значения для сообщества просвещенных и активных защитников сородичей, в частности.

Данный аспект вовсе выпал из поля зрения исследователей, тогда как архивные источники отражают тот факт, что в контексте англо-российского соперничества в Центральной Азии в это противостояние невольно были втянуты те социальные категории восточных, в том числе казахского, обществ, которые были способны выразить коллективный протест по поводу отъема земель и ущемления прав степняков (Марал ишан Курманов, например). О вынужденной миграции казахских родов Жыландинской и Ногайской волостей в направлении Афганистана, с намерением перейти далее в Индию с тревогой писал корреспондент газеты «Приишимье» в 1913 году [8].

Редкие позитивные отзывы иноземных путешественников и официальных лиц из пограничной и уездной администрации о народных методах лечения тонули в общей массе критических, едких и порой насмешливых оценках целительства. Маятник оценок не только не обретал устойчивости, напротив, - все больше смещался лишь в сторону демонизации явления; даже те музыкальные приспособления (инструментарий) целителей, которые использовались для введения в транс больного или лечащего, - кобыз, разного рода ударные приспособления, в частности, зафиксированные на фотографиях А.Диваевым [2, с. 305-306], также объявлялись греховными, хотя аналогичные методики целительства к примеру в Монголии в настоящее время становятся объектом научного обобщения в западных центрах [9].

К сожалению, еще не до конца введены в научный оборот взгляды на целительство передовой национальной интеллигенции Алаш, тогда как сами алашевцы застали этап применения методов народной степной медицины и имели об этой практике вполне состоявшееся представление. Так, к примеру, в 1920-е годы оренбургское и семипалатинское ученое сообщество проявляло интерес к теме; И. Чеканинский делал доклад о казахских баксы на заседаниях [10, с. 79].

Таким образом, просвещенная категория казахского общества, как целители, обладая теоретическими фундаментальными знаниями в области географии, истории, культуры, шежіре (устной степной историологии), осознанно шла к сородичам, выполняя возложенную на них миссию. Миссия их может быть рассмотрена, как минимум, в трех позициях: а) вера, носители мусульманского учения; проповедники; б) целительство; и в) согласно внешним обстоятельствам, степным целителям были в определенной степени понятны политические (геополитические) векторы, и тогда они становились духовными вожаками, воспроизводя в своих письменных и устных обращениях закономерные возмущения и протесты сородичей.

Эти и другие предварительные аспекты изучения вопроса о степных целителях Казахстана XIX – начала XX вв. призваны обратить внимание профессиональных историков, этнологов, антропологов, специализирующихся на комплексном исследовании Центральной Азии, на необходимость более тщательного изучения обозначенной проблемы, на базе междисциплинарных подходов и современных методов. В частности, тема степных целителей замечательно может быть раскрыта в русле исторической персонологии, этнографии и философии, в плане фактологического наполнения теоретических разработок по проблеме самоидентификации.

P.S. Пока готовилась эта статья, были обнаружены новые источники, которые раскрывают идентификацию темы ишанов в ранний советский период. Интересный факт обнаружен автором статьи в ходе экспедиции 2024 года, в Алматы, в семейном архиве потомков Марал ишана. Источник, или отпечатанный на бумаге машинописный текст, шрифт фиолетового цвета, составлен был на русском языке. Документ датируется согласно его содержанию, 4 ноября 1929 года и представляет собой копию письма в Правление Общества изучения Казахстана от вдовы исследователя-энтузиаста, краеведа Рязанова Александра Федоровича (1879-1929). Его труды о Срыме батыре и Кенесары Касымове более известны специалистам, нежели рукопись об ишане.

В письме вдовы Рязанова, посвященном истребованию от Общества части обещанного ее мужу гонорара за рукописи по истории Оренбургского края, в числе других рукописей Рязанова, указан труд под названием «Марал Ишан» объемом 16 страниц (Полевые, 2024). Предположительно, вдова Рязанова обратилась в правление Общества.

Рязанов А.Ф. родился в станице Степной Оренбургской губернии, в семье рядового казака. В 1902 году окончил Оренбургское юнкерское училище. Участвовал в Русско-японской и Первой мировой войнах, дослужился до чина войскового старшины. После Февральской революции 1917 года - один из организаторов и руководителей Оренбургского Совета казачьих депутатов. В 1917-1918 годы - редактор газеты «Оренбургский казачий вестник».

В октябре 1919 года перешел на сторону Советской власти. В 1920 году сдал экзамен на звание штатного преподавателя вузов Красной Армии, работал на Оренбургских кавалерийских курсах (позднее - 3-я кавшкола комсостава РККА) помощником командира дивизиона, преподавателем тактики, начальником учебной части. С февраля 1923 года ответственный секретарь Окружного общества изучения Киркчая, с июля 1924 года - научный сотрудник Центрархива Казахстана, а с переносом столицы Казахстана из Оренбурга - сотрудник Оренбургского губархива.

В духе эпохи, в центре научных интересов - национально-освободительное движение казахского народа. Рязанов один из первых в советское время занялся разработкой вопросов истории г. Оренбурга,

Оренбургского края. На основе материалов Оренбургского архива за 4 года было написано около 20 достаточно крупных работ по разной проблематике. Часть из них была опубликована в оренбургских периодических изданиях - «Трудах общества изучения Киргизского края», «Советская Киргизия», «Вестник просвещенца» и др. Более половины работ А.Ф. Рязанова остались неопубликованными.

Сам он также стал объектом репрессий. В 1927 году Рязанов уволен из архива как «неблагонадежный», состоял на учете ОГПУ. Переехал в Кызыл-Орду, затем в Алма-Ату, где работал сотрудником республиканского краеведческого музея. Тяжело заболев, вернулся в Оренбург. Умер 6 апреля 1929 года.

Ниже мы приводим источник, для того чтобы те, кто интересуется темой ишанов, могли убедиться в том, что переговоры шли всерьез, а рукопись Рязанова существовала в действительности.

Приложение 1.

В Правление Общества изучения Казахстана.
Входящий № 1124 от 4 ноября 1929 года.

Одновременно с сим почтовой посылкой на имя тов. Чудинова Д.К. высылаю III-ю и последнюю часть труда моего покойного мужа А.Ф. Рязанова «Восстание Султана Кенесары Касымова» (117стр.). /II часть была передана лично мной тов. Горяеву для т. Чудинова/.

Итак, трудная работа – переписка с рукописи – закончена.

Всего труд содержит:

I-я часть – 165 стр.

II-я часть – 251 стр.

III-я часть – 117 стр.

Всего - 513 стр., или примерно, как предполагал покойный, 30 печатных листов.

Кроме того, Обществом принято в печать еще 3 небольших труда:

1. «Тридцать лет борьбы за независимость казахского народа».....63 стр.
2. «Марал Ишан».....16 стр.
3. «Котел Хабардина».....6 стр.

Всего – 85 стр., или примерно 5 печатных листов.

ИТОГО около 35 печатных листов.

Считая 100 руб. за печатный лист /как рассчитывало Общество по Изучению Башкирии за труд покойного «Салават Юлаев»/, заключив договор со мной и выдав 75% с окончательным расчетом по изданию труда. /всего, за вычетом 500 руб. аванса, причитается 3000 руб.

Если Общество не найдет возможным сразу уплатить мне всю сумму /как сообщалось в апреле месяце/, то прошу выслать 75%, учинив окончательный расчет по изданию». [Полевые, 2024]

Какие выводы следуют из самого факта обнаружения источника и первоначального изучения его содержания?

1. Таким образом, данный артефакт, сохранившийся в семейном архиве потомков ишанов Казахстана, указывает на интерес раннего советского периода исследователей, краеведов, к теме, которая еще не была «табу», а роль ишанов излагалась как позитивная, в контексте организации ими антиколониальной борьбы.

2. Упомянутые в письме персоналии требуют расшифровки, какое же отношение они могли иметь к изданию исторических трудов А.Ф.Рязанова о казахских лидерах, руководителях массовых движений XIX века? Например, Чукдинов, работал в Госплане и именно ему отправила посылку с переписанными ею собственноручно, рукописями покойного мужа, вдова Рязанова, как она указывает в письме от 4 ноября 1929 года. По данной личности удалось выяснить не очень много, хотя и эти сведения косвенно раскрывают причастность Чудинова к процессу издания трудов оренбургского краеведа-историка. В письме указаны инициалы Чудинова «Д.К.», что отменяет всякие сомнения относительно правильности результатов нашего поиска.

3. В итоге составлена персональная справка (интегрированная из различных справочных источников):

Чудинов Дмитрий Константинович (1894-1937) – уроженец г. Иркутск, организатор народного образования в Западной Сибири, Москве. Большевик, член РКП(б) с 1919 года. Окончил Иркутскую партшколу (1920), был направлен в Омск в Урало-Сибирскую партшколу ЦК РКП(б). Зав. отделом народного образования при Сибревкоме (11.1920 - осень 1924 гг.); в г. Новониколаевск с 1923 года с единомышленниками издавал "Сибирский педагогический журнал" (позже переименован в "Просвещение Сибири"). Зав. педтехникумом Наркомпроса РСФСР, г. Москва (?-1928 гг.); В КазССР работал в Госплане (1928-1929), совмещая работу в качестве редактора журнала «Народное хозяйство Казахстана». Член оргбюро от ЦСНХ по созыву Всеказахстанского краеведческого съезда (10.1929). С декабря 1929 года выехал из Казахстана, работал в Новосибирске, Томске, Якутии. Последняя должность - директор школы (станция Ново-Покровская Азово-Черноморского края), где и был 9 августа 1936 г. арестован органами НКВД по обвинению в участии в контрреволюционной террористической организации. 7 марта 1937 г. ВМН, расстрелян. Реабилитирован в 1967 г. [Новосибирском, с. 324 – 325]; [CentrAsia]

4. Как нам представляется, к основной работе Госплана Казахской республики труды по истории Оренбургского края не имели прямого отношения, соответственно, вдова Рязанова самолично передала вторую часть рукописей мужа, Чудинову, поскольку последний в 1929 году был Член

оргбюро от ЦСНХ по созыву Всеказахстанского краеведческого съезда. Однако в декабре того же 1929 года он увольняется с Госплана и покидает республику. Где рукопись «Марал Ишан» Рязанова, увез ли он ее с собой? Оставил на рабочем месте в Госплане и какова ее дальнейшая судьба? Кому-либо передал ее для публикации? В какое издание: казахстанское или российское? Вопросы пока остаются без ответа....

5. Как следует из письма вдовы Рязанова, содержание рукописей 1-3 части ее супруга касались истории восстания султана Кенесары Касымова. Мог ли Чудинов быть адресатом (получателем) от вдовы предыдущих рукописей, в числе которых упоминается 16-страничный труд Рязанова «Марал Ишан», также остается неизвестным.

6. Деятельность Общества изучения Казахстана, его алматинского филиала, требует углубленного изучения, на предмет реконструкции «маршрута» авторских рукописей, в их числе – ценного труда А.Рязанова «Марал Ишан».

7. Тема ишанов и их миссии в культурогенезе Казахстана и Центральной Азии в целом, до конца не изучена, а о политической их роли в протестных движениях, вообще составляет «белое пятно» историографии. Незаслуженно репрессированная категория, точнее, подкатегория.

Источники и литература:

1. Садвокасова З. Т. Миссионерская деятельность среди раскольников в Казахстане (вторая половина XIX - начало XX века) // Вестник Ивановского ГУ. Серия: Гуманитарные науки. 2022. № 1. С. 113-122.

2. Диваев А. А. Из области киргизских верований. *Баксы* как лекарь и колдун: Этнографический очерк // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Т. XV. Вып. 3. Казань, 1899. 307-341.

3. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений: в 5 т. / отв. ред. А. Х. Маргулан. Т. 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. 432 с.

4. Диваев А.А. Баксы // Этнографическое обозрение. 1907. № 4. М., 1908. С. 123-125.

5. Москвина В.А. Фольклорные материалы в творчестве Валиханова // Гуманитарные исследования. 2017. № 1(14). С. 75 – 78.

6. Муканова Г.К. «Иманыңыз болсын жолдас» архивные источники о неизвестном И. Алтынсарине // Вестник КазНУ (серия историческая). 2019. № 92 (1). С. 133-145.

7. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов: (XIX - нач. XX вв.). Алматы: Гылым, 1991. 214 с.

8. Наймит. К киргизскому вопросу (Письмо из степи) // Приишимье. 1913. Марта 28. № 40.

9. Turner, Kevin B. Sky Shamans of Mongolia: Meetings with Remarkable Healers North Atlantic Books, 2016. 248 p.
10. Чеканинский И.А. «Баксылык». Следы древних верований казахов // Записки Семипалатинского отделения общества изучения Казахстана. Семипалатинск, 1929. Т. 1. Вып. 18. С. 79.
11. РГИА – Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург.
12. Полевые, 2024 – Полевые материалы, собранные Г.Мукановой в ходе экспедиций по Республике Казахстан.
13. Новосибирском связанные судьбы. Тематический путеводитель по документам личного характера, фондам личного происхождения и коллекциям Государственного архива Новосибирской области Новосибирск 2014, с. 324 – 325.
14. CentrAsia. <https://centrasia.org/person.php?st=1130087766>

References

1. Sadvokasova Z. T. Missionerskaya deyatel'nost' sredi raskol'nikov v Kazakhstane (vtoraya polovina XIX - nachalo XX veka) [Missionary activity among dissenters in Kazakhstan (the second half of the XIX - the beginning of the XX century)] // Vestnik Ivanovskogo GU. Seriya: Gumanitarnye nauki. 2022. № 1. P. 113-122. (in Rus.)
2. Divaev A. A. Iz oblasti kirgizskikh verovaniy. Baksy kak lekar' i koldun: Etnograficheskii ocherk [From the field of Kyrgyz beliefs. Bucks as a Healer and a sorcerer: An Ethnographic Essay] // Izvestiya Obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. Vol. XV. Iss. 3. Kazan', 1899. Pp. 307-341. (in Rus.)
3. Valikhanov Ch. Ch. Sobranie sochinenii : v 5 t. / otv. red. A. Kh. Margulan. T. 1. [Collected works: in 5 volumes / ed. by A. H. Margulan. Vol. 1.] Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984. 432 p. (in Rus.)
4. Divaev A.A. Baksy [Bucks] // Etnograficheskoe obozrenie. 1907. № 4. M., 1908. Pp. 123-125. (in Rus.)
5. Moskvina V.A. Fol'klornye materialy v tvorchestve Valikhanova [Folklore materials in the works of Valikhanov] // Gumanitarnye issledovaniya. 2017. № 1(14). Pp. 75 – 78. (in Rus.)
6. Mukanova G.K. «Imanyh bolsyn zholdas» arkhivnye istochniki o neizvestnom I. Altynsarine ["Imanyh bolsyn zholdas" archival sources about the unknown I. Altynsarine] // Vestnik KazNU (seriya istoricheskaya). 2019. № 92 (1). Pp. 133-145. (in Rus.)
7. Toleubaev A.T. Relikty doislamskikh verovaniy v semeinoi obryadnosti kazakhov: (XIX - nach. XX vv.) [Relics of pre-Islamic beliefs in the family rituals of the Kazakhs: (XIX - beginning. XX centuries.)]. Almaty: Gylym, 1991. 214 p. (in Rus.)

8. Naimit. K kirgizskomu voprosu (Pis'mo iz stepi) [On the Kyrgyz issue (Letter from the Steppe)] // Priishim'e. 1913. Marta 28. № 40. (in Rus.)
9. Turner, Kevin B. Sky Shamans of Mongolia: Meetings with Remarkable Healers North Atlantic Books, 2016. 248 p.
10. Chekaninskii I.A. «Baksylyk». Sledy drevnikh verovanii kazakhov ["Baksylyk". Traces of ancient Kazakh beliefs] // Zapiski Semipalatinskogo otdeleniya obshchestva izucheniya Kazakhstana. Semipalatinsk, 1929. T. 1. Iss. 18. P. 79. (in Rus.)
11. RGIA – Russian State Historical Archive, St. Petersburg.
12. Polevye materialy, sobrannye G.Mukanovoi v khode ekspeditsii po Respublike Kazakhstan.
13. Novosibirskom svyazannye sud'by. Tematicheskii putevoditel' po dokumentam lichnogo kharaktera, fondam lichnogo proiskhozhdeniya i kollektsiyam Gosudarstvennogo arkhiva Novosibirskoi oblasti [Novosibirsk linked destinies. A thematic guide to personal documents, funds of personal origin and collections of the State Archive of the Novosibirsk region]. Novosibirsk, 2014. P. 324 – 325. (in Rus.)
14. CentrAsia. <https://centrasia.org/person.php?st=1130087766> (in Rus.)

*Фото взяты из Интернет-источников.

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР - ҚУҒЫН-СҮРГІН
ҚҰРБАНДАРЫ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР 03.20.00.

**ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДА БОЛҒАН КЕЙБІР ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ТАҒДЫРЫ ТУРАЛЫ**

**1.Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, Л. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты Жұматай
Самат, Қазақстан, Алматы қ.**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ оқытушылары:

2. Самал Қабылтаева PhD, доцент, Қазақстан, Алматы қ.

3. Жанар Ерденбекова, аға оқытушы, Қазақстан, Алматы қ.

***Автор-корреспондент**
kopeev95@mail.ru

Аннотация. Мақала авторлары Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскен қазақ жауынгерлері мен олардың ауыр тағдырлары туралы жазған. Құнды тарихи құжаттар мен отбасылық архивтерден табылған хаттарды жариялап отыр. Тұтқын қазақтар соғыс біткеннен кейін де большевиктік-сталиндік қуғын-сүргін ұшырайтындарын біліп, Түркия мемлекетінен пана тапқан және сол елде өмінінің соңына дейін тұрғанын айтқан. Сонымен қатар, олар тұтқын қазақ жауынгерлерінің ұрпақтарын Түркия мемлекетінен тауып, олармен сұхбат жүргізген және олардың Қазақстандағы туыстарымен хат алысып, хабарласып тұрғаны туралы мәліметтер берген.

Кілт сөздер. Екінші дүниежүзілік соғыс, қазақ әскери тұтқындары, неміс тұтқынынан еліне келіп, қайта сотталғандар жауынгерлер, «отанын сатқандар», қуғын-сүргін.

МРНТИ 03.20.00

О СУДЬБЕ НЕКОТОРЫХ КАЗАХОВ-ВОЕННОПЛЕННЫХ

**научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ш. Уалиханова,
Л.Н. Гумилев атындағы постдокторанты Жуматай Самат*, Казахстан, г.
Алматы**

**Преподаватели Государственного Евразийского университета им. Л.Н.
Гумилева:**

2. Самал Кабылтаева PhD, доцент, Казахстан, Астана қ.

3. Жанар Ерденбекова, старший преподаватель, Казахстан, Астана қ.

*** Автор-корреспондент
koreev95@mail.ru**

Аннотация. Автор статьи писали о казахских воинах, попавших в плен во Второй мировой войне, и об их тяжелой судьбе. Публикует ценные исторические документы и письма, найденные в семейных архивах. Заключение казахи знали, что после окончания войны они будут подвергаться большевистско-сталинским репрессиям, нашли убежище в турецком государстве и прожили в этой стране до конца своей жизни. Кроме того, они нашли потомков пленных казахских воинов в турецком государстве, провели с ними интервью и предоставили сведения о том, что они переписывались и общались с родственниками в Казахстане.

Ключевые слова. Вторая мировая война, казахские военнопленные, прибывшие из немецкого плена в страну, вновь осужденные воины,» предатели Родины", репрессии.

IRSTI 03.20.00

ABOUT THE FATE OF SOME KAZAKHS WHO WERE PRISONERS OF WAR

**researcher of the Institute of history and Ethnology named after
Ch.Ualikhanov, postdoctoral student of ENU named after L.N. Gumilyov
Zhumatay Samat*, Kazakhstan, Almaty c.**

**Teachers of the State Eurasian University named after. L.N. Gumilev:
2. Samal Kabyлтаeva PhD, associate professor, Kazakhstan, Astana.
3. Zhanar Erdenbekova, senior lecturer, Kazakhstan, Astana.**

*** Corresponding author**

kopee95@mail.ru

Annotation. The author of the article wrote about the Kazakh soldiers captured in the Second World War and their difficult fate. He publishes valuable historical documents and Letters found in the family archives. After the end of the war, the captured Kazakhs learned that they would be subjected to Bolshevik-Stalinist repressions, found refuge in the Turkish state and lived in it until the end of their lives. In addition, they found the descendants of the captured Kazakh soldiers in the state of Turkey, interviewed them and provided information that they corresponded and communicated with their relatives in Kazakhstan.

Key words. The Second World War, Kazakh prisoners of War, soldiers who came to the country from German captivity, re-convicts, "traitors to the motherland", repressions.

Тарихымыздың зерттелмеген тұстары өте көп. Болған оқиғаларды толыққанды зерттемесек, құйтырқысы көп саясаттың құрбаны болған тарихи шындық айтылмай, тасада қалатыны рас. Сондай зерттеусіз қалып, шындығы ашылмай отырған бір мәселе, ол шетелдерде қалған қазақтар тарихы және тағы осы тақырыпқа қатысты қоса зерттелетін мәселе «Түркістан легионы» тарихы. Ол қандай ұйым? Бұл атау нені білдіреді? Осыны байланыстыра зерттеу себебіміз екі тақырыпқа да қатыстысы, ол шет елдегі қазақтар тарихы болып отыр. Бұл тақырып көпшілікті ойландыратыны рас. Бірақ, кәсіби мамандар болмаса көпшілік қауым оның байыбына бара бермейді.

Мәселені бастамас бұрын жалпы әлемдегі қазақ халқының саны мен шетте қалған қазақтардың санына шолу жасасақ. Қазақтар бүгінде 19 млн-ды құрайды, ал шет елде жүрген қазақтардың саны 6-7млн-нан астам болып отыр. Әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашылған қазақтар жайында нақты зерттеу бар ма? 2020 жылы еліміздің халқы 292 704 адамға көбейіп, жыл соңында 19, 189, 022 адамды құрады деп хабарлады.[1]

Соларға шолу жасасақ. 2009 жылдары елімізде өткен халық санағы бойынша қазақтардың саны 10 млн-нан астам, ал шет елдердегі қандастарымыздың саны 5,5 млн-нан асады. Қазіргі таңда қазақтардың жалпы саны өз еліміздегілер мен шет елдегілерді қоса есептегенде 15,5-16 млн-ды құрайды делінген, санақ қорытындысы шыққан.[2]

Ресей империясы кезіндегі тарихшылар арасынан қазақ халқының саны жайында алғаш дерек қалдырған көрнекті ғалым А.И. Левшин XVIIIғ. аяғы XIX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңдегі мәліметтерінде Ресей империясындағы қазақтардың саны 2,5-3 млн-ға жуық болды деп болжам айтқан. [3] Міне Ресей тарихында және кеңестік тарихнамада осылай бастау алған қазақ халқының санын зерттеу мәселесі жалғасын тапты, бірақ

өкінішке орай деректердің нақтылығына күмән бар. Әсіресе кеңестік кезең деректері біржақты зерттелгені рас. М. Тынышбаев 1917 жылы бүкіл әлемде 6,3 млн астам қазақтар бар, оның 5,480 мыңы Кеңес одағында, 450 мыңы Қытайда, 100 мыңдайы Ауғанстанда, тұрады деп болжаған.[4]

Халық санағына қатысты «Алаш» қайраткерлері де еңбектерін арнады, бірақ, ол мәліметтер бұрмалауға түсті. Сондықтан қазақ халқының саны, құрамы жайлы зерттеген зерттеушілер бар, бірақ оларда тек сандық көрсеткішпен көрсетілген, ал шет елдегі қазақтар, олардың жағдайы, өсімі, кету тағдыры жайында нақты зерттеулер жоқ. Кеңестік зерттеулер шеттегі қазақтар жайлы тіс жарып айтпады. Тәуелсіздіктен кейінгі зерттеулердің ішінде ғалым Г. Меңдіқұлова Кеңес одағының 14 мемлекетінде, әлемнің 25 мемлекетінде 4,5 млн астам қазақтар өмір сүруде деп келтірген.[5]

Дегенмен Қазақстан Республикасы дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы жинаған 2010 жылдарға дейінгі мәлімет бойынша 40 астам шет елдердегі қазақтардың саны 5,600 мыңнан астам деп көрсетілген. Оның ішінде, жақын шетелдерде – 3 млн. 137 мың; алыс шетелдерде 2 млн. 529 мың 800. Қазақтар көп шоғырланған мемлекеттер Қытай – 2 млн. 260 мың; Өзбекстан – 1 млн. 750 мың; Ресей – 1 млн.100 мың; Монғолия – 150 мың; Түркия – 15 мың; АҚШ – 14 мың; Тәжікстан – 10 мың; Иран – 10 мың; Германия – 9 мың және т.с.с. [6] 2000-2005 жылдар аралығында шетелдердегі қазақтардың саны 3,2 млн.-нан 5,6 млн.-ға дейін өсуін екі себеппен түсіндіруге болар еді. Біріншіден, алғашқы көрсетілген мәлімет толық болмай, 1,5 – 2 млн-дай қазақ есептен тыс қалып қоюы мүмкін. Екіншіден, едәуір табиғи өсім нәтижесінде қазақтар саны тез өскен. Бұл тек 2010 жылдарға дейінгі мәлімет, онда бұл сан нақты емес, кейінгі он жылда да шет елге оқуға, жұмыспен кеткен азаматтарымыздың саны өте көп.

Қазақ халқы шет елдерде көптеп таралғанын көрдік. Олардың көбі тарихты білмегендіктен шет елде қалай қалғанын, ата-бабасының шет елге қалай кеткенін біле бермейді. Қарияларынан естіп біліп жазып кеткендері бар, дегенмен ондай оқыған көзі ашық азаматтар көп емес. Ендеше, бәріне түсінікті болу үшін қазақтардың қай заманда, қандай жағдайда шет елдерде қалғанына сәл де болса шолу жасап алғанды жөн көрдік.

1. Ең алдымен Қазақ даласы Ресей империясының қол астында болған тұста Ресей патшасы жаңа заң шығару арқылы қазақ жерін Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жариялағаны тарихтан белгілі. Ресейдегі крепостниктік правоны жою арқылы орыс мұжықтарын отар елдерге орналастыру, переселендер мәселесін шешіп, орыстандыру саясатын жүргізіп, қазақ даласын толық меңгеруді көздеген құйтырқы саясаттың астарында үлкен мән жатқаны белгілі. Көрші Қытай мемлекетімен де ымыраласып достық қарым-қатынас ұстану үшін Алтай, Тарбағатай, Шыңжаң өлкесін көршісіне сыйға беріп, қазақ даласы екі бөлікке бөлініп кете барғанын біреу білсе біреу білмес. Ата-баба қонысында отырған қайран қазақ қытайлық боп шыға келетінін, қапыда бауырынан көз жазып, шетте қалып, қытаймен жер үшін жауласатын Оспан, Зұқа батырлары сияқты

батырлары болатынын, қысым көріп тағы да шет ел асатынын түсінген де білген жоқ. [7. Хасан Оралтай. «Елім-айлап өткен ғұмыр»]

2. Екінші кезең 1916 жыл. Неге десеңіз 1916 жылы патша жарлығымен 19 бен 43 жастағы қазақ азаматтарын тыл жұмысына әскерге алу туралы жарлық шыққанда тағы да еуропаның шетіне қазақ баласының аяғы жетерін ешкім білген жоқ.

3. 1917-1937 жылдар арасындағы Ресей патшасының орынына келген, тарихта қызыл жендет деген атпен қалған кеңес үкіметінің саясаты тұсында, аштыққа, репрессияға ұшырап жан сауғалап өлместің күнімен Қытай, Иран, Ауғанстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан т.б. көрші елдерге көшіп, босып кеткен қазақ. Қытайдағы қазақ қандастарына жан сауғалаған қазақтар бірігіп Оспан батыр көтерілісіне қатысып, қысымшылықтан 18 мың адамнан Такламакан шөлі арқылы, Гималай таулары арқылы, Үндістан, Пәкістан жерін басып Түркияға жеткен 1800 қазақ қаларын ешкім де білген жоқ.

4. 1941-1945 жылдары Екінші дүние жүзілік соғысқа қатысып, соғыстың алғашқы айларында мұздай қаруланған неміс әскеріне бұратана халықтар ретінде (орыс ұлтынан өзге халықтар), саясаттың құрбанына айналып, алдыңғы шепте атқан оққа қарусыз қарсыласқан өрімдей жастар лек-легімен тұтқынға түсерін, тұтқында жүріп концлагердің аяусыз қысамына түсерін, сол қысымнан оларды құтқару мақсатында «Түркістан легионы» деген ұйымға қосыларын, осы ұйым арқылы кеңес үкіметіне қарсы әскерилер қатарына қосыларын, бұдан қайтып қасиетті туған жерін мәңгі көрмейтінін, кімнің кіммен соғысқанын түсінбеген, орыс пен немістің соғысының құрбанына айналған қазақ баласының тағдыры елеусіз қаларын ешкім білген жоқ.

5. 1991 жылы КСРО құлап Қазақстан елі тәуелсіз елге айналарын, тарихын түгендерін, тәуелсіз елдің еркін жастары оқу іздеп, білім қуып, жұмыс іздеп, ел көрем, жер көрем деп шет ел астынын, сонымен тарихи тағдырдың легімен қазақ баласының келесі толқыны шет ел асатынын ешкім білген жоқ.

Міне сонымен қазақ халқының шет ел асуының қандай оқиғалармен байланысты болғанын бағамдап алдық. Яғни, қазақтардың шет ел асуы біздің пайымдауымыз бойыша бес кезеңнен тұрады. Ал, осы оқиғалардың қалай зерттелгені шындығының ашылғаны, бұрмаланғаны, зерттелуі дұрыс болды ма, болмады ма, оқиғаларға толыққанды баға берілді ме, деген сауалға жауап іздеу ол біздің міндетіміз. Олай болса қолда бар деректер негізінде тарихымыздың бұрмаланған тұсын, айтылмаған шындығын дәлелдеуге тырысып көрелік.

Жалпы Қазақстан тарихында екінші дүние жүзілік соғыс мәселесі зерттелген, мыңдаған монографиялар, диссертациялар жарыққа шықты. Көбіне Қазақстандықтардың майданға көмегі, соғыс арсеналы, майдангерлер естелігі, тылдағы ерліктер, кеңес одағының батырлары, партизандық қозғалыс деген сияқты тақырыптар төңірегінде зерттелген. Өкінішке орай соғыстың қиыншылықтары, қалтарыс беттері, тұтқынға түскендер мәселесі,

олардың соғыстан кейінгі тағдыры, Түркістан легионы, еңбек армиясындағы әскерилер тағдыры мәселесі әлі де біржақты, зерттелмеген немесе аз зерттелген мәселелер ретінде қалып отыр. Кеңестік тарихнамада бұрмаланып, өтірік жазылған тарих сырын ашпастан сол күйінде қалды. Әдетте 1941-1945 жылғы соғыс Ұлы Отан деген атпен зерттелген. Ұлы Отан соғысы деген атаудың өзінде қателік жатыр, кеңестік идеологияның қаны тамып тұрған тұста одақтас республикалардың ішінен ешкімде кеңес одағының өз отаны емес екенін айта алмағаны шындық. КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі тарихнамада шындықты ашып айтуға тырысып, зерттеу басталды, бірақ өте баяу жүріп жатқан жайы бар.

Сонымен бұл жерде зерттеуге негіз болып отырған мәселе ол шет елдегі қазақтарымыздың тағдыры. Олай болса бұл мақалаға арқау болған жеті тағдыр осының айғағы. Тарихты зерттеп жүрген зерттеуші ғалым ретінде көпшілікпен жиі араласатындықтан, кей жағдайда адамдар ақыл кеңес сұрайтыны бар, сондай бір өтініштің арқасында бір адамға іздеу саламыз деп, жеті адамның жетім тағдырына куә болдық.

Ия, бұл тарих. Енді негізгі оқиғаға оралайық. 1942 жылы Кеңес армиясы қатарында қазақ халқы да екінші дүние жүзілік соғысқа аттанды. Қазақстанның түкпір-түкпірінен СҚО, Павлодар облысы, Ақтөбе облысы, Қарағанды облысы, Қызылорда облысынан аттанған өрімдей жастар Ислам Керей (Шайхислам Латипов, аттары сол кездері Түркияда өзгертіліп жазылған, оған себеп оларды тіркеуге алған өзге ұлт өкілі қалай естіді солай түркі әрпімен жазғанда өзгеріске түсуі мүмкін), Яхия Қазбек (Жақия Қошқынбаев), Халюк Орал (Тулеп Халелов), Хашим Балқаш, Али Чефик – тәжік ұлты, Мухаммед Шариоғлы – өзбек ұлтының өрімдей жастары соғыстың не екенін білместен, алдыңғы шепке қарусыз, әскери дайындықсыз соғысқа енетіндерінен хабарсыз болды.

1. Ислам Керей (Шайхислам Латипов) СҚО, Ақжар ауд., Жетігі үй ауылы.

2. Яхия Қазбек (Жақия Қошқынбаев) Павлодар обл., Железинск ауд., Жаңаталап ауылы.

3. Халюк Орал (Тулеп Халелов) Ақтөбе обл.

4. Хашим Балқаш Қарағанды обл.

5. Зейнел Абиден (Зейнелқабиден Шауышов) Қызылорда обл.

6. Али Чефик - таджик

7. Мұхаммед Шариоғлы - өзбек

Осы арада неге дайындықсыз, неге қарусыз деген заңды сұрақ туындайды. Ол Ресей тарихында айтылғандай кеңес әскері тұтқиылдан шабуыл жасаған фашистік Германияның соғысына дайын болмады, немесе кейіннен Тәуелсіздік тұсында зерттеген Отандық тарихшыларымыздың зерттеулерінде айтылғандай кеңес үкіметі өз құрамында отырған одақтас республикалардың азаматтарын соғыстың алдыңғы шебіне аяусыз тастағаны белгілі. Енді кез келген билеуші мемлекет сияқты кеңес үкіметі де соғыстың алғашқы екі-үш айында соғысқа даярланып алу үшін (әскери мобилизация),

алғы шепті ұстап тұруға әскер аттандырғаны тарихи факт, ал ол әскер соғысқа даяр болды ма жоқ па ол ешкімге қажет болған жоқ. Бұл соғыс тәртібі, ал соғыста қандай әдіс болсын тиімді, бұйырық жаудың жолын бөгеу. Кеңес үкіметі өзінің жерінде ірі қорғаныс соғысын жүргізуге дайын еместігін көрсетіп алды. Кейінірек кеңестік тарихнамада бұл «әскери құрылыста, соғыстың басталу уақытын анықтауда жіберілген қателік, әскерді мемлекеттік шекараның маңында орналастыруды кешеуілдету» деп ақталды [8].

Бүгінгі кейбір зерттеушілеріміздің пікірінше, 1937 жылғы қуғын-сүргін әскердің қорғаныс қабілетіне кері әсерін тигізді. Кадр «тазалаулары» әскердің моралдық жағдайына кері әсер етіп, кейбір азаматтардың Ұлы Отан соғысы кезінде жау жағына өтулерін қуғын-сүргінмен жуып-шайып өз кінәларын ақтауға тырысты. Өйткені соғыстың алғашқы күнінде алғы шепте әскер емес әскерді басқаратын кадрдың болмағаны да дәлелденген болатын.

30-жылдардың жаппай қуғындарына тікелей қатысқан Молотовтың пікірінше, егер 30-жылдардың оқиғалары орын алмағанда соғыстың кезінде сатқындар мен коллаборационистердің саны әлдеқайда көп болар еді. Кеңестік тарихнамада, тәуелсіз тарихнамада айтылатын ойлар осы тектес. Нақты дәлел жоқ. Олай болса біз екінші дүние жүзілік соғыс тұтқындарының тағдырын айта отырып тарихымыздың ақтаңдақ тұсына тағы бір баға беруді жөн санадық.

Сонымен, бірінші адамның тағдыры. Қазіргі, Солтүстік Қазақстан облысы, Ақжар ауданы, Жетіүй ауылының тұрғыны Абуталипов Жандос деген азаматтың туған атасының інісі Ислам Керей (Шайхислам Латипов) 1942 жылы соғысқа аттанып немістердің тұтқынына түседі. Бірақ ол кеңестер жағында соғыста хабарсыз кеткендердің қатарында еді.

(сурет Ақжар ауданы, Жеті үй аауылындағы ҰОС еске алу тақтасы)

Тұтқынға түскен қазақтардың кейбіреулері, неміс ұшақтарынан кеңес әскері орналасқан желерге, үгіт-насихат қағазын тастау жұмыстарымен айналысқан. Олардың ұрпақтарының айтуынша, біреуі аяғынан, біреуі қолынан айырылғандықтан, немістерге еріксіз қосылуға мәжбүр болған.

Тұтқынға түскен Орталық Азияда түркі халықтарынан (қазақтар, өзбектер, қырғыздар, қарақалпақтар, түркімендер, түріктер, башқұрлар, татарлар, және т.б.) тұратын Вермахттың бөлімдері құрылған. Оларды біріктірген негізгі мүдде Түркістанды орыстардың басқыншылығынан азат ету болды. Бөлім негізінен қызыл әскер жағында күресіп жүріп, тұтқынға түскендер және Еуропа мен Түркияға қоныс аударып кеткен түркі ұлттарынан тұрды. Олар басында айтқанымыздай Қытайда қалған немесе азаттық жылдарында Қытайға ауған қазақтар еді. Немістер тұтқындардан құрылған Әскерлеріне Ұлы Түркістан Мемлекетінің құрылуы уәде етілді. Сонымен қатар, оның құрамына Орта Азия, Башқұртстан, Еділ бойы, Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ және Шыңжаң өлкелері қосылады деп жоспарланған болатын. Оның туы Түркістан Автономиясының туы негізінде жасалған. Неміс құрамаларының қатарында СССР азаматтарының саны бір миллионнан асты. [9] Олардың арасында негізсіз құдаланып, Кеңес өкіметіне наразы болған адамдар да бар. Орталық Азия одағын құруға ұмтылған Алаш қозғалысының төл перзенті, Түркістан идеясы үшін өмірін құрбан қылған Мұстафа Шоқайдың түрікшілдік идеясы әлі арман күйінде қалғаны анық. Оның: «Біздің мұратымыз Түркістанда тұр жағынан да мазмұн жағынан да ұлттық болатын құрылымға қол жеткізу» дейтінінен-ақ көп нәрсе аңғарғандаймыз. Түркістандықтар «Шығыс легионының» құрамында болды. «Шығыс легион» құрамына: Армян, Азербайжан, Солтүстік Кавказ, Грузин, Эстон, Латыш және басқа легиондары кірген. Бұл ұлттардың барлығына Германия басшылығы өздерін жаулаушы емес, Кеңес үкіметінің озбырлығынан азат етуші ретінде ниеттерін айта кетіп, болашақта жеңіске жеткеннен кейін әр ұлтқа өз автономиясын құруға рұқсат беріп, билікті де өз қолдарына беруге үміттендірген.[10] Осындай фактор көптеген кеңес жауынгерлерінің тұтқынға түсуі және соғыс аяқталған соң отанына қайтпай қалуына себепші болды. Кейбір деректерде кеңестер одағы жағынан 3,9 млн. Адам соғыс тұтқыны болды деген дерек бар, соның ішінде Қазақстанның Ұлттық архив құжаттарында тұтқындардың 6700-і қазақтар болған деген де ақпарат анықталды. Сонымен, біз зерттеп отырған жеті жігіттің тағдыры осы айтқан тұтқындарының тарихының бір бөлшегі ғана.

Сонымен, 1969 жылы Ислам Керей деген адамнан Қазақстандағы үйіне

бір хат келген. Ол хатында өзінің тірі екенін, Түркияның Адана қаласында тұрамын, бірақ елге келе алмаймын, деп жазған. (Өкінішке орай кеңес үкіметінің саясаты бойынша соғыс тұтқындарын 15 жылдан 25 жыл бас бостандығынан айыратын болған, кей жағдайда ату жазасына кесетін болған.) Сталиннің «Бізде тұтқындар жоқ, бізде тек сатқындар бар» деген, сөзінен ақ бәрі түсінікті екені рас. Оған куә Қазақстандағы лагерлер тарихы, оның ішінде НКВД-нің тікелей қарауында болған Карлаг, Степлаг, Алжир сияқты лагерлер тарихы. Сөйтіп, соғыс аяқтала бірінің аяғы, бірінің қолы жоқ балапан басына, тұрымтай тұсынан кебімен теңіз арқылы жеті жігіт (төрт қазақ, бір түркімен, бір қырғыз, бір өзбек) Түркияның Адана қаласына тап болады. Сонда тұрақтап көз ашып, үйлі баранды болып өмірлерін жалғастырады. Ал енді кеңестер жағында хабарсыз кеткендердің қатарында жүрген бауырынан хат алған ағасының қуанышын айтпаса да түсінеріміз хақ. Інісінің хатын алысымен ағасы қуанып адресін сұратып хат жазған, бірақ Ислам Керей менің сендерге зияным тиеді деп келіп араласуларына қарсылық білдірген. Арада біршама уақыт өткенде 1974 жылы біздің әкеміз қайтыс болды деген Түркиядан хат келген. Сонан соң ол хатты алған елдегілер ауылда құрбандыққа бір жылқы сойып ас беріп, жаназасын шығарған. Жылдар өте келе арада біраз уақыт өткен, кейіннен қайта іздестіріп жуналистерге шығып «Бауырымсың бауырым», Ресейдегі «Жди меня» хабарына берген, дегенмен еш нәтиже бермеген. Сөйтіп жүргенде бұл азаматтардың тағдыры туралы дерек біздің қолымызға келіп түседі. Іздестіру барысында Қазақстанның Түркия елшілігіне хабарласып олардың көмегі арқылы Түркиядағы елшісі Абзал Сапарбекұлына хабарласып, қазақ диаспорасынан, қазақ қандастардың арасынан іздестіру басталады. Ол кісінің айтуы бойынша Адана қаласында қазақ диаспорасы жоқ екендігін, бірақ жалпы Түркиядағы қазақ диаспорасының басшысы Ерол Иелджиға хабарласуымызды айтты. Бүгінгі технологияның дамыған заманы дейміз бе, әлде қанша жыл жүздеспеген, тағдыр тәлкегіне ұшыраған бауырлардың көз жасы дейміз бе белгісіз, бірден Түркия қазақтары диаспорасының басшысы Ероль Иелджиге хабарласып біраз ақпарат білдік. Оның айтуы бойынша Түркиядағы қазақтардың арасында тұтқында болған қазақтар бар екенін естіген. Сол кісінің ақылымен Түркия қазақтарының чаттарында осы ақпаратты іздеу көзделеді. Сөйтіп іздестірудің арқасында, көпке созылмастан бірақ ақсақал хабарласып, кімді іздеп жатырсыздар деген қоңырау шалады. Мән жай айтылғаннан кейін Түркиялық Айғұн Қазбек (Айғұн Қазбек Ислам Керейдің тұтқынға бірге түскен досы Жақия Қазбектің баласы) деген кісі бүкіл оқиғаны басынан бастап айтып, іздеуші жаққа бар шындықты жайып салады. Біз Айғұн Қазбекке өзіміз білетін әңгімені баяндап, екі жақты әлеуметтік желі арқылы видео звонокпен жүздестіріп, қасірет шегіп ажырап қалған ұрпақтардың көз жасының куәсі болдым. Сонымен, оның баяндауы бойынша: Түркияның Адана қаласына жеті жігіт келген. Сіз іздеген адам ол менің әкемнің жан досы, ол кісінің қайтқанына тоғыз жыл болды, бірақ маған өлерінде қалайда менің елдегі туыстарымды тауып, осындағы бала шағаммен

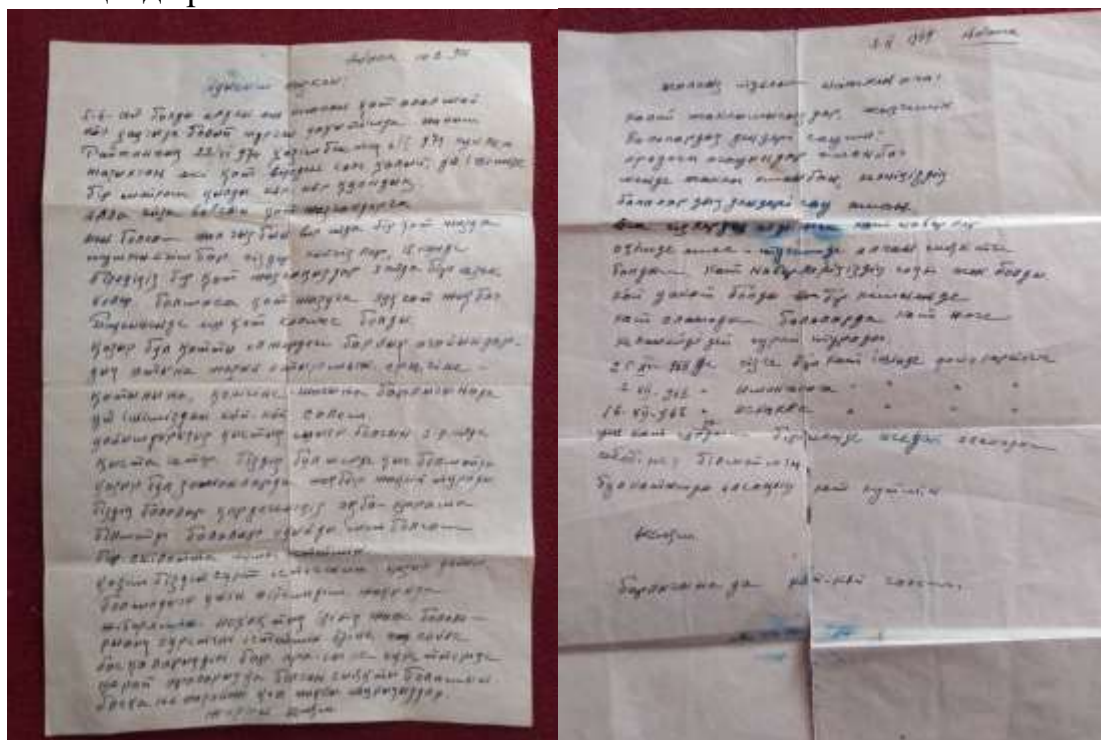
табыстыр деген ұлы арманын аманат қып қалдырған. Сөйтіп техниканың дамыған заманында ұялы байланыс арқылы Ислам Керей ақсақалдың туыстарымен байланысып, адасқан ұрпақты бір бірімен табыстырған.

Түркиядағы қазақтар . . .

(сурет кейіпкерлердің жеке мұрағаттарынан алынды. Оң жақта бірінші отырған Жақия Қазбек.)

Бүгінде осы тұтқынға түскен жігіттердің арасындағы хат танығын, сауаттысы Жақия Қазбек қазақша тегін жазып, кейінгі ұрпағының қамын ойлап шежіресін тізіп, қайдан шыққанын, қайда барғанын айтып естелік күнделігін қалдырған.

(Бұл хат 1969 және 1974 жылдары Ислам Керейдің Қазақстанға туыстарына жазған хаты. Осы хатты Яхия Қазбек өз қолымен хатқа түсірген). Екінші суреттегі Ислам Керей атамыздың бейнесі.

Міне тағдыры тарихи оқиғаның, саясаттың құрбанына айналған Ислам Керей атамыздың аянышты тағдыры қысқаша осылай аяқталады. Ол кісінің Керей атануы негізгі аты жөні Шайхислам Латипов болғанымен, Түркиядағы тіркелуі бойынша Ислам Керей болды, яғни олар өз аты-жөнін жазғанда әдейі өзгертуге тырысқан. Руы керей болғандықтан тегіне руының атын жаздырған, сол сияқты Яхия (Жақия) Қазбек те, руы уақ болғандықтан орта жүздің бас биі Қазбек бидің есімін тегіне жаздырып алған.

Енді Ислам Керейдің туыстарын ұрпағымен табыстыруға ат салысқан азамат Айғұн Қазбек өз әкесінің туыстарын тауып беруін өтінді. Зерттеуші ретінде ол оқиғаны да қараусыз қалдыруға дәтіміз жеткен жоқ, көмек қолын

(суретте Ислам Керей атамыздың өз қолымен төте жазумен жазып қалдырған шежіресі)

созып, тағы бір тағдырдың тарихына куә болдық. Сонымен шетте елінен жырақта қалып, Түркістан легионы құрамында болған тағы бір қазағымыз ол кім?

Ол Яхия Қазбек атамыз (Жақия Қошқынбаев) Павлодар облысы, Железинск ауданы, Жаңаталап ауылында туылған. Түркияда тұрып жатқан ағамыздың айтуынша оның әкесі Алматы жағынан соғысқа шақырылған деп

ойлаған, Түріктер Германияны Алмания деп атайтын болғандықтан ол шатасып туыстарын Алматы жағынан іздестірген. Әкесі жинақтап қалдырған құжаттардың ішінде бір жерінде Павлодар облысы, Үрлітүбі ауданы деп жазылғанын байқап, сол Уақ руының өкілімен хабарласқанда Үрлітүбі ауданы бүгінде Железинск ауданы болып өзгеріп кеткенін білдік. Соғысқа дейін Железинск атауы Үрлітүбі ауданы деп аталған Жақия Қошқынбаевтың бүгіндегі ұрпағы Түркиядағы ақсақалдың айтуынша әкесі Яхия Қазбек (Жақия Қошқынбаев) соғысқа кетер алдында қыс айында үйленген. Соғысқа жаз айында аттанған. Жалпы Жақия Қошқынбаев өте сауатты, білімді адам болған. Ұлына қалдырған жазбаларының ішінде оның өлең шығарған ақын екендігін, шежіреші екендігін байқауға болады. Өмірін естелік қып жазып кеткен (Оны зерттеп жазу келесі мақаланың үлесінде. Біз бұл жерде осы Адаанаға жеткен жеті адамның тағдырын анықтап түгендеп алуды көздедік) Сонымен, әкесі баласына үнемі елде (Қазақстанда) не бір ағаң, немесе бір апаң болу керек деп айтып отырған. Осыны естіген соң біз Павлодар облысындағы Батыр Баян атындағы қордың қолдауымен бір ақсақалымен хабарластық. Енді таң қалатын жағдай көпке созбастан ол елдегі ақсақал бізбен хабарласып, Жақия Қошқынбаевтің Павлодардағы қызын таптық, деп хабарласады. Түркиядағы Жақия Қошқынбаевтің ұлына сіздің бір әкеден тараған туған апаңыз бар деген хабар келгендегі ол адамның көңіл күйін сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Енді ойлап отырсаңыз туған баласын өмір бойы көре алмай әкесі өмірден өтсе, өзі туған апасының барын өмірінің соңына қарай естісе, өлді деген туған әкесі өмір бойы мыңдаған шақырым жерде өмір сүріп, бір-бірін көре алмаған әкесі мен қызы, соғысқа кеткен жарын өлдіге санап, өмір бойы жалғыз қызын бағып жеткізген кейуана. Туыс емес жаттың жүрегін елжіретер тағдырлар. Кім кінәлі?...

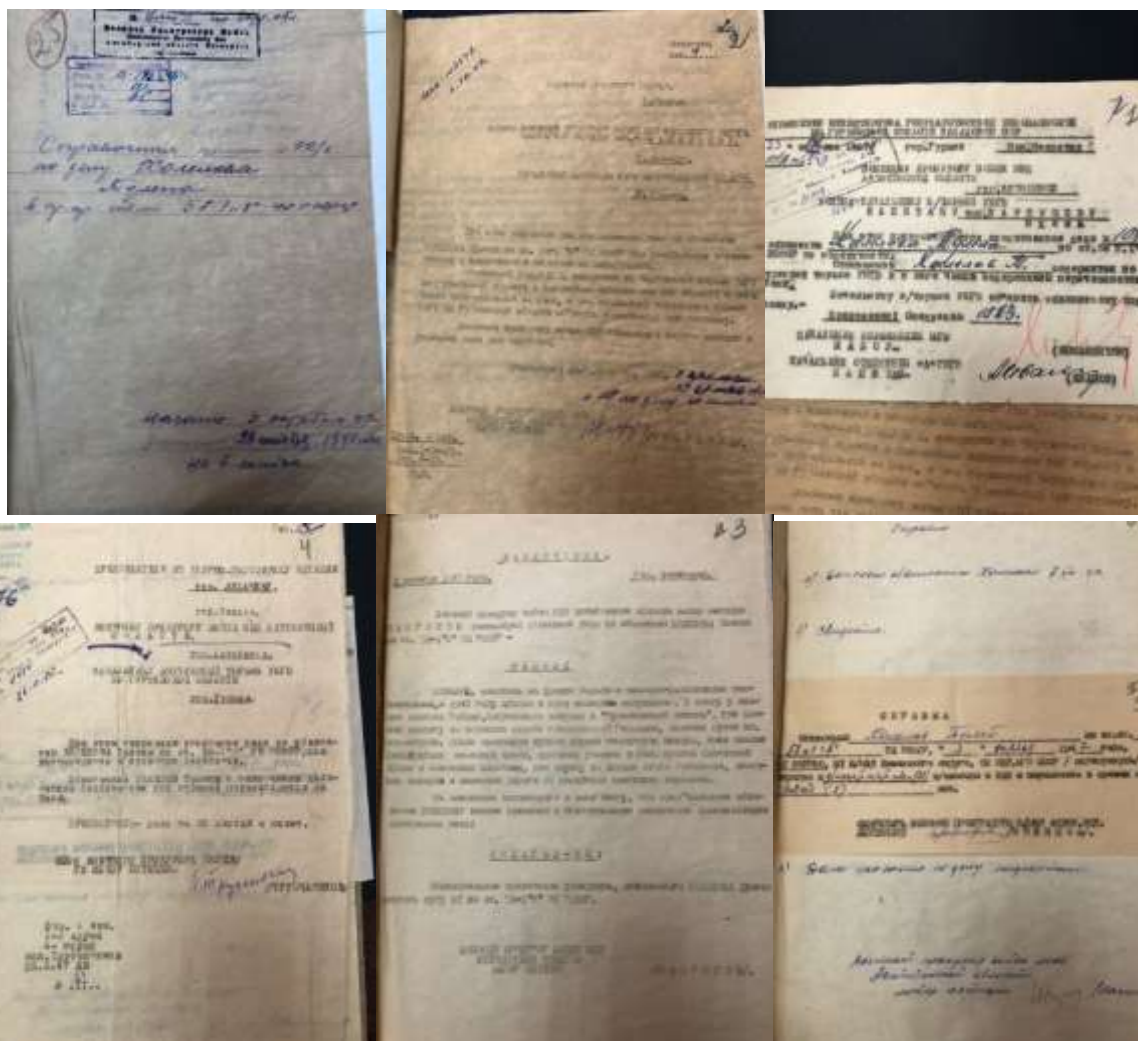
Жақия атамыз соғысқа кеткен соң Үрлітүбіге үшбұрыш хат келген. Яғни қаза тапты, хабарсыз кетті деген хат. Оған Жақия атамыздың әйелі іштей сенбей қызын туып, өсіріп кейіннен өзі қайтыс болады. Сол Жақиядан қалған қыздың өзі бүгінде немере сүйген әже. Бірақ, ол кісі жасы үлкен төсек тартып жатқан ана екен. Енді осы апаның ұрпақтарымен хабарласқанымызда олар да сенер сенбесін білмей таң қалған. Сөйтіп, Жақия атамыздың Қазақстанда қалған қызының науқас екенін ескеріп, Түркиядағы ұлы жолығу үшін тездетіп Қазақстанға ұшып келеді. Сөйтіп өмірі көрмеген апалы інілі бауырлар көрісіп жылап, сағыныштан мауқын басып әкелерін айтып бір жасап қалған. Бірақ, бауырымен табысқан апа сол түні мауқын басып о дүниеге аттанып кете барған. Бұл тағдырдың да аянышты тарихы осылай аяқталады.

Үшінші тағдыр, ол Халық Орал деген адам. Ол кісілердің ұрпақтарының сұрауы бойынша іздестіріп көрдік. Орал атымен іздестірсек Қазақстанда ондай тау, қала, өзен атаулары да бар. Балаларынан осының қайсысын аталарыңыз айтатын еді деп сұратқанымызда, аталарының Орал тауы деп айтатынын естідік. Қазақстанда Орал таулары әрине Ақтөбе және Ресейдің Орынбор облысының жерінде орналасқан, сондықтан іздеуімізді

Ақтөбе облысынан бастадық. Екі аймақтың архивтеріне сұрау салғанымызда бір жұма ішінде Ақтөбе облыстық архиві барлық құжаттарды тауып берді. Ақтөбе облыстық архивінің басшысы Марат Төлебайұлы біздің өтінішімізді аяқсыз қалдырмай, жұмыскерлеріне тапсырма беріп, зерттеуіміздің жылдам жүруіне жағдай жасады.

Халық Орал ағамыздың туған қызы жетпістен асқан Германияда тұрады. Осы ұрпақтарынан әке шешелерінің атын сұрағанда әкесі Халел, шешесі Зейнеп деп айтқан. Түркияның құжаттарында аты жөні мен әке шешелерінің аты қатар жазылатыны бар. Негізінде осы Аданаға бірге жеткен жеті азаматтың құжаттарын түгендеп, жазба естелік жазып, сұрау салдырып, басқарып жүрген Жақия Қазбек болған. Кейіпкерлердің бірге түскен суреттері де Жақия Қазбектің жеке құжаттарынан алынды. Ал, Халық Орал туралы тапқан құжаттарымыз бойынша ол Халелов Толып болып шықты. Ол жас болған. Рулары Тама. Мұндағы құжаттарға қарасақ ол кісіні сыртынан соттап 25 жылға бас бостандығынан айырған. Туыстарын іздестіріп жатырмыз.

Төмендегі Ақтөбе облысынан алынған құжаттар Кеңес үкіметінің тұтқынға түскендердің сыртынан шығарған үкіміне дәлел.

(Фотолар Халық Оралдың альбомынан алынды)

Жоғарыда айтқанымыздай Сталиннің «бізде тұтқындар жоқ, бізде тек сатқындар» дегеніне толық дәлел, егерде Халелов Тулеп тұтқынға түсіп «Түркістан легионына» барып қосылып, соғыстан соң Түркияның Адана қаласына барып, Халық Орал болып өмір сүрмей, тұтқыннан қашып кеңес үкіметіне қайта қосылғанда дизертерлер, немесе отанын сатқандар деп 25 жылға түрмеге отыратыны немесе атылатыны шындық еді. «Заклучение» деген №3 құжатта көрсетілгеніндей совершенно секретно деген белгімен олардың «Түркістан легионы» құрамында болған аса қауіпті қылмыскерлер екендігі баяндалып, сатқын ретінде сыртынан үкім шығарған.

Осыдан келіп қорытып айтарымыз, қазақ халқының басынан өткен қиыншылықтар мен тарихи тағдырын біздер зерттеуіміз керек, Отандық тарихымыздың ақтаңдақ беттерінде ашылмай қалған шындығы жетерлік. Ерінбей зерттейтін болсақ өз тарихымызды ақтап алар едік. «Түркістан легионы» тарихының айналасында айтылмаған шындықтан, жала да көп. Оны зерттеп бағасын беру біздің міндетіміз. Қалған төрт адамның тағдыры туралы айтатын болсақ, қырғыз да, өзбек те, түркімен де өз елдеріндегі туыстарын тауып ертеден араласқан, қырғыз азаматы елінде Ош қаласына мешіт салдырған, кейіннен оның ұрпақтары атасы салған мешітті жаңартқан, бүгінде Мәскеуде тұрады екен. Бір байқағанымыз қазақтан басқаларына кеңес үкіметі де жеңілдік танытты ма екен деген сауал туындайды. Төртінші қазақтың тағдыры әлі зерттелуде.

1) Халық Оралдың ұрпақтары

2) Яхия Қазбектің ұрпақтары

3) Ислам Керейдің ұрпақтары

Барлығы Түркияда аман есен тұрып жатыр, бүгінде өсіп өнген үлкен әулетке айналған.

Пайдалынған дереккөздер тізімі:

1. KAZ.NUR.KZ порталы countrymeters: <https://kaz.nur.kz/society/1855984-kazakhstan-halkyny-sany-kansa-sogy-mlimetter-belgili-boldy/>
2. Об итогах переписи населения Республика Казахстан 2009года.- Астана – с.5-14.
3. ЛевшинА.И. Описание киргиз-казачьих или Киргиз- Кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – С. 287-288.
4. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925. Приложения.
5. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры (Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 3.
6. Об итогах переписи населения Республики Казахстан 2009 года. – Астана. – С. 4-5.
7. Хасан Оралтай. Елімайлап өткен ғұмыр.Алматы
8. Қазақстан тарихы. Алматы. 1996. 5-томдық. 5-том.
9. А.Кәкен. «Түркістан легионы», 2000 ж, Астана 39б.
10. Осында.
11. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. Фонд№ С545сч, опись №11с, дело №25

References

1. KAZ.NUR.KZ portaly countrymeters: <https://kaz.nur.kz/society/1855984-kazakhstan-halkyny-sany-kansa-sogy-mlimetter-belgili-boldy/>
2. Ob itogah perepisi naseleniya Respublika Kazakhstan 2009goda.- Astana – s.5-14.
3. LevshinA.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili Kirgiz- Kajsackih ord i stepej. – Almaty, 1996. – S. 287-288.
4. Tynyshpaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazahskogo naroda. – Tashkent, 1925. Prilozheniya.
5. Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazahskoj diasporы (Proiskhozhdenie i razvitie. – Almaty: Fylym, 1997. – S. 3.
6. Ob itogah perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. – Astana. – S. 4-5.
7. Hasan Oralтай. Elimajlap өткен ғұмыр.Алматы
8. Қазақстан тарихы. Алматы. 1996. 5-томдық. 5-том.
9. А.Кәкен. «Түркistan legiony», 2000 zh, Astana 39b.
10. Osynda.
11. AKtObe oblystyқ memlekettik arhivi. Fond№ S545sch, opis' №11s, delo №25

ҒТАХР 03.20.00.

ӘСКЕРИ ТҰТҚЫН ҚАЗАҚ - КӨКЕНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАУҚЫМЕТІ

Әлібек Сейдехан Нұрмаханұлы
Тарих ғылымдарының докторы. М.Әуезов атындағы ОҚУ
колледжінің директоры. Қазақстан, Шымкент қ.

***Автор-корреспондент**

e-mail: seid-61@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5638-8788>

Аннотация: Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау» жөніндегі игі бастамасы көпшіліктің көңілінен шығып отырғаны даусыз. Егемен еліміз үшін, тарих ғылымы үшін бұл маңызы зор оқиға болып отыр. Тұтқында болған Оңтүстік қазақстандықтардың аянышты тағдырына қатысты құнды құжаттарды мұқият зерделей отырып, ащы шындыққа көз жеткізгендей болдық.

Ендігі жерде жазықсыз жапа шеккен осы әскери тұтқындарды анықтай түсуіміз қажет. Өйткені, бүгінгі ұрпақ, Отан үшін от кешкен жауынгерлердің туған-туыстары, жақындары мен бауырлары олардың тағдыр-тарихы туралы танып-білуі тиіс.

Кілт сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақ құтқындары, молда, имам, тергеу хаттамалары, ислам діні, ұлттық қауіпсіздік басқармасы, Алаш отряды, қуғын-сүргін, амнистия.

МРНТИ 03.20.00.

ВОЕННОПЛЕННЫЙ КАЗАХ - КОКЕНОВ И ЕГО СУББА

Алибек Сейдехан Нурмаханұлы,
доктор исторических наук. Директор Педагогического колледжа
им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент.

***Автор-корреспондент**

e-mail: seid-61@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5638-8788>

Аннотация: Инициатива, в послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева, «О полной реабилитации жертв политических репрессий», бесспорно вызывает всеобщее удовлетворение. Это важное событие для исторических наук, как и для суверенной страны. До сих пор, до конца не разглашается вся правда, о Второй мировой войне, которая принесла человечеству столько горя и унесла много жизней. Уже несколько десятков лет, в архивных фондах лежат документы с грифом секретности, в отношении военнопленных. Конечно, мы избегаем утверждать, что все они невиновны. Тем не менее, мы должны понимать, что пришло время оправдать заключенных, которые попали в тюрьму, хотя вина была не доказана.

С одной стороны, это позволяет пересмотреть «белые пятна» нашей родной истории, с другой стороны, мы считаем, что у нас остался непогашенный долг перед воинами.

Ключевые слова. Казахские военнопленные Второй мировой войны, мулла, имам, протоколы расследований, ислам, заключенный, управление национальной безопасности, отряд Алаша, репрессия, амнистия.

IRSTI 03.20.00

KAZAK PRISONER OF WAR - KOKENOV AND HIS FATE

Alibek Seidekhan Nurmakhanuly,
doctor of Historical Sciences. Director of the Pedagogical College named after
M. Auezov, Kazakhstan, Shymkent c.

*** Corresponding author**

e-mail:seid-61@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5638-8788>

Annotation: The good initiative, in the message of the Head of State Kasym-Jomart Tokayev, on “Rehabilitation of the victims of repression”, undoubtedly arouses universal satisfaction. This is an important event for historical sciences, as well as for the sovereign country. Until now, the whole truth about the Second World War, which brought deeply grief to mankind and took many lives, has not been fully disclosed. For several decades, in the archival funds are dusty documents with secrecy about prisoners of war. Of course, we avoid saying that all of them are innocent. Nevertheless, we must realize that the time has come to acquit prisoners who were imprisoned even though their guilt was not proven.

On the one hand, this allows us to revise the “white spots” of our native history, on the other hand, we believe that we have an outstanding debt to our warriors.

Keywords: “imam”, “legionary”, “registration protocols”, “religion islam”, “captive”, “national security committee”, “Alash party”, “amnesty”.

Екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбындағы түйткілді мәселесінің бірі – соғыс тұтқындары мәселесі. Біздің өңірде де жазатайым жау қолына түсіп, ғұмыр бойы азап шеккен азаматтар аз емес. Солардың бірі – 1915 жылдың тумасы, Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданы, Жартытөбе ауылының тұрғыны, жауынгер Сейділда Көкенов. Бұрын сотты болмаған, шала сауатты, үйлі-баранды Созақтық сарбаз 1940 жылдың азынаған ақпанында Қызыл әскер қатарына алынған.

№2904 архивтік қылмыстық істің анықтамасына сүйенсек, көрген қиыншылығы көп С.Көкенов 1941 жылдың тамызында, кескілескен шайқастардың бірінде жау қолында қалып, тұтқынға алынады. Осынау архивтік деректе С.Көкенов 1942 жылы тұтқынға түсіп, Гитлерлік Германияға ақ-адал, қапысыз қызмет етуге ант беріпті-міс. Осылайша, бірнеше жыл бойы басқыншылардың әскери нысандарын күзетіп, бөлім командирі деген білдей атаққа ие болғасын Польша партизандарының бүлігін басып-жаншуға да белсене қатысып, сан айқаста сыналып, ефрейтор шеніне дейін көтерілді деп, көрсетілген. Яғни, осы жоғарыда тағылған айыптардың бәрі де түгелдей дәлелденіп, 1950 жылдың 19 қыркүйегінде қайта тұтқындалған Көкенов КСРО ҚК-ның 58-1-бабы бойынша бар құқығынан бес жылға айырылып, дүние-мүлкі де тәркіленіп, 25 жылға сотталып, еңбекпен түзеу лагеріне жазасын өтеуге жіберіледі [1].

Бізге белгілісі, 1951 жылдың 11 сәуірінде жазасын өтеуші жауынгер тиісті орындарға істі қайта қарауын өтініп, кассациялық шағым жазғанымен, ол арыз қанағаттандырылмаған. Алайда, КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1953 жылғы 27 наурыздағы «Амнистия туралы» Өкіміне сай Көкеновке кесілген жаза мерзімі азайтылып, 5 жылға сотты болғаны айғақталыпты.

Анығында кеңестік сарбаз Көкеновтің қасіретке толы ғұмырына байыппен үңілер болсақ, отбасында 7 бірдей жаны бар отағасының өз еркімен Отанын оп-оңай сата салуы әсте мүмкін емес. Бейбіт заманда да билікке қарсы бір әрекеті жоқ, шала сауатты ауыл қазағының айналасы бірер жылда неміс тілін жетік меңгеріп, туған еліне, қарулас серіктеріне қарсы оқ атуы да күдік тудыратындай. Себебі сұрапыл соғыс алдында, туған ауылында колхоз бригадирі болып, еселі еңбек еткен көпке өнегелі жанның кенеттен өзгере кетуі де күмәнді.

Біздің ойымызша, бар шындық мынада. Кеңес үкіметі соғыс тұтқындарының бәрін «опасыз» санап, қолға түскендерді құтқаруға еш шара жасамаған. Оның үстіне қатігездігі шектен шыққан дұшпан да тұтқындарды

күштеп өздеріне жұмыс істеткен, кез келген сарбаздың ісіндегі «өз еркімен жауға қосылды» деген сөйлемді сызып тастағанымыз абзал. Өйткені, өмір мен өлім арбасқан адам төзгісіз жағдайдағы тұтқындар лагерінде тірі қалып, туған жерге түбі бір оралудың жалғыз жолы осы болуы да мүмкін.

Сондықтан, тұтқындарды түгелдей қаныпезер етіп көрсету де біздіңше дұрыс емес. Жалғыз С.Көкеновті осынау мақалаға өзек ете отырып, соғыс өртінің мындаған сарбаздың тағдырын күйреткенін де түсінгеніміз жөн. Олай дейтініміз, соғыс өрті бұрқ етіп тұтанғанда Белоруссияның Гомель қаласындағы 115-атқыштар полкінің 3-пулеметтік ротасында қатардағы жауынгер болған С.Көкенов Минск қаласының аудандарында жасанған жауға қарсы жан алысып, жан беріскен ұрыстардың бірінде қапыда қолға түскен. Польша аумағындағы концентрациялық лагерьде де аз азап шекпегені анық.

Осы тұста 1950 жылдың 24 қарашасында ОҚО ҰҚК облыстық бөлімі басшысы, полковник Сербуковтың қолы қойылып, мөрі басылған айыптау қорытындысын да қарай отырайық. Созақ аудандық әскери комиссариатынан Отан қорғауға аттанған Сейділда Көкенов жоғарыда айтқанымыздай алдымен Гомельдегі 115-атқыштар полкіне бөлініп, кейіннен Речица, Китковичи, Пинск, Брест түбіндегі бетпе-бет ұрыстарға да қатысып, қаһармандығымен көзге түседі. Шындығында соғыс басталған тұста бұл қалалардың дені түгелдей қиратылып, жаудың жойқын күшіне тосқауыл бола алмаған Кеңес әскері саптағы сарбаздарының талайын майдан даласында қалдырып, күйрей жеңіліп кері шегінгені баршаға аян. Осындай кезекті шайқаста басы бұғауға түскен тұтқын С.Көкеновтің де Польша лагерінде көресіні әбден көргені де шындық.

Ал архивтік құпия деректерде «1942 жылы Польшадағы Легионово лагерінде, антикеңестік әскери құрылымға жан-тәнімен қызмет еткен, сол сарбаз бола жүріп, 1942 жылдың қоңыр күзінде, нақтырағы қараша айында, унтер-офицерлер дайындайтын мектепте жарты айдай әскери тәлім алған, 1943 жылдың күзінде «Темірлан батальонына» ауыстырылған, сол батальонның 1-атқыштар ротасы бөлімінің командирі санатында ефрейтор шенін иеленген С.Көкенов қол астындағы сарбаздарына кеңес үкіметіне қарсы болып, «мұсылман» мемлекетін құрамыз», деп рухтандырып отырған» делініпті. Яғни «Темірлан батальонының» командирі 1943 жылдың көктемінде Польшадағы Зеленки лагеріне жіберілгенде де фашистік Германияға адалдығынан танбай, осы жылдың күзінде 2-атқыштар ротасының қатарында Демблин қаласына жіберіліп, сондағы әскери қоймаларды партизандар шабулынан қорғауға белсене кірісіпті.

Осылайша С.Көкенов 1943 жылдың соңында осы Демблин қаласындағы қызметі үшін неміс армиясының шеніне ие болды, деп көрсетілген [2].

Ал, 1944 жылдың қақаған қысында Көкенов аталмыш атқыштар ротасымен бірге Польшаның Луков қаласына аттандырылып, көктем шығысымен Бело-Подляски қаласы ауданында өз бөліміндегі

легионерлермен кеңестік партизан отрядтарына қарсы операцияларына, бірқатар ұрыстарға да араласып үлгереді де, онан кейінгі кезде Көкеновтің бөлімі Луков, Родзынь, Люблин, Радом қалаларында қарауылдық қызметке де тартылып, ара-арасында Польша партизандарын жазалаушы отрядтарға да қосылып, отандастарына да қару кезенді деп айыпталады. Кеңес Армиясы күш алған тұста неміс әскерімен бірге «Темірлан батальоны» да кері шегіндіріліп, тылда қалдырылыпты. Тек 1945 жылдың қаңтарында ғана Радом қаласында Көкенов бастаған легионерлер Кеңес әскері қатарына қайта қосылыпты[3].

Дегенмен соғыс жеңіспен бітіп, бейбіт күнде елде оралған С.Көкенов сот пен сергелденді, тұтқындағы тозақ өмірді қайта бастан кешкен. Яғни жоғарыдағы айыптардың денін жоққа шығарса да, серіктері Мәмедәлиев Нұргелді, Балаубеков Мұхат, т.б. куәлік етуіне сүйеніп, сот Жартытөбе ауылының (кейіннен «Жаңа тілек» колхозы) азаматына 1950 жылдың 6 қарашасында Шымкент қаласында үкім шығарыпты.

Дегенмен осынау №3026 іс бойынша айыпталған Көкенов пен қоса куәгер ретінде сотқа қатысқан Сейділданың серіктері Мәмедалиев, Балаубеков, Сағындықов, Айтжанов, Архабаев, Тәттімбетовтер де тағдыр тәлкегіне ұшырап, тұтқынға алынғаны, тергеуге ілікені мәлім.

Солай болса да советтік соттың С.Көкеновтің жанайқайына құлақ аспағаны анық. Соғыстың соңғы жылдарында ерекше ерлігімен көзге түскен Көкенов өзіне тағылған айыптардың бәрін жоққа шығарып, үкім оқылған сәттегі ақтық сөзінде былай депті:

«... Маған тағылған айыптың дені түгелдей жала. Тұтқында болғанда күштеп жау әскерінің қатарына кіргізгенін жоққа шығармаймын. Алайда, Польша партизандарына қарсы қару көтерген жоқпын. Мұны сіздер айтқызған куәгер жауынгерлер де көрсетіп отыр ғой. Сондай-ақ, неміс армиясына қалтқысыз қызмет етуге де ант берген емеспін, «Басқа түссе баспақшыл» дегендей, бар болғаны әскери нысандарды күзетуге қойылғаным рас. Бұл жұмыстан бас тарта алмаудың себебі, артымызда атар оғын кезеніп жау сарбаздары басқан ісімізді қалт жібермей қадағалап отырды. Жау қолынан ешқандай унтер-офицер шенін де, медаль де алған емеспін. Біздің бар ойлағанымыз – бұл тозақтан қайтсек те тірі шығу болды. Брест маңындағы майданнан соң Минск төңірегінде тұтқынға түскенімді бұрын да сан мәрте айтқанмын. Қаныпезер жау тұтқынға түскен жаралы солдаттарды түгелдей атып тастап, бізді ну орманның ішімен жаяу айдады. Қайда бара жатқанымызды да білмейміз. Әйтеуір өлдім-талдым деп отырып 3-4 күнде бір лагерьге әкеліп, қойша тоғытып қамады. Біздің қалауымызбен кім санасып жатты дейсіз. Жау әскеріне қосылғанымызды да кейін бір-ақ білдік емес пе ?

Алдымен бізді Польшадағы лагерьге жөнелткен. Осынау Сетлида лагерінен ебін тауып қашып шығып, 15 күндей елсізбен қашып, түнде жүріп, күндіз бой тасалап жүргенімде Польша полициясының қолына түсіп, немістерге тапсырылдым. Сондықтан, мені «жауға өз еркімен кіріп, жан-

тәнімен беріле қызмет етті» деу қате. Кеңестік жауынгер тұтқындардың еркі өзінде болмағанын ескерсеңіздер екен.

Ия, шегінген жаумен бірге босып жүріп, лагерьден-лагерьге ауыстырылып жүріп, әскери дайындық ротасында еріксіз сабақ алғанымды жалған демеймін. Бірақ, ешқандай шен алған емеспін. Бауырларыма қарсы ұрыстарға да қатыспадым. 1943 жылы Тембелин қаласында бізді көпірлерді күзетуге қойды. Күзетуге қойды деген аты ғана. Ту сыртымыздан мылтығын кезеніп неміс әскері тұрды. «Жазған құлда жан бар ма», амал жоқ, дұшпанның айтқанымен жүрдік, айдауына көндік. Радом қаласында келгенде де қарауылдық жұмысқа жегілдік. Тұрмыс – тозақ, тамақ жоқ, талай тұтқын көз алдымызда жан тапсырды.

1945 жылдың қаңтарына дейін осында болдық. Жеңіс жақындап, неміс әскері өз басымен қайғы болып жатқанда, 20 шақты жауынгерді ертіп қашып шығып, жауды тықсырып қуып келе жатқан Кеңес әскеріне қосылдық. Майдандас серіктермен жылап көрістік. Осы жерде бізді қосымша полкке қосып, Белорусь майданына аттандырды. 120-гвардиялық атқыштар полкінде жүріп, қаншама қан кешкен ұрыстарға қатысып, Жоғары әскери басшылықтан әділ марапатымды алдым. Одан 222-гвардиялық атқыштар полкына ауыстырылғанда да адалдығымнан танбай, алғы шепке аттанып, қорықпай қайсарлық танытқаным үшін тағы да қарулас серіктерім алдында Алғыс хатпен марапатталдым. Тіпті әлгі 222-полк командирі менің ерлікке толы ғұмырымды көпке үлгі етіп, жоғары наградаға, медальдарға да ұсынған. Не кедергі болғаны маған беймәлім, марапатталғаным туралы қағазым қолымда болса да, аталған медальді сол күйі ала алмай жүрмін.

Осылайша соғыс бітіп, бейбіт күнде ел қатарлы тіршілік етіп жүргенімде, кенеттен қайта тұтқындалып отырмын. Тергеушілерден көрген зәбір-жаламды, азаптау мен қорлауды тәпіншеп айтпай-ақ қояйын. Жау қолында біз адамды аяусыз қорлаудың, айуандықтың атасын көрген жандармыз. Сондықтан мені таяқпен тізерлету, болмаған істі мойныма ілгіземін деп күні-түні қинау бос әурешілік, деп ойлайтынмын. Осы тергеу камерасында күн сәулесін көрмей, аштықтан бұратылып, шөлге шыдамай, туыстарымды да қинағаннан соң амал жоқ, айтқан қағаздарына қол қойып беріп отырмын. Басқа амалым да қалмады. «Неміс әскерінің унтер-офицері болыпты-мыс» деген, өмірі көзім көрмеген жалған куәгерлердің де жазғандарын рас деп мойындаудан басқа жол қалмады. Шындығында мен бұл куәгерлерді де қатты аяймын. Олар да мен секілді тергеу тетігі қалай бұрылса солай қисаятын, өмірде жолы болмаған өз бауырластарым. «Неге жаптым жала, жақтым күйеге барып отырсыз?» деп Балаубековті де жазғырмаймын. Расында менің ақтық сөзімді, ақиқатқа толы мұңымды тыңдайын деп отырған да жан жоқ. Әйтпегенде олар беталды лағып сөйлеп, көзбе-көз күстәналаған куәгер Балаубековтің менімен бірге мүлде болмағанын, басқа жерде аудармашы болып дұшпанға бас ұра қызмет еткенін анықтап, ақ-қарасын айыраp еді. Жоқ, бәрі де керісінше болып, Балаубековтің айтуынша немістердің әскери мектебінде тәлім алған

антұрғанның өзі саналып, нақақтан-нақақ айыпталып отырмын. Анығы сол, қарақан басын аман сақтап қалғысы келген Балаубеков осындай жалған куәлікке барып, тергеушілер де менің шала сауаттылығымды пайдаланып, істі әдейі бұра тартып отыр.

Мен тұтқынға түскендегі күнәмді талай ұрыста қан төге отырып, ессіз ерлікке барып, жуып-шаюға барынша тырыстым емес пе? Сөйтте тұра 25 жылға кесілгенімді естіп, есеңгіреп тұрмын. Соғысқа дейін де, соғыста да, соғыстан соң да ақ-адал қалпымда туған Отаныма қызмет еткенімді, қарт анам, буыны бекімеген, оң-соңын танымаған 4 балам барын ескеріп, істі қайта қарауларыңызды жүрегімнің зарын, көзімнің жасын төге отырып өтінемін. Тым құрыса, жазамды жеңілдетсеңіздер екен.

Берлинді алу кезінде көрсеткем ерлігім үшін берілетін медальды да кеш те болса алғым келетінін, ағынан жарыла ақтарылып айтып отырмын. Ерлігім ескерусіз қалмай, әділеттің салтанат құратынына сенемін. Әскери Коллегияның да осының бәрін елеп-екшеп, оң шешім шығаратынына үміт артамын».

Десе де 1945 жылдың 23 сәуірінде Жоғары Бас қолбасшы, Кеңес Одағының маршалы И.Сталиннен Берлин бекінісін бұзып өтудегі қаһармандығы үшін берілген Алғыс хаты, Сол жылы Германиядағы Кеңес оккупациялық Әскерінің бас қолбасшысы, Кеңес Одағының маршалы Г.Жуковтың: «КСРО Жоғары Кеңесінің XII сессиясының шешімімен Сіз туған Отаныңызға оралғалы отырсыз.

Сіз үлкен әрі қиындыққа толы соғыс соқпағындағы сын-сынақтан өттіңіз. Төгілген қан текке кеткен жоқ. Ұлы Сталиннің бас болуымен адамзат тарихындағы теңдесіз жеңіске қол жеткіздіңіз. Берлинді алу кезіндегі өшпес ерлігіңіз ұрпақ жадында мәңгі сақталады» деп келетін Алғыс хатын иеленсе де, Көкеновтің тағдыры теперішке толы болды деуге толық негіз бар. Өйткені өмір-теңізде тұңғышқа батпай, тұтқында да түнекке тұншықпай, туған елін жан сала қорғаған майдангер 5 жылға сотталып кете барған.

Сұрапыл соғыстан аман қайтса да тағдыры сергелдеңге салған тұтқынның бірі – Теріскейдің тумасы Машрапов Қожахмет [4]. 1897 жылы ОҚО, Созақ ауданы, Созақ ауылында туған Қожахмет бай-бақуатты ортадан шыққан, бұрынғы ірі саудагердің баласы екен. Кедей таптың өкілі болмағандығы қай кезде де алдынан кесе көлденең шығып, кезінде сайлау құқығынан да айырылыпты. Дегенмен бір кісідей сауаты бар Қожахмет сотталанға дейін өңіріміздегі Түлкібас ауылының Балықшы ауылдық кеңесіне қарасты Каганович колхозындағы дүкенде сатушы болыпты. Тұтқында болған деген, ауыр айыпты арқалап, қатаң қудалауға ұшырағанда да тергеушілер оның шыққан тегін, өткен өмірін қайта қазбалап, тұтқынға түсуі тегін еместігін алға тартуға тырысқандай. Олай дейтініміз, тергеушілердің тоқтаусыз сұрау салуынан соң тиісті орындар жіберген анықтамада «Машрапов Қожахмет Теріскей жұртына, Созақ төңірегіне аты мәлім белгілі бай, әрі саудагерлер Патықов Машраптың туған ұлы. Әкесі ел

арасында абырой-беделі бар әйгілі дін қайраткері Ноғай иманмен етене араласқан. Діни рәсімдер жүргізіп, кедейлердің үстінен күн көрген.

«Қанына тартпағанның қары сынсын» дегендей Қожахмет те әке тәлімін тұла бойына сіңіріп, сол сияқты мәшһүр болып кетпесе де, «Машрапов имам» деген атты танылып келген жан. Сол ескішілдігі, діншілдігі үшін де сайлау құқығынан біржолата айырылған. Кезінде оның дін өкілдерін репрессиялаудан қорқып, атамекені Созақты тастай қашып, Әулие Ата жақты барып паналағаны да бізге белгілі» делініпті. Әрине, қалт еткенде қағып түсіретін «қырағы көздер» бұл мәліметті де кәдеге жаратып, тергеу материалдарына қосып қойған. Осылайша 1942 жылы 24 маусымда Созақтан соғысқа аттанып «тұтқында» болған, «сенімсіз солдат» 1948 жылы қайта абақтыға жабылады.

2025-атқыштар полкінің қатардағы жауынгері сол 1942 жылдың тамызына дейін Чкалов облысында болса, кейіннен Орел қаласында шайқасқа араласады. Бірақ, бұл қалада да ұзақ тұрақтамай, соғыс жағдайына қарай бұл полк қайта жасақталып, Қожахмет 68758-әскери бөлімге ауыстырылыпты. Құжаттар тілімен сөйлесек, Воронежде қан майдан қазып тұрған шақта Қожахмет ебін тауып жау жағына өтіп кетіпті. Содан кейін ол Косторно, Белая церковь, Каменец-Подольск т.б. лагерьлерде болып, түрлі шаруашылық жұмыстарды атқарған. Ал 1943 жылдың сәуірінде Сарны станциясы маңында тұтқындардан немістердің 25-батальоны құрылып, Қожахмет те соларға қосылған. 3-бөлімнің командирі бола жүріп, ефрейтор шенін де алыпты. Осы ротаның молдасы атанған Машрапов социалистік дінсіз қоғамды айыптап, өзге тұтқындарды да соңынан елітіп әкетіп, тура жолдан тайдырған. Ол аз болса, Орел қаласында Кеңес әскеріне қарсы шабуылға да шыққан. Уақыт өте келе бұл батальон неміс тылына, нақтырақ айтсақ, Венгрияның Чайлан елді мекені маңайына көшірілген. Қожахмет те көппен бірге әскери нысандарды күзеткен. Ал, оның ұзақ жылдық жазаға тартылуына басты себеп, Машраповтың «доносынан» соң антифашистік көзқарастағы қаруласының бірі көп алдында атылыпты[5].

Созақтық солдаттың сапары мұнымен де бітпей, ол 1944 жылы Германияның Данил деген шағын қалашығына жіберіліп, бекіністер салумен айналысқан.

Тек 1945 жылдың мамырында 25-батальонды қыспаққа алған Кеңес әскері Машраповты да қолға түсіреді. Тергеушілер туралықтан тайып, бұл тұтқынды да қатал жаза күтіп тұрған болатын. Қысқасы, қорытынды айыптауда оның «легионда» болғанын барынша жасырып, өзі тастай қашқан 47 полкке оралғандығы, тіпті соғыстың соңына дейін Отанға адал қызмет еткені үшін берілген Мақтау қағазын да ебін тауып қолға түсіргені атап көрсетіліпті. Осыған байланысты сотқа алты бірдей куәгер шақыртылған. Олар: Гурьев облысы, Гурьев қаласының ішкі түрмесінде жазасын өтеуші тұтқындар Исаев Кенжеғали мен Ыдырысов Ғизатулла, осы облыстың Теңіз ауданынан Мырзағалиев Қайса, Қостанай облысы «Жаңа өмір» колхозының жұмысшысы Қайролапов Абдурахит, Ворошилов қаласынан Яхияев Хайбулла

мен Түлкібас ауданынан Байжігітов Бәйіш. Осылайша «gruppen-фюрер» Машрапов та елуді еңсерген шағында 25 жылға сотталып кете барады. Бұл істің әділ өтетініне көзі жетпесе же Қожахмет үкім оқылар сәтте өзінің рота молдасының көмекшісі болғанын жасырмайтынын жайып салады да, егес үстінде мерт болған легионерге байланысты жайтты былай баяндайды:

«... Ол кезде біз қираған бір көпірді қалпына келтіріп жатқанбыз. Жұмыс ауыр, күзет қатал. Дәл сол күні қай түлен түрткенін қайдам, қосыла жұмыс істеп жатқан Есенғали мен Бейсонның арасында ши шығып, ерегіс соңы екеуара төбелеске ұласады. Шаңқай түстегі шуға елең еткен немістер де автоматын кезеніп бізге қарай беттеп келеді. Бейсонның айтуынша, шатақ шалдуар мінезді Есенғалиевтен шыққан. Бір адамға бола бүкіл батальон зардап шегетінін ойлап, Бейсонмен кеңесе келе оның үстінен «қару-жарак қоймасын жармақ болды» деп жалған мәлімдеме жазып бердік. Тәртіпке бас имегенді тізерлетуден тайынбайтын немістер де біз көрсеткен «айыпты» солдатты ату жазасына кесті. Бар болғаны осы.

Ия, жастайымнан дін исламды діңген көріп, иман нұрына шомылып өстім. Куәгерлер көрсеткендей, аузымнан Алланы, қолымнан Құранды тастаған емеспін. Құлшылық етіп, Құдайын танығысы келген бейшара солдаттың да бетін қайтармадым. Тағы бір қосарым, жау әскері қатарында жүргенде, маған неміс офицері тұтқындар арасынан герман әскеріне теріс пиғылдыларды табуды шегелеп тапсырған. Жалтарар жол жоқ болғандықтан сол сәтте келісім бергеніммен, бұл бұйрықты орындамағанымды да осылар біледі. Алтауынан да сұраңыз, ақиқатын айтсын...»[6].

1956 жылы амнистия алып, туған ауылына оралған діни берік Қожахметті жау идеологиясын жан сала насихаттады десек те артық айтқандық, ауа жайылғандық болар. Өйткені соғыс өрті лаулап тұрған шақтағы Украина мен Белорусиядағы, Латвия, Литвадағы т.б. тұтқындар лагерьлердегі жағдайлар адам төзгісіз еді.

Қалайда көздеген мақсатқа қол жеткізуді ойлаған гестапо мен Абвер бөлімдері тұтқын біткеннің бәрін тегіне, ұлтына қарай бөліп, батальондарға тіркеді. Демек бұл жерде біздіңше «жауға өз еркімен қосылды», «Германияға адал қызмет етуге тізе бүгіп, ант берді» деген айыптауларды аттап өтіп, шындықтың көзіне тура қарағанымыз ләзім. Расында 1942 жылы Түркістан батальонын жедел жасақтап, 12 қыркүйекте грузин батальондарын Пятигорскідегі ұрысқа салу бастапқыда ұтымдылау болып көрінгенмен, келе-келе бұл жоспардың күйрегенін уақыт дәлелдеді. Әбден жадап-жүдеген, кімге қару кезерін білмей дағдарған, рухы сынған тұтқындардан солдаттары қатты шығынға ұшырады.

Кеңес әскерінің құтын қашырады деп сенім артылған солдаттар бірде взводымен, кейде ротасымен қашып кетіп жатқан жағдайлар да жиіледі. «Түркістандықтар» жайлы жиі қалам тартып жүрген ғалым Қ.Алдажұманов «Егемен Қазақстанда» жарық көрген «Екінші дүниежүзілік соғыс: тұтқындар тағдыры» атты мақаласында бұл соғыстағы КСРО-дан тұтқынға түскендердің саны 5 миллион 700 мыңға жуықтағанын, олардың 3,3 миллионының

лагерьлердегі азапты өмірге шыдамай жан тапсырғанын жаза келе, «Боздақтар» кітабына сүйене отырып, тұтқыннан оралмаған қазақстандықтарды да соңғы деректерде 271 503 адамға жеткенін айта кетіпті[7].

Қожахмет те «сатқын» деген қара таңбадан өзін арашалай алмағандардың бірі. Оның үстіне дінге қарсы большевиктік биліктің теріс саясаты, қоғамдағы атеистік көзқарас, сан ғасырлық ислами құндылықтардың күресінге тасталуы, ел аумағындағы мешіт-медреселердің қиратылып, дін қайраткерлерінің жаппай қудалануы да фашистік Германияның назарында болды деуге болады. Осылайша олар да тағдыр айдап «тұтқын» болғандарды «дінсіздермен күреске» шебер пайдалана айдап салып, аттандап отырған.

Дегенмен түгел 1948 жылы сотталып, мал-мүлкі тәркіленіп, мемлекетке 200 сом штраф төлеген тұтқынның кінәсі толық дәлелденді деуге де ауымыз бармайды. Себебі бір куәгер оның «жаумен» біте қайнасқан «қылмыскер» екенін еш шімірікпей жеткізсе, екіншісі Машрапов жайлы маңдытып ештеңе айта алмайды.

Айталық, 1948 жылы Ворошилов қаласында жауапқа алынған Яхияев Хайбулланың тергеу процесінде берген жауабы мынандай:

- « – Машрапов Қожахметті білетін бе едіңіз?
- Ия, молда Машраповпен жолымыз неміс әскері қатарында тоғысты. Ол мен басқарған взводтың бөлім командирі еді.
- Онымен қай кезде, қандай жағдайда таныстыңыз?
- Онымен «қазақ батальоны» жасақталған тұста таныстым. Польшаның Сарна қаласындағы әскери тұтқындар лагерінде бірге болғанбыз.
- Екеуара қарым-қатынастарыңыз қандай еді?
- Кәдімгі адами қалыпты қарым-қатынас. Бір-біріміздің ішкі-бауырымызға еніп, жақын жолдас болдық дей алмаймын.
- Машрапов неміс әскері қатарында қандай қызмет атқарды?
- Ол 3 взводтың 3 бөлімінің командирі, неміс тілімен айтқанда группен-фюрер болды.
- Қожахметтің неміс әскері қатарындағы қызметі жайлы не айтарыңыз бар?
- Жаңағы қызметтен бөлек ол, бұрын да айтылып жүргендей біздің ротаның молдасы еді. Иманға бет бұрғандардың басын қосып, бір палаткаға жинап, Құдайға мінәжат етіп жататын. Осылайша өз жамағатын жинап, намаз үстінде айтылған уағызында оның жиылғандарды Гитлерге адал қызмет етуге үндеп жатқанын да құлағым шалып қалды. Бірақ әділін айтайын, ол қай жұмысты болмасын адал атқаратын Алла деген жігіт еді. Сонымен қатар, азды-көпті сауаты да бар. Барлық қазақтардың хаттарын орысшаға, немісшеге қиналмай-ақ аударып беретін.

Немістерге де керегі сол, айдауға жүріп, айтқанға көнетін Қожахмет сияқты сауатты жігіттерді батальонды бекемдеу үшін өз мақсатына мейлінше пайдаланды.

Бір оқиға жадымда қалыпты. Ұрығали деген сарбаз болатын. Фамилиясын ұмыттым. Бір күні Машрапов әлгі солдатқа тәртіптік шара көріп, кезектен тыс наряд тағайындайды. Бұған ызаланған сарбаз Машраповтың өзімбілермендігіне өшпенділікпен тіл қатып, күні ертең-ақ Кеңес әскері тықсыра қуып жеткенде сазайын тарттыратынын жеткізеді.

– Машрапов неміс әскері қатарында Кеңес әскеріне қарсы әскери операцияларға қатысты ма?

– Жоқ, қатыспады.

– Ал Орел маңындағы ұрысқа ше?

– Оған да қатысқан жоқ.

– Машраповтың өткен өмірі жайлы не білесіз?

– Ештеңе білмеймін. Онымен сырлас болған емеспін.

– Машрапов неміс әскері қатарында қалтқысыз қызмет етіп жүргенде неміс командованияесі тарапынан қандай да бір марапатқа ие болды ма?

– Қожахметтің шен-шекпенге ие болып, марапатталғанын көрген де естіген де емеспін»[8].

Міне, Машрапов бастан кешкен машақат осындай. Ал біздің білетініміз, жалпы неміс әскерлері бөлімдерінде «Біртұтас Түркістан» журналы, «Ұлт әдебиеті», «Жаңа Түркістан» газеті шығып тұрған. Немістер арнайы молдалық штат ашып, сарбаздар арасында үгіт-насихат жұмыстары да барынша жандандырылған. Біздіңше жасынан Құран жаттап өскен Қожахмет те осы сүзгіден өтіп, алдап-арбау, күштеу-зорлаумен молдалы қызметті атқаруға мәжбүр болған деуге де болады. Бір жағынан Алладан басқа арқасүйері қалмаған тұтқындағы солдатқа Қожахмет секілді исламда жетік меңгергендердің уағыз-насихаты да ауадай керек болған сияқты. Қалайда еліне жетуді, отбасын, сүйікті жарын, бауыр еті баласын бір көруді арман етіп, Құдайдан мың мәртебе жалынып сұраған жауынгердің құлшылығын Қожахметтер қабыл алмағанда, бәлкім, арман-үміті сөнген, барар жер, басар тауы қалмаған, алға басқан қадамы кері кеткен тұтқындардың көбі жарық дүниені көрмей, ертеңгі күнге сенімі қалмаған күйі жалған дүниеден көшіп кете берер ме еді, қайтар еді? Демек, немістер көзқарасымен діни идеология, молдалар мектебі, Алаш отряды мәселесі, т.б. әлі де болса кеңірек қарастырылуы керек еді.

Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінің құжаттарына сүйенсек, «әскери» тұтқындар арасында тобымен түрмеге тоғытылып, сотқа тартылғандар да аз болмағанға ұқсайды. Оған Ахметов, Қозжанов, Жүнісов, Құлшаевтарға қарсы ашылған №3079 істі саралай отырып, көз жеткізе түстік[9].

Расында да айыптау қорытындысында Шымкент облысы, Шәуілдір ауданы, Шарақан ауылының тумасы Ахметов Оқаптың, «Новиново» селосының тұрғыны Қозжанов Ескердің, Қаратас ауданы, Шарапхана ауылдық округінен майданға аттанған Жүнісов Мұқаштың, Қызылқұм ауылы, «Еңбек» кеңшарынан Кеңес әскері қатарына қосылған

Құлшаевтардың 1942 жылы 9 қыркүйекте қасақана қылмысқа барып, қаскүнем жауға өз еркімен қызмет етуге құлшыныс танытқаны жазылыпты. Бұл істі басынан аяғына дейін қарап шыққан ОҚО МҚК тергеушісі де қолындағы құжаттарға сүйене отырып, майдан шебін тастап кеткен төртеудің Отанға жасаған опасыздығын кешіруге болмайтынын баса айтыпты [10].

1951 жылы 28 сәуірде тергеу процесінде берген жауабында айыпталушы сарбаз Ахметов: «... Шамамда 1942 жылдың 7 қыркүйегінде біздің бөлімнің қызыл әскер жауынгері Жүнісов Мұқаш мені орайын тауып оңаша алып шығып, күші басым жауға берілуге үгіттеді. Оларда әскер қарасының қалың, әскери техниканың да әлеуеті күшті екенін аузының суы құрып тамсана айтқан Жүнісов біздің жауынгерлердің бес қаруы сай дұшпанға дұрыс қарсылық көрсете алмай тоз-тозы шығатынын дәлелдеуге тырысып бақты. Осылайша майда тілді Мұқаштың қызыл сөзіне еріп, жетегіне қалай ілесіп кеткенімді өзім де аңғармай қалдым. Келісім бердім.

Сол күні кешке Қозжанов және Құлшаевпен әңгімелесу барысында олардың да Жүнісов бастаған жолды құптап, қарсы жаққа өткелі отырғанын аңғардым. Яғни түн ортасы ауа, нақтырақ айтсам, 1942 жылдың 9 қыркүйегінде төртеуіміз қару-жарағымызды қолға алып, немістерге берілдік...» десе, айыпталушы Жүнісов те тергеу барысында өз кінәсін толық мойындапты. Бәлкім, мойындатқан да болу керек. Себебі тергеу барысында оның жауға кеңес әскерінің алдыңғы бекінісіндегі хал-ахуалы, әскери бөлімдердің нақты қай жерде орналасқандығы т.б. мәліметтерді бергендігі, тұтқында болғанда Американың барлау қызметімен етене байланысқа түскендігі тәптіштеп жазылыпты [10].

Одан бөлек, аталған төрт тұтқын 1945 жылдың көктемінде Германия лагерьлерінен босап келген бойда әрқайсысы әр салада жұмыс істеген. Алайда олардың жоғарыда айтылғандай тыңшылық әрекеттері байқалмаған. Мәселен Жүнісов 1949 жылы Сталинск қаласындағы шахтада, Құлшаев пен Ахметов 1946 жылдың аяғына дейін Челябинск облысының Коркино қаласындағы өндіріс орындарында, ал Қозжанов Молотов қаласындағы құрылыс тресінде жұмысшы болған.

Шындығында да қамауға алынғанға дейін өз ауылдарында қарапайым колхозшы болған, хат танымаған тұтқындардың тосыннан «шпионға» айналып шыға келгені түсініксіз жағдай.

Енді осы төрт жауынгердің талайлы тағдырына жеке-жеке тоқталайық.

Жүнісов Мұқаш, ОҚО Қаратас ауданының қазағы. Отбасылы. Жұбайы Жүнісова Теңге Шарапхана ауылының тумасы. Әскерге алынғанға дейінгі мамандығы – ветфельдшер. Екі баласы бар.

Тергеу хаттамасынан да үзінді келтіре кетейік:

– Американдықтарда тұтқында болғанда сіз нақты немен айналыстыңыз?

– Американдықтар бізді Браншвей (Германия) қаласындағы тұтқындар лагерьде ұстады. 200-ге тарта тұтқын болдық. Ештеңемен де айналысқан жоқпыз, темір қоршаудың ішіндегі сүреңсіз күндер сырғып өтіп жатты.

– Американ барлау қызметін не қызықтырғаны туралы айтсаңыз?

– Лагерге орналасқаннан 3 күн өткесін мені комендатураға шақыртты. Американдық офицер мен ұлты поляк аудармашы менен жауап алды. Өзекті өртеген өкінішті өмір жолымды, тұтқындағы тауқыметтерімді қаз-қалпында айтып бердім. Олар мені барлау қызметіне шақырған жоқ. Ондай әңгіме болған да емес. Тек олар мені Отаныма оралғым келмесе, Америкаға баруыма ықпал ететіндерін, соғыс тұтқындарын Совет Одағында жаза күтіп тұрғанын жұқалап жеткізді. Мен үзілді-кесілді бас тартқан соң олар да бұл әңгімені қайта қозғамады. Алайда, араға біраз уақыт салып тергеуге қайта алдырылдым. Сол жерде олар маған жау жағына өз еркіммен өткенімді растайтын құжаттарды көрсетіп, әлі де болса ақылға салып ойлануға шақырды. Өйткені Америка КСРО-ның сұрапыл соғыстағы одақтасы болғандықтан жақын арада мені Кеңес әскері қолына тапсыратынын да, «Отанын сатты» деген бап бойынша іс қозғалып, жағдайым қиынға айналатынын да ашық айтты. Сонда да айтқанымнан қайтпадым. «Қолыңмен істегенді мойныңмен көтер» демеуші ме еді біздің қазақ. Оның үстіне «Адасқанның айыбы жоқ, қайта үйірін тапқан соң» дегендей мүмкін рақымшылыққа ілігіп те қалармын деген үміт болды...».

Бұдан арғы хаттама тергеушілердің «жоспары» бойынша түзілген сияқты. Онда Жүнісовтың өз «қылмысына» қатысты құжаттарды «Кеңестіктерге» бермеуге жалынғаны, оның қарымтасына Америка барлау қызметінің қолбаласы болуға келіскені, елге оралған соң Америкадағы «жұмақ» өмірді насихаттағаны т.б. жазылыпты.

«Америка офицерімен қалай байланысқа шықпақшы болдыңыздар?» деген сұраққа да Жүнісовтен «Олармен нақты қалай байланысқа шығатынымыз келісілген жоқ. Офицер қажет болған жағдайда өздері мені оп-оңай тауып алатынын айтты...» деген жауап алады да, іске тігіп жібереді.

Осылайша 1951 жылдың 25 маусымында Түркістан әскери округінің әскери трибуналы аталған төртеуге үкім шығарып, әрқайсысын 25 жылға соттайды.

Ал енді екінші бір тұтқын Қозжанов Ескердің анықтамасына көз жүгіртелік. 1906 жылы туған колхозшы, бұрын сотты болмапты. Жұбайы – Қозжанова Гүлзада. Екі перзенті бар. Шала сауатты қазақ. былай деп жазыпты: «... 1906 жылы туғанмын. Ұлым қазақ. Отбасымда 5 жан бар. 1930 жылдан бері колхоз мүшесімін. Хат танымаймын. Ес білгелі бері туған ауылымнан табан аударып көрген жоқпын. 1942 жылы әскерге алындым. Чкалов облысында 22 күндей әскери дайындықтан өтіп, майдан даласына бет алдық. Воронеж облысы маңайы болуы керек, 7 қыркүйектегі кезекті шайқаста екі құлағым тас боп бітіп, басым айналып, ес-түссіз жығылып түсіпшім. Түн ортасы ауа Мұқаш деген жолдасым сүйемелдей тұрғызып, «Жүр кетеміз бұл жерден!» деп алға қарай алып кетті. Жолшыбай бізге Ахметов пен Құлшаев ілесті. Біраздан соң жүруге мүлдем жарамай қалдым. Ахметов қасымда қалды да, ана екеуі алға оза берді. Күн бұлт, ай қараңғы. Көзге түртсе көргісіз. Қайда баратынымызды сұрасам, Ахметов те бағытынан

жаңылысып тұрғанын, білмейтінін айтты. Таң сібірлеп атқанда жан-жағымызға бажайлап қарасақ, құдай тас төбемізден бір-ақ ұрыпты. Немістер шебі таяқ тастам жерде тұр. Лезде қоршап алды. Алдыңғы екеуі де аман кетпепті. Тұтқынға түскесін табыстық. Осылайша ойламаған жерден немістердің тұтқындарға арналған лагерінің дәмін таттық. Неміс офицерлері күнде келіп, неміс әскерінің қатарына кіруге үгіттейді. «Кіріңдер, болмаса аштан өлесіндер!» деген айқайды күнде ести беріп, құлағымыз жауыр болды. Денсаулығым көтермегендіктен неміс әскерінің қатарына қосылмадым. Өлместің күнін көріп жүріп 1945 жыл да келді». Ар жағы бізге белгілі. Американдықтар арқылы елге оралып, қайта қамалады. Дегенмен осы абақтыда жүргенде де оның денсаулығы қайта сыр беріп, жоғарыға тағы да өтініш жазады. Өз өтінішінде:

«... көптен бері жүрек, өкпе ауруым бар. Күтімсіздіктің салдарынан сырқатым қазір тым асқынып кетті. Хәлім өте нашар. Өмірім қыл ұшында тұр. Сан тозақтан тірі шығып, лагерьде өлгенше, балаларымның қасында көз жұмсам екен деп армандаймын. Сотталғанда үйімде үлкені 12 жаста, кенжесі 1 жасар екі перзентім қалып еді. Соларды қатты сағындым. Солардан басқа сүйенер де еш жақын адамым қалған жоқ. Бәрі біздің жанұяға күдікпен қарап, алыстан амандасатын жағдайға жетіпті. Бұрын да жетісіп тұрмаған қоңыртөбел тіршілігіміз де әбден тұралағанға ұқсайды. Қолдағы аузына қарап отырған 1 бие, 2 сиыр, 4 қойымызды да көп көріп, кәмпескелепті. Отбасым өзгелер оңала бастағанда әбден тарығып кетіпті. Заң орындарынан жалынып сұраймын, денсаулығымның мүшкілдігін ескеріп, басыма бостандық берсеңіздер екен», - деп бар жағдайды бүкпей жеткізіпті[12].

Содан соң ғана Қозжановқа қатысты іс қайта қаралып, жаза мерзімі 10 жылға қысқартылып, кейіннен 1956 жылдың 18 қаңтарында қамаудан басы бүтін босатылады. Бірақ, толық ақталудың ауылы алыс еді.

Тіпті Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, 86 жасқа қараған шағында Құлшаев Шымкент облыстық мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасына арызданып: «...Мен Ұлы Отан соғысында болған кезімде неміс басқыншыларының қоршауында қалып қойдым. Азық-түлік пен оқ-дәріміз таусылып, амалсыздан «пленник» деген атқа іліктік. Соғыс айыпкері ретінде 25 жылға сотталғанымды білесіздер. 1951-1956 жылдары 5 жыл абақтыда отырып, амнистияға сәйкес босатылдым. Бостандыққа шыққасын ұзақ жылдар бойы Шәуілдір совхозында аға шопан болып жұмыс істедім. 1966 жылы зейнеткерлікке шықтық, 3 ұл, 2 қыз тәрбиелеп өсірдім. Немере, шөбере көріп, Құдай деп отырған жайым бар. Енді бір ғана арманым бар: төрімнен көрім жақын шағымда «пленник» деген аттан арылып, ақталсам екен. Тәнге түскен таңба кетер, жанға түскен жараның жазылуы қиын. 4 жыл соғыста көрген қиыншылығым, 5 жыл абақтыда тартқан қорлығым еш ұмытылмас. Әйтсе де қатарымның бәрі «Ұлы Отан соғысының ардагері» атанып, азат ұрпақпен арқа-жарқа қауышып, Жеңіс күнінде ардақталып жатқанда, жазықсыз жазаланған мен секілді соғыс тұтқындары төрт қабырғаға телміріп, үйінен қарыс адым аттап шыға алмай, пұшайман болып жатты емес пе?! Мен

де ұрпақтарымның алдында еңсемді тіктеп, егемен елдің азаматы ретінде абыройымды сақтап өлсем деймін. Сондықтан, да сіздерден өткен-кеткен «негізсіз» кемшіліктерімді қайта қарап, мүмкін болса ақтап, жылдар бойы жаншылып, жәбірленіп келген арымды қиянаттан арашалап берсеңіздер екі дүниеде де разы болып өтер едім», - дейді.

Бұл арызды қарап шыққан ОҚО ҰҚК басқарма бастығы міндетін уақытша атқарушы Ж.Нұрғазин 14.07.1992 жылы Қозжановқа жолдаған жауап хатында: «Арызыңызды біз мұқият қарадық. Сіз «58-1, «б» бабымен әскери қылмысыңыз үшін жауапқа тартылғансыз. Бұл істі әскери прокуратура қарайды. Сондықтан, ісіңізді қайта қарау үшін Сіздің ҚР Әскери прокуратурасына арыз жазғаныңыз жөн. (Алматы қаласы, Тимирязев көшесі, №48 үй). Сонымен қатар, хабарласайық дегеніміз, қылмыстық іс құжаттары бізде» деп мән-жайды толық түсіндіріпті.

Біздіңше соғыс тұтқындарының сол жылдардағы әскери прокуратураға жіберген арыздарынан да еш қайран болмаған. Себебі сол тұстағы заң бойынша ҰОС тұтқындарының ақталуға жатпайтындығы тайға таңба басқандай анық жазылған.

Осы тұстан әңгіmemіздің желісін үзіп, Құлшаев Қазыбайдың тағдырына көшейік. Соғыс кезінде 2-атқыштар батальонының 5-ротасында болған сауаты жоқ Қазыбайдың да елде жұбайы, 2 перзенті қалды. Оған берілген мінездемеде Құлшаевтың 1942 жылы Суриково ауылының оңтүстігінде жау жағына өтіп кеткені көрсетілген. Дегенмен бұл төрт сарбаздың тұтқындар лагерінде түрлі жұмыстарды істегені, жау әскері құрамына қосылмағаны, Кеңес әскері мен партизандарға қарсы ұрыстарға кірмегендігі назарға алынған. Осының әсері болар, бастапқыда 25 жылға кесілген Құлшаев Қазыбай 1940 жылы 26 шілдеде 6 жылға бас бостандығынан айырылады[13].

Қанды қырғыннан аман қайтқан Құлшаев та КСРО Бас әскери прокурорына шағымданып, 25 жылға негізсіз сотталғанын, сауатының жоқтығынан кезінде үкімге қарсылық танытып сотқа кассациялық шағым түсіре алмағанынын айта келе: «... Отанға оралған соң Челябинск қаласындағы ағаш өңдеу зауытында тер төктім. Жау қолындағы қатерлі күндерімді ұмытқым-ақ келеді. Бірақ, кейінгі ұрпақ бетімізге түкірмесін деп ақиқатты ақтарғым бар. Менің ақиқатымды ешкім де керек қылып отырмағанын білемін, бірақ, ашығы осы – тұтқында мен қолыма қару алған жоқпын, жаумен ымыраға де келмедім, ең бастысы, қарақан басымның амандығын ойлап ешкімді де сатпадым. Бұл жағынан тазамын. Көргеніміз зорлық пен қорлық, аштық пен азап. Ең ауыр қара жұмыстарға жегіліп беліміз қайысты, күшіміз сарқылды. Сондай-ақ мені немістерге өз еркімен берілді дегендері де адам сенгісіз жала. Егер мен жауға өз еркіммен берілсем, оларға 3 жыл бойы қалтқысыз қызмет етіп, шен алып, лагерьдегі шерменделерге шекемнен қарап жүрмес пе едім. Оның үстіне бізді, Ахметов, Қозжановтарды бір-бірімізге куәгер етіп, болмағанды болғызды, кешірілмес күнәні қолдан жасап мойнымызға артты. Тіпті мен тергеуге дейін Қозжанов, Ахметов дегендермен таныс та болған емеспін. «Өз еркімізбен берілдік» деп беттері бүлк етпей

мойындап отырғандарын көргенде күйіп кеттім. Қайтсын бейшаралар, өтірік пен жаланың құрбаны болдық қой бәріміз де. Ақыр соңында осындай «жалған куәгерлер» бар қылмысымды мойныма қойып беріп, сот маған адвокат алдыруыма да жол бермеді. Бір сөзбен айтқанда, қорған болар бір жан қалмай, қамалып кеттім. «Жалған куәлар» да жазасын алды. Осымен іс бітті.

Түрме терезесінен көкке телміріп отырғаныма да бес жыл болды. Осы да әділеттілік пе?! Әрине, жоқ. Өтінемін, менің шағымымды тағы да елеусіз қалдырмаңыздаршы», - депті.

Біздіңше бұл жерде де бұлтартпас дәлел жоқ. Бәлкім, расымен де бұл жауынгерлер қараңғыда адасып, жау қолына қапылыста түскен болар. Сондықтан, соғыс тұтқындарын ақтау процесінде біз әрбір істі мейлінше терең зерттеп, тағдырлы төрт беттік хатқа төрелік айтуда да титтей детальдің өзіне баса мән беретін болсақ, ақиқатқа да бір табан жақындай түсетініміз күмәнсіз деп, ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1.Шымкент қаласы Полиция Департаментінің арнайы архиві (ШҚПДАА) Қ.9.8323. J. 3026. П.75
2. ШҚПДАА, 3026;110
3. ШҚПДАА, 3026;110
- 4 ШҚПДАА, 2728; 75
5. ШҚПДАА, 2728;75-76
6. ШҚПДАА, 2728;72
7. Алдажұманов Қ. Екінші дүниежүзілік соғыс: тұтқындар тағдры //Егемен Қазақстан, 24 сәуір, 2020 жыл.
- 8.ШҚПДАА, 2728;78-79
9. ШҚПДАА, 307;1-359
- 10.ШҚПДАА, 307;109
- 11.ШҚПДАА, 307;109
12. ШҚПДАА, 307;201
13. ШҚПДАА, 307;306

References

- 1.Şymkent qalasy Polisia Departamentiniñ arnaiy arhivı (ŞQPDAA) Q.9.8323. J. 3026. P.75
2. ŞQPDAA, 3026;110
3. ŞQPDAA, 3026;110
- 4 ŞQPDAA, 2728; 75
5. ŞQPDAA, 2728;75-76
6. ŞQPDAA, 2728;72

7. Aldajūmanov Q. Eкінші дүниежүзілік соғыс: тұтқындар тағдыры //Egemen Qazaqstan, 24 säuir, 2020 jyl.
 - 8.ŞQPDAA, 2728;78-79
 9. ŞQPDAA, 307;1-359
 - 10.ŞQPDAA, 307;109
 - 11.ŞQPDAA, 307;109
 12. ŞQPDAA, 307;201
 13. ŞQPDAA, 307;306
-

ҒТАХР 03.20.00.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫ АҚТАУ ЖҰМЫСТАРЫ БАРЫСЫНДАҒЫ ТАБЫЛҒАН АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ

Жаулин Киікбай Мыңбайұлы

Ш.Есенов атындағы

Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі саяси ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан, Ақтау қ.

***Автор-корреспондент**

e-mail: k.zhaulin@rambler.ru

Аннотация. Автор Екінші дүниежүзілік соғыста қазақстандық әскери тұтқындардың еліне оралғаннан кейін саяси қуғын-сүргінге ұшырауын, архивтік құжаттарды жан-жақты зерделеу арқылы зерттеген. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 Жарлығы негізінде Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия жұмыстарының аясында, Маңғыстау облысы бойынша қазақстандық әскери тұтқындарды ақтау бойынша қажетті жұмыстар жасаған туралы жазған және құнды архивтік құжаттарды пайланған.

Кілт сөздер. Екінші дүниежүзілік соғыс, қазақстандық әскери тұтқындар, қазақстандық архивтік құжаттар, қуғын-сүргін.

МРНТИ 03.20.00.

**АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В ХОДЕ РАБОТЫ
ПО РЕАБИЛИТАЦИИ ВОЕННОПЛЕННЫХ- КАЗАХСТАНЦЕВ**

Жаулин Киикбай Мынбайулы
Заведующий кафедрой «История Казахстана» Каспийского
университета технологий и инженерии им. Ш. Есенова, доктор
политических наук, профессор, Казахстан, г. Актау.

***Автор-корреспондент**
e-mail: k.zhaulin@rambler.ru

Аннотация. Автор исследовал политические репрессии казахстанских военнопленных во время Второй мировой войны, путем всестороннего изучения архивных документов. На основании Указа Президента Республики Казахстан К. К. Токаева № 456 от 24 ноября 2020 года в рамках работы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, в Мангистауской области были составлены ценные архивные документы о проделанной необходимой работе по реабилитации казахстанских военнопленных.

Ключевые слова. Вторая мировая война, казахстанские военнопленные, казахстанские архивные документы, репрессии.

IRSTI 03.20.00

**DOCUMENTS DISCOVERED DURING THE REHABILITATION OF
KAZAKH PRISONERS OF WAR**

Zhaulin Kiikbay Mynbayuly
Head of the Department of History of Kazakhstan, Caspian University of
Technology and Engineering named after Sh. Yesenova, Doctor of Political
Sciences, Professor, Kazakhstan, Aktau c.

*** Corresponding author**
e-mail: k.zhaulin@rambler.ru

Annotation. The author studied the political repression of Kazakh prisoners of war after their imprisonment in the Second World War, through a thorough

study of archival documents. On the basis of the decree of the president of the Republic of Kazakhstan K. K. Tokayev dated November 24, 2020 No. 456, as part of the work of the state commission for the full rehabilitation of victims of political repression, the Mangystau region recorded the necessary work on the rehabilitation of Kazakhstani prisoners of war and distributed valuable archival documents.

Key words. World War II, Kazakh prisoners of war, Kazakhstan archival documents, repressions.

1939-1945 жж. фашистік Германия, Финляндия және басқа Еуропа елдерінде болған қазақстандық әскери тұтқындарды ақтау бойынша зерттеу, қорытынды және ұсыныстар дайындау мәселелері тәуелсіздік алғаннан кейін 1993 жылы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданғаннан кейін басталды.

31 мамыр - саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күні ретінде аталып келеді. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелерін жан-жақты зерделеу және шешу мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 Жарлығы негізінде Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды.

Аталған комиссия жұмыстарының бағыттары аясында Маңғыстау облысы бойынша Екінші дүниежүзілік соғысы жылдарында қазақстандық әскери тұтқындарды ақтау бойынша зерттеу, қорытынды және ұсыныстар дайындау жөніндегі VIII жұмыс тобы құрылып, келесідегідей жұмыстар атқарылды.

Архивтердегі ғылыми-іздістіру жұмыстары:

Қазіргі уақытқа дейін РФҚМОА (Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігі Орталық архиві-авт.)мен Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты қорларында жұмыс тобының бағыты бойынша қажетті ғылыми мәліметтерді іздестіру жұмыстары жүргізілді. Президенттік архив пен Қазақстанның Орталық мемлекеттік архивтерінде жұмыс жүргізілді. 2023 жылғы қаңтар-ақпан айларындағы Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивтің ашық қорындағы нөмерлері № 17 қордың 696-Заявления и жалобы трудящихся, 712-Дерективные указания Мангистауского райсполкома и списки колхозников, 776 - Списки военнообязанных граждан, 831-Списки демобилизованных из Советской Армии, 626- краткий обзор о наличии полезных ископаемых на полуострове Мангышлак (1940 г), 627- Докладная записка о перестройке всей работы на военный лад (1940г.), 762-Докладные записки уполномоченных райисполкома о работе проведенной в аулах района в 1943-44гг, 842- Списки колхозников (1945г), 832-841 істер - Списки неработающего трудоспособного населения 10-том 1945гг.

Қор №9 Селхоз артель (колхоз) «Қызыл қорған» Актюбинского аульного Совета депутатов трудящихся, с.Уштаган Мангистауского района Гурьевской области 1932-1954гг – қаралған істер – 2,3,4,11.

Бұл құжатта негізінен әскер қатарына алынған және алынатын адамдардың тізімі жазылған. Себебі, негізгі керек мәліметтер ішкі істер департаментінде болғандықтан және олар толық Алматыға көшірілгендіктен, тек осы мәліметтер ғана алынды. Бұл мәліметтерді алудағы мақсатымыз. Алдағы табылып қалады ау, деген мәліметтер мен салыстыру, нақтылау немесе қай жылы әскер қатарына шақырылып жау қолына тұтқынға түскенін анықтау.

Алматы қаласындағы «Қазақстан Республикасының Президент Архиві» мен «Орталық Мемлекет Архиві» қорларындағы қазақстандық әскери тұтқындарды ақтау бойынша зерттеулер жүргізілуде. Жұмыс барысында «Мемлекеттік Орталық Архив» қорлар нұсқаулығының 2-томы 2-бөлімінің «Казахстан в Великой Отечественной Войне»

1.ФР-1663, сақтау бірлігі -8902 (1937-1975гг)

2.ФР-1955, сақтау бірлігі -367 (1944-1962гг)

3.ФР-1660,сақтау бірлігі-349 (1941-1945гг)

Қазақстан Республикасының Президентік Архиві

Қор №18, тізім №1 «Фильтрационные и трофейные материалы на бывших военнопленных и репатриированных из Германии граждан бывшего СССР, а так же резигрантов прибывших в Казахстан и других стран (Маңғыстау обл).

Қор №28, тізім №1 «Фильтрационные и трофейные материалы на бывших военнопленных и репатриированных из Германии граждан бывшего СССР, а так же резигрантов прибывших в Казахстан и других стран (Атырау обл) қаралды.

Сонымен қатар, Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағатының «аса құпия» белгілері құжаттарда соғыстан кейін Қазақстанға оралған әскери тұтқындардың, сталиндік қуғын-сүргіндікке ұшырап, өз туған жерінен алыстағы түрлі еңбек лагерлері мен шахталарда, түрмелерде жазасын өтеген азаматтар туралы құнды деректер бар [Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты. 17-қ, 1-т, 280-іс. 12-п.].

Жалпы алғанда барлығы архив ісімен жұмыстар жүргізіліп, ғылыми сараптаулар жасалынды. Олар: Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві, 17 қор, 1-т., 280, 320, 579, 576, 645, 701, 777 істері.

Маңғыстау облысының мемлекеттік мұрағатында осын күнге дейін келесі жұмыстар атқарылды:

1. Адай уезды бойынша 1920-1950 жылдар аралығындағы фонд қорлары мен таныстық (5.10.2021ж.);

2. 290 фонд, 1 іс бойынша: «Мангистауский районный военный комиссариат пос. Таучик Мангистауского района Гурьевской обл. 1939 г.» құжаттармен таныстық. (6.10.2021 ж.);

3. Маңғыстау облысының мемлекеттік мұрағатында орналасқан: «Қырдағы қырғын: Адай көтерілісі. 1929-1931 жж.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2010ж.» кітабымен танысып, талдау жасалды; (12.10.2021 ж.);

Зерделенген құжаттардың тізімі:

1. Ф.122-Н, опись-2, 1888-2006жж. 191-д «Коллекция документов жертв и пострадавших от политики.»

2. Ф.5Н, опись-1,14. Д-467(файл5Н-1-5664pdf «Переписка с Генеральной прокуратурой Республикой Казахстан, Посолством Республикой Казахстан во Франции о реабилитации казахстанцев-участников партизанских движения во Франции в 1944-1945гг»)(Ф:5Н, О1/4,д5564)

3. Ф.30Н, О:2, Д:1411, (том-2 З. Ф.30Н, О:2, Д:412) «Рукопись сборник «Рассекреченная война», «Особые папки» ЦККП б Казахстана 1941-1945 гг»том-1

4. Ф.30Н, О:2, Д:1045. «Объединный Архивный фонд: Центральный государственный архив новейшей истории Республики Казахстан (ЦГАНИ РК), Архив Президента Республики Казахстан.»

5. Ф.1660, О:3, Д:1,связка:1. «Югославия. Участие воинов казахстанцев в европейском движении сопротивления»

6. Ф.1468, О:1, Д:159, 366-страница О:1, Д:158, стр-402, О:2, Д:8, стр-70, О:2, Д:1 стр-163 О:2, Д:7 стр-77, О:2, Д:6 стр-99, О:2, Д:5 стр-44 О:2, Д:4 стр-100, О:2, Д:3 стр-77, О:2, Д:2 стр-139 О:3, Д:1 стр-90, О:3, Д:3 стр-70, О:1, Д:651 стр-201 О:1, Д:652 стр-532, О:3, Д:2 стр-84

7. Президенттік архивтің оқу залы:

1. Ф.708, О:9, Д:1362,

2. Ф.5Н, О:1/4, Д:5664

3. Ф.708, О:14, Д:467

4. Ф.708, О:15, Д:353

5. Ф.708, О:31, Д:1187

6. Ф.708, О:139, Д:1205

7. Ф.708, О:29, Д:141

8. Ф.30Н, О:2, Д:1045. 1-2 том

9. Ф.75Н, О:1, Д:1686

10.Ф.708, О:30, Д:764

11.Ф.708, О:30, Д:751

Ф.708, О:30, Д:752, О:30, Д:769, О:30, Д:770, О:30, Д:772, О:30, Д:757, О:30, Д:860, О:30, Д:873, О:30, Д:881, О:30, Д:885.

8. Ф.1660, О:3, Д:3 «Участник сопротивления в Чехии».

9. Ф.18, О:1, Д:1-604. Мангистауская обл. 2022. «Фильтрационные и трофейные материалы на бывших военнопленных и репатрированных из Германии граждан бывшего СССР, а также резидентов прибывших в Казахстан из других стран » (Президенттік архив) 1-604 іс қаралды.

10. Ф.28, О:1, Д:1-1200 Атрауская обл. 2022. Находящегося на хранения в СГА ДП по Атрауской обл. Сейчас в хранения в президентском архиве.

11. Қазақстан Республикасының Орталық Архиві. Қаралған құжаттар:

1. Ф.1468, О:3, Д:1,2,3 «1945 год,стр-90, 1946 год, стр-84, 1946 год, стр-70 »

2. Ф.1468, О:2, Д:1,2,3,4,5,6,7,8, 158,159,651,652, «1941 год;стр-163, 1942 год;стр-139, 1943год; стр-77, 1944год; стр-100, 1946год; стр-44, 1946год; стр-99, 1947 год; стр-77, 1947 год; стр-70, наряд обзорами; стр-400, наряд со статической отчетностью; стр-365, наряд со статической отчетностью; стр-201, наряд со статической отчетностью; стр-532»

3. Ф.1660, О:3, Д:1 «Югаславия» стр-66, Д:2 «Польша» стр-8, Д:3 «Чехославакия» стр-55, Д:4 «Италия» стр-35, Д:5 «Франция» стр-110, Д:6 «Бельгия» стр-15.

Архивтердегі ғылыми-іздістіру жұмыстары:

Қазіргі уақытқа дейін РФҚМОА (Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігі Орталық архиві-авт.)мен Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты қорларында жұмыс тобының бағыты бойынша қажетті ғылыми мәліметтерді іздестіру жұмыстары жүргізілді.

Зерделенген құжаттардың тізімі:

Осы кезге дейін Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағатының 17-қорының 1-тізбесі бойынша жұмыстар жүргізіліп, соғыс қарсаңындағы сенімсіз элементтер туралы мәліметтер алынды. Мәселен, Маңғыстау аудандық депутаттар кеңес атынан сайланған Бакиров Абдулхалат Абдуллатиновичтің сол кезеңге дейін шыққан тегін жасырғандығы, оның ірі саудагердің ұлы болғандығы, ағасының репрессия жылдарында жазаланғандығы айтылған [Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты. 17-қ, 1-т, 633-іс. 10-п.].

Сонымен қатар, Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағатының «аса құпия» белгілері құжаттарда соғыстан кейін өз туған жерінен алыстағы түрлі еңбек лагерлері мен шахталарда, түрмелерде жазасын өтеген азаматтар туралы деректер бар [Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты. 17-қ, 1-т, 280-іс. 12-п.].

Жалпы алғанда барлығы архив ісімен жұмыстар жүргізіліп, ғылыми сараптаулар жасалынды. Олар: Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві, 17 қор, 1-т., 280, 320, 579, 576, 645, 701, 777 істері.

Маңғыстау облысының мемлекеттік мұрағатында осын күнге дейін атқарған жұмыстар:

1. Адай уезды бойынша 1920-1950 жылдар аралығындағы фонд қорлары мен таныстық (5.10.2021ж.);

2. 290 фонд, 1 іс бойынша: «Мангистауский районный военный комиссариат пос. Таучик Мангистауского района Гурьевской обл. 1939 г.» құжаттармен таныстық. (6.10.2021 ж.);

3. Маңғыстау облысының мемлекеттік мұрағатында орналасқан: «Қырдағы қырғын: Адай көтерілісі. 1929-1931 жж.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2010ж.» кітабымен танысып, талдау жасалды; (12.10.2021 ж.);

4. Бұдан басқа біз қарастырып отырған кезең 1940-1950 жылдары Маңғыстау облысында түрлі себептермен сотталған 52 азаматтың аты-жөні мен сотталған мерзімдері 2006 жылы жарық көрген «Азалы кітап» деген еңбекке де енгізілген [«Азалы кітап. Расстрельные списки. Выпуск 3. Мангистауская область. – Алматы: Фонд «XXI век», 1998.-199 с.] кітаппен танысып, 1940-1945 жылдары сотталғандардың тізімін жасалды. Олар (1-кестеде):

1-кесте:

1.Қайырғажаев Өзтұрған, атылды (1943).	27.Қарабатыров Мылтық, 15 жылға (1951).
2.Нәукеев Аралбай, атылды (1942).	28.Қуандықов Біләл, 8 жыл (1941).
3.Темірбеков Құдайберген, атылды (1942).	29.Құбалиев Нұғман Құбалиұлы, 25 жылға (1948).
4.Апақаев Көбейсін, 25 жылға қамалды (1948).	30.Құлжанов Қожалақ атылды (1942).
5.Аташев Артығалы, 25 жылға (1948).	31.Мәтжанов Андамұрат, 10 жыл (1940).
6.Ақмолдаев Сағындық (1943).	32.Михайлов Евгений Александрович (1946).
7.Алдабердиев Өтеп, 8 жылға (1941).	33.Нұржнов Жақсылық, 25 жыл (1948).
8.Алмағанбетов Молдағали, 6 жылға (1946).	34.Өтеуов Мәндібай (1946).
9.Әжібаев Нұрсербеп (1943).	35.Райымбердиев Жұмағали, 15 жылға (1949).
10.Байғабылов Ережеп Байғабылұлы (1946).	36.Сәбитов Құлым, 3 жыл (1940).
11.Бақыбаев Оразалы. 10 жылға (1943).	37.Садуақасов Бекежан, 9 жыл (1953).
12.Досжанов Қалдыбай, 8 жылға (1945).	38.Сәменов Төлесін, 10 жыл (1943).
13.Ердаулетов Төлеген, 20 жылға (1949).	39.Сәрсенов Назарбек, 10 жыл (1952).
14.Ержанов Ізім, 25 жыл (1950)	40.Семенова Мария Васильевна (1942).
15.Есбосынов Зәкәрия, 25 жыл (1948)	41.Танатаров Абдирахман (1942).
16.Есполаев Ыбарай, 8 жыл (1941)	
17.Жайлауов Қанбатыр, 10 жыл (1942)	

18.Жарасов Жұманазар, 8 жыл (1944)	42.Тәңірбергенов Мұхаммедали, (1949).
19.Жидебаев Ысмағұл Досмұхаммедұлы, 10 жыл (1941).	43.Төлеев Саламат Әбдікәрімұлы, 10 жыл (1943).
20.Жұманов Тұрсынбай, 10 жыл (1944).	44.Чеботарев Александр Иванович, 10 жыл (1942).
21.Исатаев Самархан, 10 жылға (1940).	45.Шутенко Матрена Павлобна, 5 жыл (1943).
22.Исағұлов Әбдіғали, 8 жыл (1941).	46.Ізбасов Сәдуақас, 25 жыл (1948).
23.Кералбаев Сәрсенбай, 6 жыл (1945).	47.Іздібаев Насуха, 10 жыл (1950).
24.Құрамин Иван Повович (1941)	48.Богомоллов Федор Поикарпович, 5 жыл (1943).
25.Күйтекенов Аязбай, 25 жылға (1950).	49.Дегтярев Семен Яковлевич, 8 жыл (1941).
26.Қадыров Қызылғұл, 25 жыл (1947).	50.Михайлов Евгений Александрович (1946).
	51.Самарченко Метвей Ефимұлы, 10 жыл (1941).
	52.Чернянский Яков Маркович (1941).

Аталған бағытта топ құрамындағы өлкетанушы Ж.Науаровтың деректері негізінде Ұлы Отан соғысы жылдарында әскери тұтқында болған 182 маңғыстаулық азаматтың тізімі жасалынды.

Бұл тізімде тұтқында болған маңғыстаулық азаматтардың тұтқынға түскен уақыты мен қандай лагерьлерде болғандығы, лагерьлердегі жеке номері мен дүниеден өткен уақыттары «Мемориал» қорының архивтік деректеріне сүйене отырып баяндалады. Аталған тізім құпия құжаттар көзінен алынғандықтан әзірше ол азаматтардың аты-жөндерін атап, көрсету мүмкін болмай отыр.

Қазіргі уақытта Маңғыстау облысынан Екінші дүниежүзлік соғысына барып, тұтқынға түскен жауынгерлердің құжаттарын зерделеу, талдау және оларды ақтау бағытындағы жұмыстар жалғасуда.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КП(б)
КАЗАХСТАНА
(ЦК КП(б)К)

Фонд №	708
Опись №	9
Л. хр. №	1362
С.д. коробка	
№	

гор. Алма-Ата

отдел: Информационный
и агитационный

Список военнослужащих,
прошедших в 1941-1945 гг. интернациональные
и действующие органы.

Список с указанием фамилии, имени
и отчества, места рождения и пребывания
в армии.

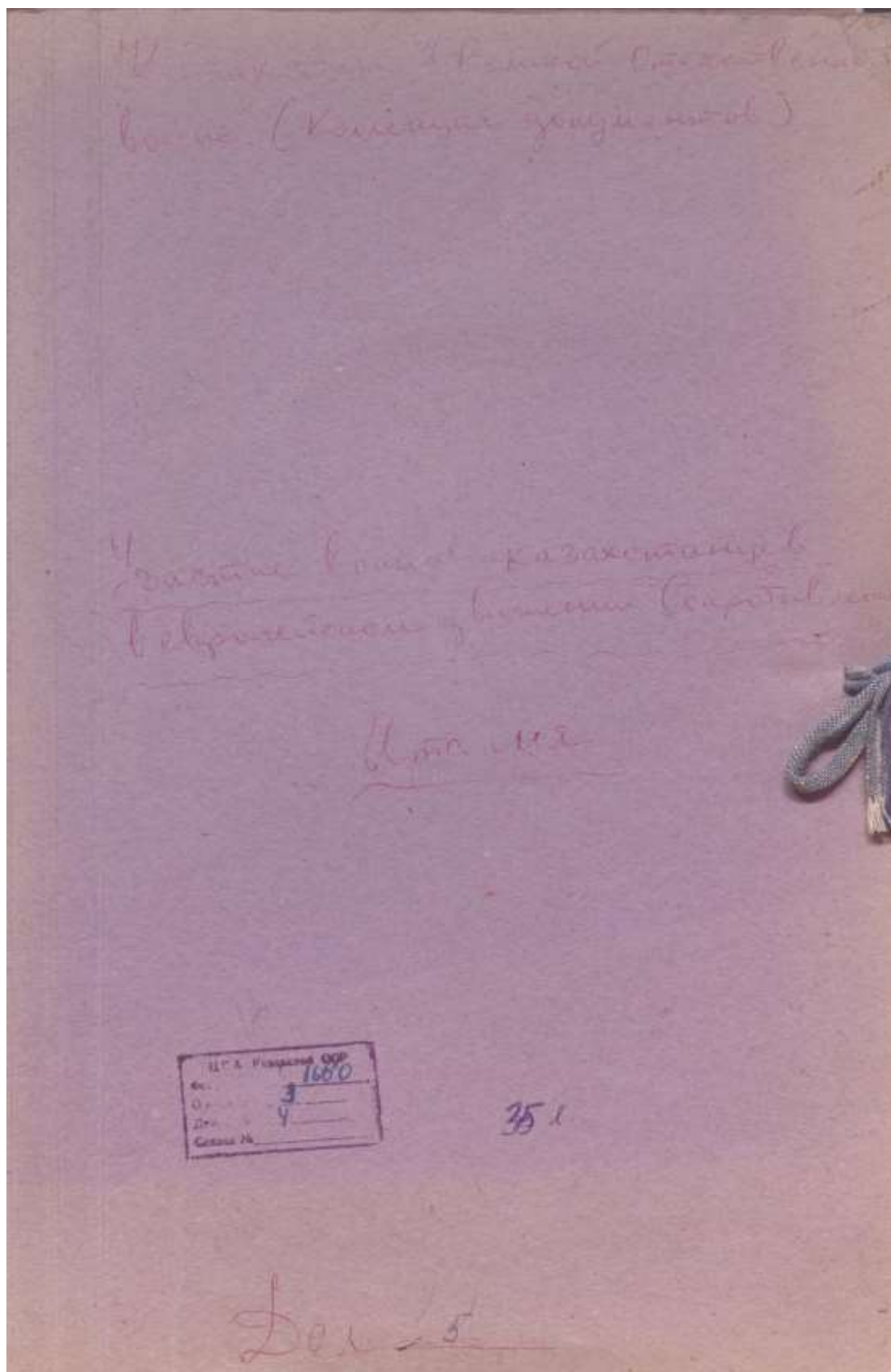
Список с указанием фамилии, имени, отчества,
фамилии - материи за период Отечественной
войны 1941-1945 гг.

Фонд №	708
Опись №	9
Л. хр. №	1362
С.д. коробка	
№	

Начато _____ 19⁴⁵ г.

Окончено _____ 19⁴⁵ г.

На 9 листах

Суретте архив құжаттарымен жұмыс жасау кезіндегі табылған құжаттар.

УВАЖАЕМЫЙ ТОВАРИЩ

Хабибулли Батырғали

В тяжелые годы войны Вы проявили патриотизм и мужество и внесли свой вклад в дело разгрома фашизма. Обращаемся к Вам с просьбой помочь в сборе материалов об участии казахстанцев в партизанской борьбе и в движении Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. Ни один подвиг, ни один неизвестный герой не должны остаться забытыми.

Эти материалы необходимы для научной работы, и, вероятно, будут опубликованы. Для того, чтобы избежать возможных ошибок и неточностей, просим ответить на следующие вопросы (здесь же, или на отдельных листах):

1. Ваша фамилия, имя и отчество _____
2. Год и место рождения _____
3. Когда и где были призваны в армию, где служили _____
4. При каких обстоятельствах и когда оказались в плену или на оккупированной территории _____
5. Принимали ли участие в подпольной организации или в партизанской борьбе на оккупированной территории _____
6. В каких концлагерях и пересыльных пунктах пришлось побывать _____
7. Удалось ли бежать из плена, как и когда _____
8. Принимали ли участие в партизанской борьбе и в отрядах Сопротивления в странах Европы, где и когда _____
9. При каких обстоятельствах вернулись на Родину _____
10. Награждены ли советскими орденами и медалями _____
11. Какие иностранные награды заслужили _____
12. Сохранились ли у вас документы, удостоверения, грамоты, характеристики, памятные фотографии, значки и т.д. тех героических времен _____
13. Переписываетесь ли Вы с боевыми друзьями, есть ли у Вас их служебные и домашние адреса. Можете ли Вы рассказать об их подвигах в годы войны _____
14. Где Вы сейчас работаете, имеете ли награды и поощрения послевоенного времени. _____
15. Сообщите, пожалуйста, свой домашний адрес, пришлите фотографию _____

Содан лагерге салды. Сосын 1944 жыл-
дың ішінде Сабир деген жігіт екеуіміз
кадет шикіткен та бір Чарлимен бірге
үйіне келіп оталып іштідік, сосын ол
партизандармен біздерге ұран
бізге ие дегенін партизандарға кесте
Сонда 40 шақты казак барын бердік
Сол жерде бізге айттың алдында Англия-
ндар бар деді. Біз барлап Англиялар
біздің партиясында алып, бізді қалап алып.
Содан кейін бізді елестікке апарып сонда
бір айдай барып содан кейін бір
мазай кетіп отырамын қасада. Қаражы
мен кетіп Бануге түсіп, ұран кейін
постта кетіп тініп Москвада түстік.
Москвада Сталин заводына жұмысқа
кірдік Митин жекіне жұмыс жасадық.
Содан кейін Куйбышев облысында
жұмыс жасап 1960 жыл елге келдік
Қазір Кеңестің советтерінде, Сталин
Сабан болып жұмыс істейміз.
түркілік тілмен ұран өз сөзімен
жазылып өзіне жазылады. Сол үшін
көптеген қолдан: Забидуалки

түркілік тілмен алдып ұр. ұрғы с-ті
митинмен Айтаныс.

2. VI. 1965 ж.

Абдушев Абдрахман Кара-
мынское Роты. Қазанға Заверю
Сабирұлы. Уммаев Кем
Заверю (Заверю)
8. VI. 66

Я, уполномоченный Джамбейтинского райотделения милиции Акташев получил настоящее об"яснение от ниже названного гражданина:

Хабибуллин Батыргали родился в 1916 году в Каратюбинском районе. Беспартийный. Семейный. В настоящее время работает в № 81 ферме Калдыкаптинского совхоза в качестве чабана.

Как началась война, через 8 дней, нас отправили на фронт Великой Отечественной войны. Мой брат Ахмедияров Шымыргали, Кажигалиев Каиргали были отправлены вместе со мной, Мухым /как его называли/ от нас отделился.

Мы в городе Куйбышева находились на военной подготовке. После в г. Сызране работали на военном складе. Через 10 месяцев нас отправили в г. Пенза, затем в г. Карчь. В Керче находились в окопе около одного месяца. После нас отправили пешком на фронтовую линию 150 километров от г. Керчи. Здесь нам говорили, что бои идут дальше от нас на таком же расстоянии. Мы находились в напряженном состоянии. 8 мая 1942 году на этом месте нас застали немцы. В бою друг друга не замечали. 12 человек наших оказалось отставшими от своих. Наши части видимо рассыпались. Когда мы шли обратно немцы нас окружили и забирали в плен. Из 12 человек я только знал по имени Таира и Сабира, из Уральской области. Нас заключили в лагерь. Нам удалось только в 1944 году избежать из лагеря. Со мной был Сабир. Через несколько дней мы пришли к одному дому итальянского старика. Старик нас накормил и дал возможность отдохнуть. По нашей просьбе он нас проводил до партизанского отряда. Когда мы присоединились к партизанам здесь нас казахов оказалось 40 человек казахов и 2 армянина. Партизаны нас послали к англичанам, а они нас разоружили и арестовали. Увезли в Египет. Здесь мы находились около одного месяца. Отправку нас на Родину производил один советский майор. Через Баку мы доехали до Москвы и в Москве работали на заводе им. Сталина литейном цехе. Затем были отправлены в Куйбышевской область на работу и в 1960 году вернулись домой. Сейчас работаю старшим чабаном.

Мое об"яснение получил участковой
уполномоченный милиции- п/п / Акташев/

2/ VI- 1965 г.

- 2.8
- Иван. Мамыр. И.И.
Сведетел на Ваши вопросы.
1. Мой гражданин Кабибуллин,
Иль Батырхан.
 2. Я родился 1916 году в Султановском
селе, Карагандинского района
Транскараганской области.
 3. Я 1941 г. 30-мном призван в Мем.
квотным Райвоенкоматом (Ильб.
селем от) в армию, сначала
работал 9 месяцев на военном
заводе в Московской области,
потом нас отправили в Курск.
 4. В Курск (Солдат. Квоты) попал
в отряде противника № 42,
находясь в плену.
 5. В немецком лагере на
оккупированной территории не
участвовал.
 6. Я побывал в концлагерях на Тер-
мидор, Франк, в Турмани, летом
1943 года в Италии.
 7. В начале 1944 года когда немецкие
работали в лесу, во время бомбежки
союзной Авиации мне удалось
бежать из плена. Мы с товарищем
Сабиром (гражданином из Абд.)
ушли в лес и с помощью
местного италийца добрались
до партизанского лагеря.
 8. После бегства из плена участвовал
в отряде сопротивления в Италии
вышел в начале 1944 г. до лета 1944 г.
 9. Летом 1944 г. англичане выступили
в Италию, нас, советских парти-
занов отравили в плен, там
был советский офицер, и
мы вернулись на родину.
 10. Во время войны я не был награжден
советскими орденами.

11. Не жалею иностранных наград,
12. У меня было удостоверение, удостоверение,
дающее право был в войсках Советского
Союза в Иран. Когда нас
привезли в Москву, там друзей
и не вернули, другие награды
и не сохранились.

13. С боевыми друзьями и связи не
имею, много я забыл.
У меня в награду остался
Жакар (орден) тоже забыл
он был нашей командой,
под его командованием мы
напали на авроманин
противника, побили их.
Держал в руке Красного знамени
мы вернули Советского войска
(знамя нес Жакар).

14. Я сейчас работаю старшим
табачком в Калдырайтинском
совхоза, не имею наград.

15. Мой домашний адрес:

Уральская область
Карагайлинский район
Калдырайтинский совхоз
группа №1
Кабидуллину Баймуратам.

Прислаю фотопортрет.

Вот все я мог ответить на Ваши
вопросы. Уважением отвечаю!

Я человек малограмотный,
много забыл, многого мало
разбираюсь. В те трудные дни

у меня было одно желание;
уничтожить врага, вернуть свою
родину, не остаться рабом врага.
Жабыдасы за внимание.

Қолданылған ақпараттар көздері:

1. М.И. Семиряга. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М., РОССПЭН, 2000. стр.74.
2. «Германии не нужны азиаты...» // «Военно-исторический журнал», № 5, 1997.
3. Л. А. Безыменский. Разгаданные загадки Третьего рейха. Книга не только о прошлом, 1941—1945. том 2. М., 1984. стр.22-23.
4. Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. М.: АСТ; Транзиткнига, 2004.
5. 4,8.Чокай М. «Я пишу Вам из Ножана». Кайнар, 2001. с. 107–111.
6. Копии документов «Особого отдела НКВД СССР Закавказского фронта».
3. См. Кәкен А. Түркістан легионы. Деректі талғам. А., 2000ж.
4. Чокай М. «Я пишу Вам из Ножана». Кайнар, 2001. с. 107–111.
5. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. «Дайк-пресс», 2008. -с. 444-447.
6. См. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. А., 2010. -т.4. с.511.
7. Вюстер В. Кровавый кошмар Вермахта. М., 2010. (Вторая мировая война. Жизнь и смерть на Восточном фронте.) Аяган Б. Красные и черные (Материалы Гуверовского архива США)-Алматы, 2005. с. 115–118, 119–120.
8. Бекенов С. Қазақ тұтқыны. А., 2007.
9. Данные взяты из книги А. Толганбаева «Исповедь судьбы жестокой» А., Казахстан, 1993.
10. Кәкен А. Түркістан легионы. Деректі талғам. А., 2000ж.
11. А.Толганбаева «Исповедь судьбы жестокой» А., Казахстан, 1993.
12. Үлкен Түркістанның күйреуі [Мәтін] / С. Шәкібаев. - Алматы: Жазушы, 1968. - 264 б. - 0т. 00т. тг.

References

1. M. I. Semiryaga. Kollaboracionizm. Priroda, tipologiya i proyavleniya v gody Vtoroj mirovoj vojny. M., ROSSPEHN, 2000. str.74.
2. «Germanii ne nuzhny aziatY...» //«Voенno-istoricheskij zhurnaL», № 5, 1997.
3. L. A. Bezymenskij. Razgadannye zagadki Tret'ego rejkhа. Kniga ne tol'ko o proshlom, 1941—1945. tom 2. M., 1984. str.22-23.
4. Roman'ko O. V. Musul'manskie legiony vo Vtoroj mirovoj vojne. M.: AST; Tranzitkniga, 2004.
5. 4,8.Chokaj M. «YA pishu Vam iz NozhanA». Kajnar, 2001. s. 107–111.
6. Kopii dokumentov «Osobogo otdela NKVD SSSR Zakavkazskogo frontA».
3. Sm. Kәken A. Tyrkistan legiony. Derekti talғam. A., 2000zh.

4. Chokaj M. «YA pishu Vam iz NozhanA». Kajnar, 2001. s. 107–111.
 5. Esmarambetov K.L. Əlem tanyǵan tylǵa. «Dajk-presS», 2008. -s. 444- 447.
 6. Sm. Istoriya Kazakhstana s drevnejshikh vremen do nashikh dnei v pyati tomakh. A., 2010. -t.4. s.511.
 7. Vyuster V. Krovavyy koshmar Vermakhta. M., 2010. (Vtoraya mirovaya vojna. Zhizn' i smert' na Vostochnom fronte.) Ayagan B. Krasnye i chernye (Materialy Guverovskogo arkhiva SSHA) — Almaty, 2005. s. 115–118, 119–120.
 8. Bekenov S. Qazaq tıtkyny. A., 2007.
 9. Dannye vzyaty iz knigi A. Tolganbaeva «Ispoved' sud'by zhestokoi» A., Kazakhstan, 1993.
 10. Kəken A. Tırkistan legiony. Derekti talǵam. A., 2000zh.
 11. A.Tolganbaeva «Ispoved' sud'by zhestokoi» A., Kazakhstan, 1993.
 12. Ylken Tırkistannıń kúyreui [Mətin] / S. Shəkibaev. - Almaty: Zhazushy, 1968. - 264 b. - Ot. 00t. tg.
-

**ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ЖӘНЕ
АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР
ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ
DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS**

ҒТАХР 03.20.00.

**ҚАЗАҚ ССР-не АРНАЙЫ КӨШІРІЛГЕН-ҚАЛМАҚТАР:
ДЕПОРТАЦИЯ ЗАҚЫМЫ ЖӘНЕ КҮН КӨРІС ҮШІН КҮРЕС**

¹Әлия Болатхан

**Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, PhD, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.**

Автор-корреспондент:

e-mail: a7770154191@gmail.com ORCID: 0000-0002-4594-4545

²Манара Чальтенқызы Қалыбекова

**Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, PhD, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.**

ORCID: 0000-0001-5194-6136.

e-mail: K.manara69@gmail.com

Аннотация. Авторлар Қазақ ССР-дегі қалмақтардың арнайы контингентінің тарихына шолу жасауға тырысқан. Депортацияның зақымы, қалмақтардың Қазақ КСР-нің жергілікті халқымен этникалық және антропологиялық ұқсастығын, өмір сүру факторы ретінде қабылдауға ерекше назар аударылады. Кеңес өкіметі қалмақтардың жер аударылуын фашистермен ынтымақтастықта болды деп түсіндіріп, бұл халықты СССР-дың шығыс облыстарына, оның ішінде Сібір өлкелеріне, облыстарына және Қазақстанға жаппай қоныс аударды. Сібірде арнайы қоныстанушы жағдайында, қалмақтар өздерінің антропологиялық ерекшеліктеріне байланысты, әлеуметтік оқшаулауға тап болды және қатты стигматизацияға ұшырады, бұл олардың ерекше қоныстанушы мәртебесін әп-сәтте білдіріп қойып, жергілікті халық арасында дұшпандық туғызды. Ал, қалмақтардың антропологиялық ерекшеліктері қазақтардың сыртқы келбетіне ұқсас

болғандықтан, Қазақ ССР-інде жер аударылғандар бірден арнайы қоныстанушылар ретінде танылмағандықтан, бұл «сатқындардың» таңбасын азайтып, стигматизация деңгейін төмендетті.

Кілт сөздер: арнайы қалмақ қоныстанушылары, жер аудару зақымы, арнайы қоныстар жүйесі, қалмақтарды депортациялау, қуғын-сүргін, кеңестік этникалық тазарту, соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақ ССР-і.

МРНТИ 03.20.00.

СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЫ-КАЛМЫКИ В КАЗАХСКОЙ ССР: ДЕПОРТАЦИОННАЯ ТРАВМА И ПОИСК ПРОСТРАНСТВА ВЫЖИВАНИЯ

¹**Алия Болатхан,**
PhD, научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Ч.
Валиханова, Республика Казахстан, Алматы қ.

Автор-корреспондент

e-mail: a7770154191@gmail.com ORCID: 0000-0002-4594-4545

²**Манара Чальтеновна Калыбекова**
²**Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института
истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Республика Казахстан,
Алматы қ.**

ORCID: 0000-0001-5194-6136.

e-mail: K.manara69@gmail.com

Аннотация. Авторами предпринята попытка дать обзор истории спецконтингента калмыков в Казахской ССР. Особое внимание уделяется депортационной травме, восприятию этничности и антропологическому сходству калмыков с местным населением Казахской ССР как фактору выживания. Советский режим обосновывал депортацию калмыков обвинениями в сотрудничестве с нацистами, что привело к массовому переселению этого народа в восточные регионы СССР, включая Сибирские края, области и Казахстан. В условиях сибирских спецпоселений калмыки сталкивались с жесткой стигматизацией и социальным отчуждением из-за их антропологических черт, мгновенно выдающих их статус спецпереселенцев и

вызывающих враждебность среди местного населения. В Казахской ССР же, где антропологические черты калмыков были схожи с обликом казахов, депортированные могли избежать немедленной идентификации как спецпереселенцев, что уменьшало клеймо «предателей» и снижало уровень стигматизации.

Ключевые слова: спецпереселенцы-калмыки, депортационная травма, система спецпоселений, депортация калмыков, репрессии, советские этнические чистки, Казахская ССР в послевоенный период.

IRSTI 03.20.00.

**KALMYKS SPECIAL SETTLERS IN THE KAZAKH SSR:
DEPORTATION TRAUMA AND THE SEARCH
FOR A SURVIVAL SPACE**

1 Aliya Bolathan, 2 Manara Ch. Kalybekova

¹ PhD doctoral student, researcher at the Valikhanov Institute of History and Ethnology, Republic of Kazakhstan, Almaty c.

The corresponding author

e-mail: a7770154191@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4594-4545

² Candidate of Historical Sciences, leading researcher at the Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko str. 28, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

e-mail: K.manara69@gmail.com, ORCHID: 0000-0001-5194-6136.

Annotation. The authors attempt to give an overview of the history of the Kalmyks special contingent in the Kazakh SSR. Special attention is paid to the trauma of deportation, the perception of ethnicity and the anthropological similarity of the Kalmyks with the local population of the Kazakh SSR as a factor of survival. The Soviet regime justified the deportation of the Kalmyks by accusations of collaboration with the Nazis, which led to the mass resettlement of these people to the eastern regions of the USSR, including the Siberian Territories, regions and Kazakhstan. In the conditions of Siberian special settlements, Kalmyks

faced severe stigmatization and social exclusion due to their anthropological features, which instantly gave away their status as special settlers and aroused hostility among the local population. In the Kazakh SSR, where the anthropological features of the Kalmyks were similar to the appearance of the Kazakhs, the deportees could avoid immediate identification as special settlers, which reduced the stigma of "traitors" and reduced the level of stigmatization

Keywords: Kalmyks special settlers, deportation trauma, special settlement system, Kalmyks deportation, repression, Soviet ethnic cleansing, Kazakh SSR in the postwar period

Введение

В период с 1930-х по 1950-е годы в Советском Союзе утвердился политический режим, известный как период сталинизма. Это время характеризуется жесткими административно-командными методами управления, которые затрагивали все сферы общественной жизни. Партия и государственные органы фактически слились в единую структуру, и для решения социальных и политических проблем широко применялись репрессии в различных формах, включая массовые аресты, расстрелы, заключения в трудовые лагеря (ГУЛАГ) и принудительные переселения.

Насильственное выселение больших групп населения и даже целых народов стало одним из основных инструментов, используемых советским режимом для достижения различных целей. Как отмечает В. Земсков, это были жертвы депортаций, то есть переселений, в которых превалировали карательные мотивы, осуществляемые органами ОГПУ, НКВД, МВД и МГБ (Земсков, 2005а: 3). Следует отметить, что в архивных документах термин «депортация» отсутствует. Вместо этого использовались такие термины, как «переселение», «трудпоселение», «спецпоселение», а также «операция», что точно отражало смысл происходивших событий как последовательную цепь репрессивных акций (Калыбекова, 2008: 43).

Изначально депортации проводились для решения социальных и экономических задач, таких как коллективизация конца 1920-х и 1930-х годов. Например, были выселены так называемые кулаки — зажиточные крестьяне, которых считали врагами советской власти. В середине 1930-х годов в практике депортации произошел заметный переход от социально-классового к этническому (национальному) принципу выселения. Под предлогом укрепления государственной безопасности и подозрений в нелояльности были депортированы такие этнические группы, как финны, поляки, иранцы, корейцы и курды. С момента включения Литвы, Латвии, Эстонии, Западной Украины, Западной Белоруссии, Правобережной Молдавии и Северной Буковины в состав СССР и до начала Второй мировой войны из этих регионов было депортировано почти полмиллиона человек (Сталинские депортации, 2005: 5-11; Земсков, 2005а: 76, 92, 282; Калыбекова

и др., 2019: 21). Во время войны темпы принудительных переселений возросли, и на спецпоселения стали направляться целые народы, которых в литературе называют «наказанными народами». Эти народы выселялись полностью не только с их исторической родины, но и из всех других районов и городов СССР, подвергаясь тотальной депортации. По данным исследователя П. Поляна, в СССР тотальной депортации подверглись десять народов: немцы, карачаевцы, калмыки, ингуши, чеченцы, балкарцы, крымские татары, финны, корейцы и турки-месхетинцы (Полян, 2001: 46). Калмыки стали одним из семи «наказанных народов», лишившихся не только родины, но и национальной автономии, а вместе с ней и относительной государственности.

Депортация калмыков: контекст и причины.

Советское государство обвинило калмыков в предательстве во время Второй мировой войны, после чего было принято решение о выселении всех калмыков в другие районы СССР, а Калмыцкая Автономная Советская Социалистическая Республика была ликвидирована. В Указе Президиума Верховного Совета СССР от 27 декабря 1943 года¹ обоснование для выселения звучало следующим образом: «Учитывая, что в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками территорий Калмыцкой АССР многие калмыки изменили Родине, вступали в организованные немцами воинские отряды для борьбы против Красной Армии, предавали немцам честных советских граждан, захватывали и передавали немцам эвакуированный из Ростовской области и Украины колхозный скот, а после изгнания Красной Армией оккупантов организовывали банды и активно противодействуют органам Советской власти по восстановлению разрушенного немцами хозяйства, совершают бандитские налеты на колхозы и терроризируют окружающее население, Президиум Верховного Совета СССР постановляет всех калмыков, проживающих переселить в другие районы СССР, а Калмыцкую АССР ликвидировать» (Сталинские депортации, 2005: 412).

Таким образом, официальным основанием для депортации всех калмыков в восточные регионы СССР стали коллективные обвинения в сотрудничестве с нацистами во время войны, аналогичные обвинениям, выдвигавшимся против других этнических групп, ставших «наказанными народами» и клейменными как коллективно нелояльные. Историк Терри Мартин связывает советскую этническую чистку с существенным влиянием исторически сложившейся враждебности. Он отмечает, что некоторые этнические группы, такие как чеченцы, ингуши, балкарцы и карачаевцы, активно сопротивлялись власти и создавали напряженность как в советскую, так и в царскую эпоху. Однако Т. Мартин предполагает, что депортация калмыков может быть исключением, поскольку этот народ имел

¹ Указ Президиума ВС СССР №115/114 «О ликвидации Калмыцкой АССР и образовании Астраханской области в составе РСФСР» от 27 декабря 1943 г.

относительно небольшой опыт этнического сопротивления и конфликтов (Martin, 1998: 859).

Мы, напротив, полагаем, что решение о тотальной депортации калмыков не было случайностью и не являлось исключением. Напротив, оно представляет собой яркий пример исторической враждебности к определенному народу, иллюстрируя глубоко укоренившиеся предубеждения, восходящие к русско-калмыцким отношениям, начавшим формироваться еще в XVII веке.

Как указывает Майкл Ходарковский, отношения между кочевыми калмыками и русскими представляли собой сложное взаимодействие динамики власти и культурных столкновений. С самого начала различия в подходах регулярно приводили к напряженности и частому разрыву соглашений между сторонами. Например, лидеры калмыков воспринимали свои отношения с Российской империей как союз равноправных держав, ожидая самоуправления и защиты в обмен на свой военный вклад. Империя же, напротив, ожидала, что калмыцкий народ станет лояльным подданным, предлагая выплаты и защиту в обмен на военную службу калмыков. Эти различия в ожиданиях приводили к постоянным недоразумениям и ошибочным интерпретациям, что в конечном итоге создало калмыкам репутацию «неверных», которая сохранялась с течением времени. Кроме того, «Пыльный поход», массовое переселение калмыков из Поволжья в Джунгарию в конце XVIII века, еще больше укрепил представление о том, что калмыки не являются заслуживающими доверия в глазах имперских властей. Несмотря на трудности, вызванные факторами колонизации, такими как потеря пастбищ и усиление контроля над их административными делами, Российская империя восприняла этот шаг как акт неповиновения (Khodarkovsky, 1992: 58-74, 230-241).

Кроме того, хорошо известно, что Сталин, считавший себя «вождем» и совмещавший свою советскую и российскую идентичность (Naimark, 2001: 89), еще в 1920-х годах выражал обеспокоенность, заявив, что даже небольшая ошибка в отношении калмыков, связанная с Тибетом и Китаем, может иметь более серьезные последствия, чем ошибка в отношении Украины (Иосиф Сталин, 1992: 9). Враждебность к калмыкам также усиливалась в связи с их сопротивлением политике социалистического наступления, особенно в период коллективизации. Будучи кочевым народом, калмыки противостояли попыткам навязать им единую социальную структуру (Weitz, 2003: 80).

Таким образом, можно предположить, что историческое восприятие, изображающее калмыков как нелояльных, сыграло свою роль в принятии решения о депортации калмыков во время Второй мировой войны. Следовательно, все калмыцкое население было подвергнуто изгнанию, поскольку сталинский режим видел в нем потенциальную угрозу из-за предполагаемой враждебности и ряда взаимосвязанных факторов. Это восприятие можно рассматривать в контексте опасений советских лидеров,

что калмыки не могут быть преобразованы в «национальную форму, сохраняющую социалистическое содержание», поскольку другие государства или классовые враги имели «контроль» над их историей и традициями, формирующими национальное сознание (Hirsch, 2002: 38). Хотя такое объяснение подчеркивает роль исторической враждебности в депортации калмыков как социально-исторической группы, оно не исключает того, что каждый случай включает сочетание сложных факторов, влияющих на процесс принятия решений.

Кроме того, депортированные, которые в конечном итоге стали спецпоселенцами, составляли значительную часть контингента подневольных рабочих (Земсков, 2005: 115, 138; Бердинских и др., 2015: 66). Поэтому крайне важно подчеркнуть, что этот процесс также был неразрывно связан с экономическими мотивами, что существенно для понимания более широкого контекста коллективного наказания этнических групп в их совокупности.

Спецконтингент калмыков в Казахской ССР.

Депортация калмыков проходила с конца декабря 1943 года по май 1944 года, проходя в несколько этапов и затронув в общей сложности 102 355 человек (Максимов, 2013: 319). Места принудительных ссылок были географически изолированы и разбросаны по всей восточной части СССР, преимущественно в сибирских краях и областях. Кампания осуществлялась в зимний период, в результате чего многие калмыки погибли из-за переохлаждения, голода и болезней во время транспортировки; однако эти трудности не закончились по прибытии. После изнурительной транспортировки большинство калмыков прибыли в отведенные места для спецпоселений, где они находились под контролем режима на протяжении следующих тринадцати лет.

Трудности, с которыми столкнулись калмыцкие депортированные в сибирских областях и краях на начальном этапе спецпоселений, включали ужасные условия: скудное питание, ограниченный доступ к медицинской помощи, ненадлежащую одежду и жилища в суровых климатических условиях. Их отличительные антропологические черты выделяли их среди местного населения, служа очевидными маркерами ссыльного статуса и вызывая немедленную враждебность и злобу по отношению к ним, часто называемых предателями. Кроме того, распространение слухов о каннибализме усиливало страх и беспокойство среди местных жителей, способствуя дегуманизации, с которой сталкивались многие калмыки в сибирской ссылке (Иванов, 2014: 182; Зберовская, 2006: 47, 56; Убушаев и Убушаев, 2007: 143–314; Guchinova, 2007: 194–196; Гучинова, 2005: 251; и др.).

Тем не менее, это исследование не углубляется в данные аспекты, поскольку фокусируется на изучении опыта калмыков в сибирской ссылке.

Подчеркивая важность воздержания от обобщений, эта статья вместо этого рассмотрит нюансные различия в опыте калмыцких спецпереселенцев в пределах Казахской ССР.

Система спецпоселений функционировала как автономная структура, ориентированная на административное управление, контроль и надзор за спецпереселенцами. Она обеспечивала их хозяйственно-бытовое и трудовое устройство на местах, а также осуществляла оперативно-чекистское обслуживание, учет и административный надзор за спецпереселенцами (История сталинского (Т. 5), 2004: 32, 439). К началу 1953 года система спецпоселений достигла своего пика, охватывая 2 753 356 человек, разделенных на более чем три десятка контингентов, включая калмыков. Наибольшее число спецпоселенцев среди всех административно-территориальных единиц СССР находилось в Казахской ССР, составляя около 36% от общего числа.

Считается, что в Казахской ССР контингент калмыков появился в Кызыл-Ординской области, куда был отправлен один эшелон (Куканова и Очиров, 2021: 754). По состоянию на 2 февраля 1944 года количество расселенных спецпереселенцев-калмыков выглядело следующим образом: Омская область - 27 069 человек, Красноярский край - 24 998 человек, Алтайский край - 22 212 человек, Новосибирская область - 16 436 человек, Казахская ССР - 2 268 человек (Сталинские депортации, 2005: 425). На начало 1953 года в Казахской ССР численность спецконтингента калмыков составляла 2 472 человека, которые были распределены по 16 областям Республики: Кызыл-Ординская - 2 006, Алма-Атинская - 143, Карагандинская - 73, Талды-Курганская - 50, Джамбулская - 31, Кустанайская - 28, Семипалатинская - 27, Южный Казахстан - 25, Павлодарская - 22, Актюбинская - 20, Гурьевская - 15, Северо-Казахстанская - 11, Акмолинская - 10, Кокчетавская - 8, Западно-Казахстанская - 2, Восточно-Казахстанская - 1 (Земсков, 2005: 21, 229, 284, 308).

Как видно, наибольшее число спецпереселенцев-калмыков находилось в Кызыл-Ординской и Алма-Атинской областях. Предполагается, что с 1944 по 1953 годы их количество и география расселения по Казахской ССР расширились по нескольким причинам.

Во-первых, в 1944–1945 годах были зарегистрированы демобилизованные калмыки, которым разрешили поселиться в Казахской ССР.

Во-вторых, в 1948 году персональной регистрации подлежали дети, достигшие 16-летнего возраста, и калмыки, выселенные в 1930-е годы в связи с раскулачиванием.

В-третьих, приказ МВД СССР № 00165 от 14 февраля 1949 года привел к выявлению и перерегистрации значительного числа калмыков по месту жительства.

В-четвертых, в конце 1949 года из некоторых сибирских областей в спецпоселения были переселены бывшие оперативные сотрудники МВД (до

1946 года - НКВД) и их семьи, чтобы избежать утечки секретной информации (Bolatkhan, 2023: 137-138).

Здесь важно отметить еще один значимый момент: многие регионы Казахской ССР не были официально обозначены как места переселения депортированных с территории Калмыцкой АССР. Несмотря на этот факт, к 1953 году калмыцкий спецконтингент был рассредоточен по шестнадцати областям Казахстана. Это, в свою очередь, делает необходимым рассматривать калмыцкий контингент в Казахской ССР, за исключением Кызыл-Ординской области, как более обособленную категорию в системе спецпоселения — депортированных, которые знали о возможности исключений в рамках режима и могли ими воспользоваться. По крайней мере, эта гипотеза, без сомнения, относится к Алма-Атинской области, где к 1953 году проживало второе по численности калмыцкое население Казахской ССР.

Казахская ССР как пространство выживания калмыцких спецпереселенцев.

Интересно отметить, что многие калмыки пытались добиться переселения в Казахскую ССР. Архивные записи отражают многочисленные просьбы о переезде и попытки побега с целью устроиться в Казахстане. Некоторые исследователи связывают это предпочтение с тем, что калмыкам были более привычны условия в Казахстане (Куканова и Очиров, 2021: 755).

Мы, в свою очередь, придерживаемся мнения, что, хотя климатические условия могли сыграть свою роль, основным фактором, по-видимому, была рациональная оценка шансов на выживание. В отличие от простого предпочтения знакомого климата или связи с кочевым прошлым, стремление многих спецпереселенцев-калмыков сменить место спецпоселения на Казахскую ССР основывалось на расчетной оценке шансов на выживание, где важным фактором оказалось их внешнее сходство с казахами. В Сибири физические особенности калмыков резко отличали их от местного европеоидного населения, сразу выдавая их статус депортированных и вызывая враждебность. Напротив, в Казахской ССР калмыков иногда принимали за казахов, что позволяло избежать немедленной идентификации, как спецпереселенцев и клейма «предателей» (Bolatkhan, 2023: 152-154).

В свою очередь, идея антропологического сходства как фактора выживания добавляет к депортационной травме дополнительный уровень, о котором писала Э. Гучинова, приходя к выводу о том, что в период депортации этничность калмыков приобрела стигматизированный характер (Гучинова, 2005: 11-13). Депортационная травма обычно ассоциируется с утратой родины, разрушением привычных социальных связей и адаптацией к условиям вынужденного пребывания. В данном случае стремление многих калмыков к переезду в Казахскую ССР показывает, что травма депортации имела не только эмоциональный, но и рациональный аспект, связанный с адаптацией к враждебным условиям. В Сибири антропологические черты

калмыков становились «визуальными метками», что усиливало клеймо спецпереселенцев, формируя ощущение угрозы и социального отчуждения. Переезд в Казахскую ССР временно ослаблял этот эффект, позволяя уменьшить стигматизацию через частичное смешение с казахами.

Литература

1. Бердинских, В.А., Бердинских, И.В., Веремьев, В.И. *Система спецпоселений в Советском Союзе 1930-1950-х годов*. Сыктывкар: ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН, 2015. 244 с.
2. Bolatkhan, A. 2023. "Anthropological similarities as a tool for survival strategies: the experience of Kalmyk special settlers in Alma-Ata oblast of the Kazakh SSR." In: *Pages of Military History of Ukraine*, 2023, № 26, p. 130-159. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.26.130>
3. Гучинова, Э. *Помнить нельзя забыть. Антропология депортационной травмы калмыков*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005. 283 с.
4. Guchinova, E. "Deportation of the Kalmyks (1943–1956): Stigmatized Ethnicity." In: *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, ed. U. Tomohiko, 2007, vol. 14 of Slavic Eurasian Studies (Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University), pp. 194–196.
5. Hirsch, Francine. "Race without the Practice of Racial Politics." In: *Slavic Review* 61, no. 1 (2002), pp. 30-43.
6. История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов. Собрник документов в 7 томах. *Том 5: Спецпереселенцы в СССР* /Сост. Царевская-Дякина Т.В. Москва: РОССПЭН, 2004. 824 с.
7. Иванов, А.С. *«Изъять, как антисоветский элемент...»: калмыки в государственной политике (1943-1959 гг.)*. Москва: ИРИ РАН, 2014. 294 с.
8. Калыбекова, М.Ч. *История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.)*. Астана: 2008. 188 с.
9. Калыбекова, М.Ч. *Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930-1956 гг.)*. Алматы, 2011. 320 с.
10. Калыбекова, М., Шеткус, Б., Болатхан, А. *От Балтийского моря до степей Казахстана*. Алматы: Университет им. С. Демиреля, 2019. 260 с.
11. Куканова, В.В., Очиров, У.Б. "Исчезающая история «13 лет и 13 дней»: проблемы поиска и сохранения архивных материалов о калмыках на спецпоселении в Сибири." Часть 1. *Монголоведение*. 2021, 13 (4):744-763. DOI: <https://doi.org/10.22162/2500-1523-2021-4-744-763>
12. Khodarkovsky, M. *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771*. Cornell University Press, 1992.
13. Максимов К.Н. *Калмыкия в советскую эпоху: политика и реалии*. Элиста: Герел, 2013. 464 с.
14. Martin, Terry. *Origins of Soviet Ethnic Cleansing*. In: *Journal of Modern History*, Vol. 70, no. 4 (1998), pp. 813-861.

15. Naimark, Norman M. *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Harvard University Press, 2001.
16. Полян, П. *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*. Москва: ОГИ — Мемориал, 2001. 328 с.
17. *Сталинские депортации. 1928-1953* /Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Москва: МФД-Материк, 2005. 904 с.
18. Убушаев, В.Б., Убушаев, К.В. *Калмыки: Выселение, возвращение, возрождение. 1943-1959 гг.* Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2007. 496 с.
19. Weitz, Eric D. *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation*. Princeton University Press, 2003.
20. Зберовская, Е.Л. *Спецпоселенцы в Красноярском крае: 1940-1950-е гг.* Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет имени В. Астафьева (дисс. к. и. н.), 2006. 247 с.
21. Земсков, В.Н. *Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960*. Москва: Институт российской истории РАН (дисс. д. и. н.), 2005. 415 с.
22. Земсков, В.Н. *Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960*. Москва: Наука, 2005а. 304 с.

References

1. Berdinskikh, V.A., Berdinskikh, I.V., Verem'ev, V.I. Sistema specposelenij v Sovetskom Soyuze 1930-1950-kh godov. Syktyvkar: IYALI Komi NC URO RAN, 2015. 244 s.
2. Bolatkhan, A. 2023. "Anthropological similarities as a tool for survival strategies: the experience of Kalmyk special settlers in Alma-Ata oblast of the Kazakh SSR." In: Pages of Military History of Ukraine, 2023, № 26, p. 130-159. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.26.130>
3. Guchinova, E. Pomnit' nel'zya zabyt'. Antropologiya deportacionnoj travmy kalmykov. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005. 283 s.
4. Guchinova, E. "Deportation of the Kalmyks (1943–1956): Stigmatized Ethnicity." In: Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia, ed. U. Tomohiko, 2007, vol. 14 of Slavic Eurasian Studies (Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University), pp. 194–196.
5. Hirsch, Francine. "Race without the Practice of Racial Politics." In: Slavic Review 61, no. 1 (2002), pp. 30-43.
6. Istoriya stalinskogo GULAGA. Konec 1920-kh - pervaya polovina 1950-kh godov. Sobrnik dokumentov v 7 tomakh. Tom 5: Specpereselency v SSSR /Sost. Carevskaya-Dyakina T.V. Moskva: ROSSPEHN, 2004. 824 s.
7. Ivanov, A.S. «Iz"yat', kak antisovetskij ehlement...»: kalmyki v gosudarstvennoj politike (1943-1959 gg.). Moskva: IRI RAN, 2014. 294 s.
8. Kalybekova, M.CH. Istoriya deportirovannykh narodov Kazakhstana (1937-1956 gg.). Astana: 2008. 188 s.
9. Kalybekova, M.CH. Specpereselency Kazakhstana: dokumenty I materialy (1930-1956 gg.). Almaty, 2011. 320 s.

10. Kalybekova, M., Shetkus, B., Bolatkhan, A. Ot Baltijskogo oray do stepej Kazakhstana. Almaty: Universitet im. S. Demirelya, 2019. 260 s.
 11. Kukanova, V.V., Ochirov, U.B. "Ischezayushchaya istoriya «13 let i 13 dneJ»: problemy poiska i sokhraneniya arkhivnykh materialov o kalmykakh na specposelenii v Sibiri." Chast' 1. Mongolovedenie. 2021, 13 (4):744-763. DOI: <https://doi.org/10.22162/2500-1523-2021-4-744-763>
 12. Khodarkovsky, M. Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771. Cornell University Press, 1992.
 13. Maksimov K.N. Kalmykiya v sovetskuyu ehpokhu: politika i realii. Ehlista: Gerel, 2013. 464 s.
 14. Martin, Terry. Origins of Soviet Ethnic Cleansing. In: Journal of Modern History, Vol. 70, no. 4 (1998), pp. 813-861.
 15. Naimark, Norman M. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. Harvard University Press, 2001.
 16. Polyan, P. Ne po svoej vole... Istoriya i geografiya prinuditel'nykh migracij v SSSR. Moskva: OGI — Memorial, 2001. 328 s.
 17. Stalinskie deportacii. 1928-1953 /Sost. N.L. Pobel', P.M. Polyan. Moskva: MFD-Materik, 2005. 904 s.
 18. Ubushaev, V.B., Ubushaev, K.V. Kalmyki: Vyselenie, vozvrashchenie, vozrozhdenie. 1943-1959 gg. Ehlista: Izd-vo Kalm. un-ta, 2007. 496 s.
 19. Weitz, Eric D. A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation. Princeton University Press, 2003.
 20. Zberovskaya, E.L. Specposelency v Krasnoyarskom krae: 1940-1950-e gg. Krasnoyarsk: Krasnoyarskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet imeni V. Astaf'eva (diss. k. i. n.), 2006. 247 s.
 21. Zemskov, V.N. Specposelency v SSSR. 1930-1960. Moskva: Institut rossijskoj istorii RAN (diss. d. i. n.), 2005. 415 s.
 22. Zemskov, V.N. Specposelency v SSSR, 1930-1960. Moskva:
-

**ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ «АҚ ДАҚТАР»
«БЕЛЫЕ ПЯТНА» ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
"WHITE SPOTS" OF THE HISTORY OF THE TURKIC PEOPLES**

ҒТАХР 03.20.00.

**ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ҰЙҒЫРЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
ТРАГЕДИЯЛЫҚ ТАРИХЫ**

Бақтияр Тохтахунов

**"Заң газетінің" бас редакторы, гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Қазақстан, Алматы қ.**

Автор-корреспондент

e-mail: tohtahunoff2015@yandex.ru

Аннотация: мақалада Орталық Азиядағы ең көп халықтардың бірі ретінде ұйғыр этносының даму кезеңдері қарастырылады. Ұйғыр жазуының қалыптасу кезеңдері және олардың түркі және әлемдік өркениет үшін маңызы талданады. Сондай-ақ, автор Шығыс Түркістан халықтарының әлеуметтік-этикалық дүниетанымына, ұлт-азаттық күресіне және олардың жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыруына назар аударады.

Әр түрлі хронологиялық дереккөздерді, әдеби шығармаларды, сондай – ақ көпұлтты Қазақстан Республикасында тұратын халықтардың мәдени дәстүрлі ерекшеліктерін терең талдау арқылы Шығыс философиясының мәселелерін зерттеу елдің басты мұраларының бірі-ата-баба мұрасының құпияларына қол жеткізудің өте қиын және сонымен бірге бірегей мүмкіндігін ұсынады. Сақталған еңбектер, ойлар және түпнұсқа шығармалар. Қазақстанда тұратын ұйғыр этносы ең көп және дамып келе жатқан этностардың бірі болғанына қарамастан, қазіргі Шығыс Түркістан тарихнамасында қалыптасқан проблемаларды ескере отырып, бұл халықтың ұлттық, әлеуметтік және философиялық ойларының аспектілері аз зерттелген болып көрінеді.

Кілт сөздер: Шығыс Түркістан. Ұйғыр жазуы. Ұлт-азаттық күрес. Қуғын-сүргін. Орталық Азия. Түркі өркениеті. Араб-мұсылман мәдениеті. Әлеуметтік менталитет.

МРНТИ: 03.20.00.

УЙГУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА И ИХ ТРАГИЧНАЯ ИСТОРИЯ

Бахтияр Тохтахунов

главный редактор "Юридической газеты", магистр гуманитарных наук, Казахстан, г. Алматы.

Автор-корреспондент

e-mail: tohtahunoff2015@yandex.ru

Аннотация: В статье рассматриваются периоды развития уйгурского этноса, как одного из самых многочисленных народов Центральной Азии. Анализируются этапы становления уйгурской письменности и их значение для тюркской и мировой цивилизации. Автор также акцентирует внимание на социально-этическом мировоззрении народов Восточного Туркестана и национально-освободительной борьбе, а также на массовые политические репрессии.

Изучение вопросов восточной философии посредством глубоко анализа различных хронологических источников, литературных произведений, а также культурных традиционных особенностей народов, населяющих многонациональную Республику Казахстан, представляет собой очень непростую и в то же время уникальную возможность притронуться к секретам одного из главных достояний страны – наследию предков через сохранившиеся труды, мысли и оригинальные произведения. Несмотря на то, что уйгурский этнос, проживающий в Казахстане, является одним из самых многочисленных и развивающихся, аспекты национальной, социальной и философской мысли этого народа представляются малоизученными с учетом проблем, которые сложились в современной Восточно-туркестанской историографии.

Ключевые слова: Восточный Туркестан. Уйгурская письменность. Национально-освободительное движение. Репрессии. Центральная Азия. Тюркская цивилизация. Арабо-мусульманская культура. Социальный менталитет.

IRSTI 03.20.00.

THE UIGHURS OF THE TURKIC WORLD AND THEIR TRAGIC HISTORY

Bakhtiyar Tokhtakhunov

**editor-in-chief of the "Yuridicheskaya gazeta", Master of Arts, Kazakhstan,
Almaty c.**

The corresponding author

e-mail: tohtahunoff2015@yandex.ru

Annotation: The article examines the periods of development of the Uighur ethnic group as one of the most numerous peoples of Central Asia. The stages of the formation of the Uighur script and their significance for the Turkic and world civilization are analyzed. The author also focuses on the socio-ethical worldview of the peoples of East Turkestan and the national liberation struggle, as well as mass political repression.

Studying the issues of Eastern philosophy through a deep analysis of various chronological sources, literary works, as well as cultural traditional characteristics of the peoples inhabiting the multinational Republic of Kazakhstan, is a very difficult and at the same time a unique opportunity to touch the secrets of one of the main assets of the country – the heritage of ancestors through preserved works, thoughts and original works. Despite the fact that the Uighur ethnic group living in Kazakhstan is one of the most numerous and developing, aspects of the national, social and philosophical thought of this people seem to be poorly studied, taking into account the problems that have developed in modern East Turkestan historiography.

Key words: East Turkestan. Uyghur writing. The National Liberation Movement. Repression. Central Asia. The Turkic civilization. Arab-Muslim culture. The social mentality.

Описать Восточный Туркестан пытались многие путешественники, как в раннем Средневековье, так и в Новом времени. В сохранившихся источниках можно найти интересные факты, повествующие о жизненном укладе, быте, традициях и культуре когда-то существовавших здесь народов. Благодаря описаниям китайских, европейских и русских исследователей, мы можем отследить историю развития древних уйгурских городов, узнать о цивилизационных процессах в Центральной Азии, где смешались представители оседлой и кочевой культур, открыть страницы богатого письменного и философского наследия великих мыслителей Востока – Сыңгу Сели Тудунгам, Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского, Махмуда Кашгарского, Ахмада Югнаки и Алишера Навои.

В настоящей статье мы попытаемся проанализировать отдельные фрагменты событий исторического культурного наследия уйгурского народа, дошедших до наших дней. И, возможно, глядя на цивилизационный подъем Центральной и Передней Азии, появится понимание того, какой вклад они внесли в мировую историю.

Как появились уйгуры

Несмотря на кажущееся обилие исторических материалов и хроник, повествующих о судьбе кашгарцев, яркендцев, хотанцев, аксуйцев, кучарцев, турфанцев и т.д. (название народностей – *прим. авт.*), сегодня известно не обо всех европейских экспедициях в этот далекий край. Однако такие исследователи, как Валиханов, Богоявленский, Куропаткин, Маннергейм, Куальбас и др., оставили уникальные описания географического, этнографического и исторического значения, которые дают возможность ознакомиться с жизнью уйгуров Восточного Туркестана глазами иностранных путешественников. Следует особо отметить, что чрезвычайно важную роль в развитии не только экономики городов Восточного Туркестана, но и государственных образований сыграл Великий Шелковый путь, проходивший вдоль как северных, так и южных оазисов вокруг пустыни Такла-Макан. Он связал Восточный Туркестан древнекитайской цивилизацией на Востоке и Средней Азией на Западе. Важную роль играли контакты с цивилизациями Индии, Ирана и глубинной Центральной Азией.

Так, индийский дипломат и общественный деятель Кумар Падма Шивашанкара Менон пишет: «В первые десять веков христианской эры влияние индийской культуры в Синьцзяне было столь велико, что область эта может быть с полным правом названа, как назвал ее Птолемей Сериндой» [1, с. 78-88].

Примечательно, что до середины XIX в. Восточный Туркестан оставался неведомой землей для европейских исследователей и в целом науки. Примерно за два тысячелетия до того, как там появились русские и английские исследователи, китайский путешественник по имени Чжан Цян составил первое описание этой страны. С тех пор в течение почти тысячи лет информация о Западном крае (Си юй – именно так называли Восточный Туркестан сами китайцы – *прим. авт.*) фиксировалась главным образом только в китайских исторических и географических сочинениях. В изложениях, а также переводах иностранных синологов данная информация оставалась практически главным источником тех знаний, которые использовали европейцы в XVII – первой половине XIX в. при формировании географической и этнографической «картины мира».

Вскоре исследователи поймут, что Восточный Туркестан задолго до эпохи великих географических открытий был отнюдь не провинциальным захолустьем. Страна находилась на перекрестке мировых торговых путей, здесь бывали, а нередко и оставались, основывая колонии-поселения купцы, ремесленники, даже крестьяне-иммигранты из многих стран. При этом мировая общественность по сей день не имеет единого представления о происхождении самого многочисленного народа Восточного Туркестана –

уйгуров. В связи с этим возникает вопрос: что мы вообще знаем об уйгурах, как о самом древнем народе в Центральной Азии, сохранившим свою оригинальную и самобытную культуру? И что, собственно, означает этот этноним?

В своей монографии «Очерки уйгуров Советского Казахстана», написанной в 1975 году в Алма-Ате, казахстанский уйгуровед М. Кабиров приводит весьма интересные сведения, которые якобы были запечатлены еще со времен Александра Македонского: «Уйгуры – автохтоны Восточного Туркестана. Еще Птолемей (II в. н. э.) назвал уйгуров «ойхардами» и пометил их на своей географической карте в самом центре Восточного Туркестана» [2, с. 27].

То, что уйгуры – аборигены Восточного Туркестана, находит подтверждение и в трудах Махмуда Кашгари. Вот что писал он 941 года тому назад: «Когда Александр Македонский приблизился к тем местам, где живут уйгуры... каган выслал ему навстречу четыре тысячи всадников. На их головах были шапки с перьями, напоминающие собой крылья сокола. Они были исключительно меткими стрелками из лука и на полном скаку поражали с одинаковым искусством цель, находящуюся как перед ними, так и за ними. Александр Македонский был поражен их мастерством и поэтому назвал их словом «худхурант», что означает – человек, который никогда не останется голодным, так как в любой момент может настрелять себе дичи. Никакой зверь не может спастись от них бегством... После этого область, где проживает этот народ, стала называться «худхур» [3, с. 134-135].

Не останавливаясь на этимологии этнонима «уйгур», заметим, что Александр Македонский «приблизился к тем местам, где живут уйгуры» т. е. к Восточному Туркестану в 329-327 гг. до н. э. Имя его на Востоке было столь популярно, что М. Кашгари даже возникновение уйгурских городов в Восточном Туркестане связывает с именем великого полководца. «Однако, независимо от этого из сказанного видно, что уйгуры в эпоху Александра Македонского не только населяли Восточный Туркестан, но и имели там свои города и свое государственное образование» [4, с. 28].

То, что уйгуры являются аборигенами Восточного Туркестана, утверждает и академиком В. Бартольд, который четко обозначает, что помимо своего существования, этот народ имел еще и высокую культуру развития: «ветвь этого тюркского народа... пограничной с Китаем части Восточного Туркестана, уже в V в. до Рождества Христова достигла высокой степени культуры» [5, с. 31]. Другой видный ученый Д. Позднеев писал: «Государство уйгуров известно китайцам за 126 лет до н. э. Они называли его Чэши. Отсюда мы уже можем понять, что... родиной уйгуров были страны притяньшанские» [6, с. 11].

Письменность и наследие

XIX век стал периодом активного исследования истории и этнографии уйгурского народа. В этот период увидели свет работы Ч. Валиханова по Кашгарию (1868 г.), «Исторические комментарии» В. Григорьева к переводу на русский язык работы К. Риттера «Землеведение Азии» (1869, 1873 гг.), В. Радлова «К вопросу об уйгурах» (1863 г.), Д. Позднеева «Исторический очерк уйгуров» (1899 г.). Важно отметить, что уйгуроведческая наука обогатилась большим количеством материала, добытого экспедициями Ч. Валиханова (1858-1859 гг.), Б. А. Сосновского, Э. Л. Матусовского и П. Я. Плясецкого (1874-1875 гг.), Н. М. Пржевальского – (1876-1878, 1879-1880, 1883-1885), братьев Грум-Гржимайло (1889-1890 гг.), М. В. Певцова (1889-1890 гг.), В. И. Роборовского (1893-1895 гг.), Н. Ф. Катанова (1891-1892 гг.).

В исследовании памятников уйгурской письменности ведущая роль принадлежит таким ученым как В. Радлов, Абель Жан Батист Мари Мишель Паве-де-Куртейль и Г. Вамбери. Паве-де-Куртейль издал перевод уйгурских сочинений XV в., а В. Радлов и Г. Вамбери – произведение Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни «Кутадгу билиг» (XI в.). И если венгерский тюрколог издал лишь отдельные отрывки из этого памятника, то В. Радлов опубликовал текст, набранный на уйгурском алфавите, дал его транскрипцию и полный немецкий перевод. К данному изданию ученый приложил еще одно исследование под названием «К вопросу об уйгурах», в котором высказал мысль об этногенетическом единстве орхонских и восточно-туркестанских уйгуров, а язык поэмы «Кутадгу билиг» назвал уйгурским. В 1861 году И. И. Ильминский отметил, что «Кутадгу билиг» можно рассматривать как «образчик уйгурского наречия» [7, с. 17-18].

Во второй половине I тысячелетия н. э. сведения о стране уйгуров были запечатлены в древнетюркских письменных памятниках, созданных в самом Восточном Туркестане или по соседству с ним. Практически все памятники были признаны достоянием науки только в конце XIX-XX вв. Ученые востоковеды изучали ветхие бумажные и кожаные листки, деревянные дощечки, костяные пластинки, которые были погребены в песках на протяжении нескольких веков и сохранили для нас образы иного мира – это религиозные и литературные памятники, отчеты администраторов и частная переписка, хозяйственные записи и юридические документы. К сожалению, сегодня, невозможно выяснить, кто именно являлся автором тех или иных строк, поскольку в большинстве их писали разные люди, преследуя различные цели – миссионерские, политические, торговые, ритуальные, эпистолярные.

«Они писались на санскрите и китайском, тохарском и согдийском, парфянском и среднеперсидском, тибетском и сирийском. Неожиданно оказалось, что под барханами пустыни Такла-Макан и в сухих предгорьях Тянь-Шаня обнаружены памятники, казалось бы, навсегда утраченные в тех странах, где они были изначально написаны – тексты из Индии, Китая, Ирака. Вместе с тем, древняя литература Сериндии (так называл эту страну

великий английский путешественник А. Стейн) – яркое свидетельство блестящей и многообразной собственной цивилизации» [8, с. 9].

Уйгуры стали известны в Европе и мире благодаря путешественникам и послам XIII в. Марко Поло, Плано Карпини и Гильому де Рубруку и великим монгольским ханам Мунхэ, Хубилаю, преемникам Тулуй-хана – сына Чингисхана. В своем историко-этнографическом исследовании по российским и казахстанским материалам «Происхождение уйгуров, ойратов (калмыков) и других телэских племен XVIII в. до н. э. – XIV в. н. э.» доктор исторических наук из России Александр Шабалов отмечает, что современные исследователи-уйгуроведы особенно должны быть благодарны послу французского короля Людовика IV, монаху ордена миноритов – Гильому де Рубруку, который оставил наиболее подробные записи о югурах – так, видимо, первоначально произносился этноним «уйгур». Уроженец далекой Фландрии, некоторые называют его Виллем де Рубрук, в своих отчетах и путевых записках писал, какую значительную роль играли югуры при дворе Мунхэ-хана, об их расселении, о вероисповедании югуров, об особом доверии, каким пользовались югуры-писцы и мн. др. [9, с. 115-116].

В 1993 г. в Алма-Ате было издано «Путешествие в Восточные страны», куда вошли «История монголов» Плано Карпини и «Путешествие в Восточные страны» Г. Рубрука. Надо отметить немаловажное значение средневековых (VIII-XI вв. н. э.) письменных памятников об уйгурах «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгарского, «Кутадгу билиг» Ю. Баласагунского и др. [10, с. 5].

Социальная и духовная культура

С IX по XIII вв. уйгурская культура раннего Средневековья достигла своего расцвета. Гуманизм идей и духовная культура народов Средней Азии и Восточного Туркестана через своих выдающихся мыслителей и ученых оказали свое влияние на развитие цивилизаций других стран, в том числе Центральной и Западной Европы. В это время культура уйгурского народа развивалась под влиянием двух качественно различных цивилизаций, двух религиозных мировоззрений – буддизма и ислама. Первая – это буддийско-уйгурская культура, получившая преимущественное развитие в Турфанском идикутстве. Крупными представителями этой культуры являются Кумараджива и Сынку Сели Тудунг. Вторая – арабо-мусульманская культура государства Караханидов, получившая мировое признание благодаря таким ее выдающимся мыслителям, как Махмуд Кашгари и Юсуф Баласагуни. Деятели культуры уйгурско-идикутского общества твердо держались буддизма и по своим политическим интересам примыкали к восточно-азиатскому миру, а караханидцы усвоили ислам и втягивались преимущественно в сферу западно-азиатского региона [11, с. 74].

Изучая историю уйгурского народа, очень часто встречаются упоминания о древнем Уйгурском каганате, который в эпоху былого могущества существовал относительно непродолжительное время и распадался нес-

колько раз. Однако каждый раз страна возрождалась в новых масштабах и в совершенно иных политических, а также географических условиях. Главной предпосылкой и важнейшим условием расцвета культуры уйгуров стали государственные образования, созданные ими на различных этапах исторического развития: Уйгурский каганат (VIII-IX вв.), Уйгурское Тур-фанское идикутство (IX-XIII в.), Ганьчжоуское княжество (X-XI в.), Кучарское княжество (XI-XII в.), государство Караханидов (IX-XIII в.) [12, с. 90].

«Из всех тюркоязычных народов, населявших обширные пространства Центральной Азии в древности и средние века, уйгуры, создавшие ряд государственных образований в виде 1-3 каганатов, достигли наибольшего прогресса в развитии культуры, искусства, ремесел. Их государственные образования, а затем отдельные княжества, возникшие (после падения третьего каганата в 840 г.) в Ганьчжоу, Куче, Турфане и др. местах, и позднее объединившиеся в Уйгурское Турфанское государство, просуществовали почти 500 лет. Это обстоятельство породило большой интерес востоковедов мира, в результате чего появились многочисленные исследования по истории и культуре, языку и литературе уйгуров» [13, с. 12].

Из сказанного следует, что уйгуры оставили богатое наследие на древнейшем полотне мировой истории. Это именно та история, которую они отразили сами и о которой знали все развитые цивилизации того времени. Благодаря сохранившимся письменным памятникам, наследие нации дошло до современников, и сегодня история уйгурского народа стала предметом пристального внимания и изучения историков, религиоведов, культурологов, лингвистов, социологов, географов и простых путешественников.

Почему Чингисхан выбрал уйгурскую грамоту?

Все больше ученых задается вопросом: почему по мнению большинства историков-исследователей именно уйгуры достигли высокого уровня развития в древние и средние века? Как им удалось запечатлеть историю многих народов через свое уникальное и универсальное письмо? Почему они занимали видные государственные посты на службе у Найманских ханов, а позже и у Чингисхана, (в соответствии с историческими и археологическими данными, государственный язык времен эпохи Чингисхана – тюркский, письменность создавалась на уйгурской основе: 21 буква, столбиком, сверху вниз) [14, с. 130-131], который впоследствии заставил всех монголов обучаться уйгурской грамоте? Ведь из истории известно, что одним из важных решений по организации государственных дел, принятых Чингисханом, стало введение уйгурского письма в качестве официального алфавита. Монголы до этого не знали письменности. Естественно, на протяжении столетий монгольские кочевники многократно совершали набеги на китайские земли, знали о существовании китайского письма, но оно их почему-то не заинтересовало, видимо, было трудным для восприятия.

По мнению казахстанского культуролога, профессора В. Тимошинова, уйгуры оказали влияние на монголов не только в области градостроительства, но и духовной культуры. Чингисхан отдал предпочтение уйгурской цивилизации, потому что она была ближе всего (монголам – *прим. авт.*); среди уйгуров было много остатков кочевых преданий и степных обычаев. «Уйгурской письменности обучалось все молодое поколение монгольской знати, они передали монголам письменность, стали крупными деятелями монгольской культуры. Уйгуры не только оказывали влияние на развитие культуры других народов, но и сами воспринимали их культуру» [15, с. 155]. После покорения найманов в 1204 году Чингисхан взял на службу уйгура Тататунгу (по одной из версий, в современном наречии это имя могло звучать как Тохтахун, однако лично я считаю, что это не более чем выдумка – *прим. авт.*), хранителя печати убитого найманского хана Таяна. Племя найманов было тюркского рода, близкое по языку к другим племенам, объединенным великим завоевателем.

В своей книге «Тюрки или монголы?» известный казахстанский исследователь эпохи Чингисхана академик Международной академии Чингисхана Анатолий Оловинцов отмечает, что Тататунга объяснил Чингисхану основные принципы государственной организации и продемонстрировал важность помещения императорской печати на документах, что помогало подтвердить их подлинность. Это стало началом процесса, который должен был привести к учреждению монгольской государственности. В обязанности Тататунги входила подготовка и подписание официальных документов. Неграмотный Чингисхан был, тем не менее, достаточно проницателен, чтобы понять, что его сыновья и ведущие чиновники должны научиться читать и писать. Поэтому Тататунга в дополнение к обязанностям хранителя печати стал наставником сыновей нового повелителя [16, с. 52-53]. И не только наставником, но и учителем царевичей по письму на своем языке (тюркском) уйгурскими буквами.

«Одним из важнейших приобретений, которое дала вновь введенная письменность, явилось то, что благодаря ей оказалось возможным закрепить и кодифицировать монгольское обычное право и народные обычаи и воззрения, разумеется под сильным влиянием на эту кодификацию взглядов самого Чингисхана» [17, с. 317]. В своих записках китайские дипломаты Пэн Да-я и Сюй-Тин подтверждают, что монголы в документах используют уйгурские буквы, а в городских школах преподают уйгурское письмо, а также перевод с языка татар. Как только ученик выучивается переводить с этого языка, он становится переводчиком» [18, с. 182]. Примечательно то, что уйгурской письменностью монголы пользовались без изменений до XVI – XVII вв. «Известно, что дипломатические послания монгольских правителей французскому королю в 1289 и 1305 гг. были написаны по-уйгурски» [19, с. 56]. Так Джувеини пишет: «Так как у татар (монголов) не было письменности, то Чингиз повелел, чтобы дети татарские выучивались

грамоте уйгуров... и его законы запечатлели бы в свитках. И это – все записанное уйгурскими письменами называют «Великою книгою Яса»» [20].

В системе более развитых государств

Еще одним вариантом ответа на вопрос о былом могуществе уйгуров, является выгодное географическое положение, где когда-то осел этот народ. Они обосновались на пересечении крупных торговых путей, по которым осуществлялся оживленный обмен материальными и духовными ценностями между представителями различных культур, этносов, верований и даже цивилизаций. Их города стали местом встречи кочевых и оседлых народов из Ирана, Индии, Сибири, Греции, Европы и Китая. Но главная причина объясняется тем, что уйгуры оказались под влиянием мощного межконтинентального политического воздействия, а если точнее, стали прямыми трансляторами межкультурного диалога, поскольку имели свойство очень легко перенимать чужую идеологию, религию и, соответственно, имели благоприятную возможность для смешивания с различными народами. Европейский ученый, работавший в Восточном Туркестане в самом начале XX в., германский ориенталист и путешественник Георг Хут в своих исследованиях отмечал, что сложные условия существования – природные, политические, культурные наложили свой отпечаток на историю, но, тем не менее, не прекратили развитие культур народов Восточного Туркестана. Г. Хут видел причину этого положения в том, что восточно-туркестанские земли были окружены высокоразвитыми цивилизациями – китайской, индийской, и даже античные города Средней Азии оказали на культуру населения этого региона свое влияние. Кроме того, исследователь отметил, что через земли Восточного Туркестана проходили два крупных торговых пути, точнее два ответвления Великого Шелкового пути, связывающие два края света между собой, что также отражалось на культуре местного населения. Один из этих торговых путей, северный, проходил через Восточный Тянь-Шань, города Кашгар и Куча. Второй, южный путь, проходил через горы Куэн-Лунь и город Хотан. Эти обстоятельства, по мнению Г. Хута, объясняют необычное культурное многообразие народов Восточного Туркестана. Ученый отмечал соседство в культуре местных этносов влияния римского искусства, китайских монетных традиций, индийских религий и литературы; сосуществование среднеперсидской, китайской, арабской, индийской письменности и языков наряду с уйгурской и древнетюркской письменными традициями. Им было обнаружено также большое количество неизвестных рукописей на неизвестных ранее языках и не расшифрованных к началу XX в. Вероятно, он имел ввиду находки тохарских текстов, расшифрованных немецкими учеными Э. Зигом и В. Зиглингом в 1908 году [21].

Ученый исследователь А. Бернштам писал по этому поводу: «Подъем уйгуров продолжался до тех пор, пока они сохраняли свою, хотя бы культурную самостоятельность, пусть даже в системе других государств. Только с Цинской династии маньчжуров наступают черные дни для уйгуров, лишившихся политических возможностей раскрытия своих творческих дарований» [22, с. 93]. Говоря о высокой культуре уйгурского народа, которая пережила века и внесла свою лепту в развитие мировой цивилизации, а также в историю Центральной и Средней Азии, некоторые ученые полагают, что наследие этого народа еще долго будет предметом исследований ученых-востоковедов.

Говоря о социальном и культурном развитии уйгурского народа, необходимо сказать и об огромной роли других великих народов, которые, как показывает история, оказывали свое особенное влияние на жизненный уклад, мировоззрение, а также традиции различных племен Восточного Туркестана. Это казахский, кыргызский, узбекский, персидский и арабский народы. Подчеркивая их значимость, знаменитый советский востоковед А. Бернштам отмечал: «В сложной истории Восточного Туркестана отчетливо выступают разносторонние связи с народами Средней Азии, особенно для северных оазисов... Особенности исторического развития народов Восточного Туркестана приводили к все более нарастающим общностям культурного и этнического характера, ярче всего раскрываемым в возникновении и развитии уйгурского народа и его культуры. Уйгурский народ и его культура целиком и полностью были связаны с историческими судьбами народов Средней Азии, предков современных казахов, киргизов, узбеков [23, с. 20].

Вклад Чокана Валиханова в мировое исследование

Становится понятным, что в современной историографии нельзя исследовать общественно-философскую и социальную мысль определенного народа в отрыве от мировой культуры. И если российские и европейские исследователи акцентировали особое внимание на географическом положении Восточного Туркестана для наращивания геостратегических преимуществ своих держав, то великий казахский путешественник и этнограф Чокан Валиханов преследовал иные цели. Ему было важно найти связь с самим народом, понять его сущность, жизненный уклад и культуру. Благодаря своему аналитическому складу мышления, он мог добыть гораздо более ценные сведения для Российского государства, нежели его предшественники. Таким образом, Ч. Валиханов стал первым человеком, заложившим основы научного исследования истории и культуры уйгуров. Признавая авторитет Ч. Валиханова и ценность его открытий, П. Семенов Тянь-Шанский писал: «Во всяком случае, путь к исследованию ближайших к нам частей Тянь-Шаня был проложен. Уже в 1858 г.... Ч. Валиханов... пробрался... с торговым караваном через Заукинский перевал в Кашгарию и

собрал там весьма много интересных научных, как этнографических, так и статистических данных» [24, с. 26].

Материалы, собранные Ч. Валихановым по Восточному Туркестану, особенно в период его пребывания в Кашгаре (октябрь 1858 – март 1859 гг.), и в настоящее время представляют большую научную ценность, так как содержат результаты исследований по истории, этнографии и географии этого края. Более того, Ч. Валиханов был одним из первых, кто поднял вопрос о насущной необходимости изучения Центральной Азии: «Над Средней Азией висела до сих пор какая-то таинственная завеса. Несмотря на близкое соседство двух могущественных европейских держав, России и Англии, большая часть ее все-таки остается для европейской науки во многих отношениях недоступною... сбивчивые и противоречивые данные, существующие в нашей географической литературе о Средней Азии, делают эту страну, если не совершенно «terra incognita», как говорилось в старину, то, по крайней мере, трудным научным ребусом, а о среднеазиатском человеке мы почти ничего не знаем [25, с. 325].

За особый вклад в изучение Восточного Туркестана Ч. Валиханов был избран членом Русского географического общества. Его научные труды были признаны мировой наукой. После экспедиции Ч. Валиханова некоторое время Россия воздерживалась от посылки в Восточный Туркестан своих представителей. И только после того, как в результате национально-освободительного движения уйгуров и дунган образовались несколько независимых владений, для переговоров с главой Иэйтишара Якуб-беком в 1868 году туда был направлен капитан генерального штаба Рейнталь. Миссия от России была призвана еще раз продемонстрировать ее интерес к этой стране, дать понять об искреннем желании иметь с Кашгарией торговые отношения. «Рейнталь собрал ценнейшие данные о состоянии политической и экономической жизни Восточного Туркестана в этот период. Те же цели преследовали и две последующие миссии в Кашгар капитана Генерального штаба барона Каульбарса в 1870 и 1872 гг., а также вторичная – Рейнталья в 1875 г.

«Суждения ученого о национальных особенностях и самобытности жизни, нравов, обычаев уйгурского народа, о необходимости конкретно-исторического подхода к его судьбам имеют большое значение в истории изучения уйгуров. Он первый поставил и в основном правильно решил ряд важных вопросов истории уйгуров, ввел в научный оборот уйгурские рукописи, которые до него не были известны» [26, с. 144].

Придавая большую ценность собранным материалам Ч. Валиханова, важно отделить друг от друга фактические и субъективные оценки описаний. Так, читая высказывание М. Певцова: «Литературы в Кашгарии не существует, за исключением десятка сочинений бухарских и арабских...» [27, с. 288], – следует делать скидку на то, что автор мог не знать деятелей уйгурской классической литературы XIX в., таких, как Билал Назым, Низари, Гариби, Зияи, Мулла Шакир, Садыр Палван, Сеит Мухамед Каши и многих

других в отличие от Ч. Валиханова. Наш знаменитый соотечественник стал первым представителем России, посетившим его в 50-х гг. XIX в. Являясь офицером по особым поручениям при генерал-губернаторе Западной Сибири, он совершил поездки на Тянь-Шань, в Джунгарию, Восточный Туркестан. Его исследования вошли в научные труды, которые оценены еще современниками как важный вклад не только в русское, но и мировое востоковедение [28, с. 58-59].

О социальном менталитете народов Восточного Туркестана

Как утверждает современная наука, социальный менталитет – передающаяся по наследству совокупность осознанных и неосознанных культурных, нравственных и мировоззренческих ценностей и установок различных социальных общностей, определяющих их социальное поведение.

С XVII по XX вв. народы Восточного Туркестана всколыхнула волна революционного пробуждения, повернувших массовое сознание обычных крестьян в сторону социального равенства и справедливости. Так, появились сотни гуманистов-революционеров (Садыр Палван, Илахун Коккоз, Абдухалик Уйгур, Лутфулла Муталлип, а также женщины: Ипархан, Маимхан, Назгум, Анархан, Ризвангуль и др.), которые призывали население того или иного региона сбросить ненавистное иго иноземных захватчиков и обрести долгожданную свободу. Говоря о гуманистических и философских воззрениях идейных просветителей уйгурского народа, понять причины того, почему их появление стало возможным и впоследствии оказало большое влияние на мировоззрение целых поколений довольно просто. В первую очередь этому способствовала утрата уйгурами независимости и жестокая тоталитарная диктатура вкупе с массовыми репрессиями цинского Китая.

Во что об этом писали русские историки: «После завоевания Цинской империей Восточного Туркестана в 1756-1759 гг. цины начали проводить постепенную политику по ущемлению прав мусульман региона, ряд крупных ошибок цинской администрации, как массовая казнь участников антицинского сопротивления с конфискацией имущества семьи, насильственное переселение крупных групп уйгуров в Илийский край, поголовное истребление жителей Уч-Турфана, назначение не местных чиновников над покоренными городами, бесплатное возведение крепостей, унижительные китайские церемонии и др. привело к серии небольших локальных восстаний, как: восстание под предводительством Тилла-кари (1814г.), восстание под руководством черногорца Зиявуддина (1816г.). Как следствие, после подавления массы населения участвовавших в восстании и им сочувствующих были вынуждены эмигрировать, по большей части в Ферганскую долину, где прочно обосновались потомки белогорских ходжей. Организация белогорцев в Кокандском ханстве проводила активную антицинскую деятельность» [29].

Одним из самых ярких представителей народно-освободительного движения уйгуров за независимость является Самсак-ходжа или Салих-ходжа – лидер уйгуров конца XVIII века. Он был потомком ходжей – Ахмада ал-Касани Махдуми Азам (Махтуми Азам, 1461 – 1542 гг.) и Аппак ходжи, правящего клана белогорских ходжей Восточного Туркестана до цинского завоевания.

Сын Бурхан ал-Дина Ходжи – последнего правителя уйгурского теократического государства ходжей, погибшего в Бадахшане после поражения в борьбе с Цинской империей. После смерти отца и дяди Самсак-ходжа был тайно увезён из Бадахшана уйгурскими беками в Бухару, затем в Коканд, где ему было предоставлено кокандским ханом Нарбута-бием политическое убежище, и откуда он и его потомки руководили национально-освободительным движением уйгурского народа вплоть до конца XIX века [30].

Военный министр Российской империи, а также главнокомандующий в период Русско-японской войны 1904-1905 гг. А.Н. Куропаткин в своих мемуарах писал:

«Этот ходжа после долгих скитаний поселился в Коканде, и собрав вокруг себя кашгарских эмигрантов, открыл деятельную пропаганду в пользу освобождения своей родины от ига китайцев. Его агенты разъезжая по городам Западного Туркестана, собирали для этой цели приношения и фанатизировали слушателей описаниями страданий их единомышленников. Кашгарский народ прислушиваясь к вестям из Коканда, заносимым торговцами, начал смотреть на Сарымсака как на своего избавителя и ждал только случая, чтобы открыто заявить ему свои симпатии». [31]

Каждый народ мечтал о своей независимости и уйгуры не были исключением. В 1818 году потомок белогорцев Джангир-ходжа (сын Самсак-ходжи) организовал первое крупное восстание против колониального ига Цинской империи, собрав более 100 тысяч плохо вооруженного и экипированного крестьянского ополчения. Против них выдвинулось 70 тысяч хорошо обученных и регулярных имперских войск, которые довольно быстро и жестоко подавили восстание, усмирив непокорные массы. Их предводитель – Джангир-ходжа сумел сбежать.

В 1826-1828 гг. им было организовано повторное восстание и Джангир-ходжа взял крупные города, такие как Кашгар, Яркенд, Хотан и Янгигиссара.

«После джангирского восстания обнаружилась вся слабость китайцев, которые до тех пор для азиатцев казались непобедимыми. Кашгарские патриоты ожили духом и получили новую и сильную надежду к возвращению самостоятельности своего Отечества», писал Ч. Валиханов. [32 Ч. Ч. Валиханов. «О состоянии Алтышара, либо шести восточных городов Китайской провинции Нан Лу Малой Бухарии»].

Однако, повстанцы не смогли долго радоваться своим успехам, поскольку новое наступление на Аксу, Учтурфан, Карашар, Кучар привело к скорому поражению восставших, а Джангир-ходжа схвачен и затем был казнен в Пекине. По некоторым данным в кругу предводителя повстанцев

был предатель, который сильно завидовал народной популярности лидера народного движения.

На этом восстания не закончились. Каждое десятилетие знаменовало новую волну сопротивления из-за чего цинские власти подавляли их с еще большей жестокостью.

За каждым подавлением шли массовые репрессии. До первого переселения уйгуров в 1881-1883 гг. больших и мелких восстаний насчитывалось несколько десятков. Определенную часть восстаний помогали подавлять русские военные отряды.

Так, исследователь Ярослав Пилипчук в своей исследовательской статье «Уйгурское национальное движение и Китай в XX веке». «Миллиард. Татар» пишет следующее:

«Одним из решающих сражений войны стало второе сражение за Урумчи в декабре 1933 – январе 1934 гг., когда ханец Чжэнь Пэйюань, воевавший на стороне дунган, захватил дорогу между Чугучаком и Урумчи. Гоминьдан оказывал негласную поддержку Ма Чжуньину, желая свергнуть Шэн Шицая. Видя свое сложное положение, Шэн Шицай пригласил на помощь Советские войска. Эпизодом второй битвы за Урумчи была битва за Тутунь, которая собственно и решила результат кампании. После этого Советские войска наступали в Корлу через Кашгар. Корлу было занято ими 16 марта 1934 года. В этом походе к ним присоединились две тысячи торгоутов. Также, на стороне русских интервентов сражался Ходжа Нийаз. Дунгане разбили его отряд в битве при Аксу, и в середине января 1934 года Ходжа Нийаз бежал в Кашгар. В дальнейших боях за Кашгар дунгане столкнулись с войсками Восточно-Туркестанской республики. Имея две тысячи против 10 тысяч уйгуров, дунгане нанесли им поражение. Ма Чжуньин попросил у британского консула в Кашгаре помощи. Базируясь в Маралбаши и Пайзивате, он создал линию укреплений.

В апреле 1934 года русские вывели Алтайскую добровольческую армию из Восточного Туркестана. Негласно там осталось одна тысяча воинов с танками, артиллерией, самолетами. Также Шэн Шицаю помогали советские военные советники. В Маралбаши силами дунган руководили Ма Хушань и Ма Чжуньин. Русские служили в авиации Шэн Шицая, и в июне 1934 года бомбардировке подвергся Маралбаши. Ма Чжуньин был вынужден отойти в район Хотана, а оттуда перешел Советскую границу, после чего был интернирован.

В сентябре 1933 года Сабит Дамулла и Мухаммад Эмин Бугра провозглашают создание Республики, которую первоначально хотели назвать Исламской Республикой Уйгуристан. Однако в историографию она вошла как Восточно-Туркестанская Тюркская Исламская Республика, поскольку если бы они назвали Республику Уйгурской, то это бы оттолкнуло казахов, кыргызов и дунган. 12 ноября 1933 года была созвана Национальная Ассамблея. Она приняла конституцию и проголосовала за национальные символы государства. Республика была названа Тюркской Исламской

Республикой Восточного Туркестана. Новая Республика имела проблемы с финансами. Против нее выступили дунгане Ма Чжаныцана.

Президентом Республики был Ходжа Нийаз, а премьером Сабит Дамулла. Среди иностранных стран доминирующим влиянием в Восточном Туркестане пользовалась Турецкая Республика. Для того чтобы получить международное признание, правительство Тюркской Исламской Республики Восточный Туркестан отправили своих послов в СССР, Афганистан, Иран, Турцию. Консулу Великобритании в Кашгарии Дж. У. Томсон-Гловеру предложили принять Восточный Туркестан под протекторат британцев. В Кабуле туркестанские послы встретились с Захир-шахом и афганским премьером Сардаром Мухаммедом Хашим-ханом, прося об оружии. Афганцы предпочли не ссориться с русскими.

Туркестанские послы имели встречу в Кабуле с немецким консулом. На помощь Шэн Шицаю пришли русские. Большевики видели в уйгурах агентов влияния Японии. В Синьцзян была направлена так называемая Алтайская добровольческая армия, которая состояла из двух дивизий. Ходжа Нийаз прибыл в Кашгар для того чтобы принять должность президента. Однако против него выступили дунгане, и Ма Чжаныцан разбил вооруженные силы Восточно-Туркестанской Республики под Кашгаром. Махмуд Мухити с остатками уйгурской армии отступил к Яркенду и Хотану. Кыргыз Джаныбек бежал в Индию. Ходжа-Нийаз с небольшим отрядом же отошел к Артушу и пересек бывшую российско-цинскую границу, которая стала советско-китайской границей. Советская власть предложила ему сделку. Он как президент был должен подписать бумаги, по которым Восточно-Туркестанская Республика ликвидировалась. За это он получил власть на юге Синьцзяна.

Премьер Восточного Туркестана Сабит Дамулла был схвачен и казнен ханьцами в Аксу в июне 1934 года. Жестокое подавление Уйгурского восстания привело к смерти около 100 тысяч человек разных национальностей. Впрочем, компромисс Советских деятелей с Ходжа-Нийазом был временным, и он был убит в 1941 году.

1 августа 1934 года Шэн Шицай создал «Антиимпериалистическую ассоциацию народных масс Синьцзяна», где были доклады на китайском и уйгурском. В 1936 году произошел Всесиньцзянский съезд представителей казахов и кыргызов, а в 1937 году съезд монголов. В 1937 году был создан городской отдел народного образования, где работали педагоги разных национальностей. На Алтае среди казахов выходила газета «Новый Алтай». В 1935 году ЦК КПСС СССР предоставил финансовую помощь Шэнь Шицаю на пять миллионов рублей и направил в Синьцзян мирных специалистов – инженеров и техников. Кроме того, СССР перевооружал армию синьцзянского губернатора. Впрочем, южная часть Синьцзяна пользовалась неким самоуправлением. В этом регионе укрылись части уйгуров и дунган, которые уцелели после 1934 года. В 1937 году на восстание их поднял Кичик Ахунд вместе с Ма Хушанем.

Шэн Шицай выступил против уйгурской дивизии Махмуда Мухити. 2 апреля 1937 года последний бежал из Кашгара через Йанги-Хисар и Яркенд в британскую Индию в Кашмир. Побег Махмуда Мухити поднял на восстание уйгуров в Артуше, Яркенде и Йанги-Хисаре. Шэн Шицай запросил советскую поддержку, и русские бомбардировали с самолетов Яркенд и Йанги-Хисар.

Как сталинское НКВД уничтожало непокорных

Позже с установлением Советской власти на Кашгар двинулись Советские солдаты и техника. Уйгурские студенты в Ташкенте были расстреляны сталинским НКВД. Советский консул в Урумчи армянин Гарегин Апресов был отозван в Москву и там был расстрелян по сфабрикованным обвинениям. Вероятно, это было вызвано с тем, что он не смог предотвратить восстание уйгуров. Ма Хушань тем временем был направлен на подавление уйгурского восстания, но дунгане присоединились к повстанцам. Кыргызы восстали у Кучи. Были волнения мусульман в Хами. Ма Хушань сделал попытку овладеть Кашгаром. Он как представитель дунган обратился к британскому консулу в Кашгаре. Он указывал, что повстанцы хотят свергнуть Шэн Шицай и установить на прямую связи с правительством Чан Кайши в Нанкине.

В августе 1937 года пять тысяч советских военных были переброшены в Синьцзян. Они были призваны Шэн Шицаем. Войска синьцзянского губернатора к тому времени были разбиты повстанцами в битве при Карашаре. В битве при Аксу уйгуры Кичика Ахунда были разбиты советскими войсками и авиацией. Кичик Ахунд и Абд ал-Нийаз бежали в Кашгар. Шэн Шицай же подкупил одного из дунганских командующих Ма Шэн-куэя. Тот поднял оружие против Ма Хушаня и вошел в Кашгар. Однако дунгане под командованием Ма Хушаня, Ма Цзюлуна, Пай Цзыли отступили в Каргалык. 7 сентября 1937 года дунганские офицеры эмигрировали в Кашмир.

Против Шэн Шицай восстали казахи на Алатау. В 1943 году там сформировалось пять партизанских отрядов, которые вели партизанскую борьбу. Казахов возглавил казахский курбаши Оспан-батыр. Массовые политические репрессии в период «Малого Октября в Казахстане» привели к тому, что в Синьцзян и Монголию в 30-х гг. XX века мигрировало около 600 тысяч казахов. В 1933 году казахи Шараф-хана из племени киреев приняли участие в восстании народов Восточного Туркестана против ханьской власти. В 1940 году против ханьцев поднял восстание Ногайбай. Ханьцы бросили на подавление восстания значительные силы. Кроме того, Шэн Шицай поддержали советские и монгольские войска. После гибели Ногайбая восставших казахов возглавляет Ырыс-хан, который был сыном Ногайбая. В этом восстании отметился Оспан-батыр. В 1941 году он убил советских специалистов на территории Алатау.

В ноябре 1946 года, перейдя на сторону Гоминьдана, Оспан-батыр начал борьбу с частями Восточно-Туркестанской Республики. В феврале 1947 года. ЦК КПСС Советского Союза приняло решение о физическом устранении Оспан-батыра. МГБ СССР это должно было сделать руками войск и спецслужб Восточно-Туркестанской Республики. В июне 1947 года Оспан-батыр вел борьбу на монголо-китайской границе. Он был вынужден откочевать в Монголию, но уже в сентябре 1947 года с налета взял Коктогай и Шара-Сумбе. Оспан-батыр стал известен на Западе. Американские СМИ распространяли сведения об Оспан-батыре как о друге США.

Это вынудило русских перекинуть в район Алатау три тысячи воинов вместе с техникой. Оспан-батыр оставил Шара-Сумбе и отступил. Однако когда к нему прибыли посланцы от монголов, то он их выдал гоминьдановским властям в Урумчи. Вместе с Оспан-батыром против Советской власти боролся Калибек, который был начальником уезда Саван в Тарбагатае. Калибек был разбит войсками Восточно-Туркестанской Республики и был вынужден бежать в Урумчи. В 1949 году власть в Китае захватила Коммунистическая партия Китая, но Оспан-батыр продолжал борьбу до 1951 года и вместе с ним сопротивление коммунистам оказывали правитель города Хами Йолбарс-хан и бывший министр финансов Восточно-Туркестанской Республики Жаным-хан Хаджи. 19 февраля 1951 года Оспан-батыр был схвачен частями Народно-Освободительной армии КНР и 26 февраля 1951 года публично казнен в Урумчи. Правительство Восточного Туркестана эвакуировалось из Урумчи и в начале августа 1947 года вернулось в Кульджу». [33].

Так был положен конец одному из последних крупных восстаний мусульманского населения Синьцзяна и настал период массовых репрессий. В данном контексте хотелось бы обратить особое внимание на репрессии, которые происходили теперь в Алматинской области, организованные большевиками.

Очень ярко об этом написал доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Центра уйгуроведения Института востоковедения КН МОН РК Аблет Камалов в своей статье под названием «Ату и гражданская война», опубликованной на сайте Национальной ассоциации уйгуров в 2018 г.

«Массовый расстрел мирных жителей уйгурских сел Семиреченской области в мае 1918 года, известный как «Ату пәжиәси» (Трагедия расстрела), явился одним из драматических страниц в истории уйгурского народа. Он произошел в период гражданской войны, в которую Россия оказалась ввергнутой после Октябрьской революции 1917 года. В пучину гражданской войны в России оказались втянутыми и уйгуры Семиречья, которые оказались между «молотом и наковальней».

Необходимость выбора политического союзника возникла в связи с расколом, произошедшим в среде русского населения области, которое разделилось на две противоборствующие группы: зажиточное сословие

казаков выступило против новой Советской власти, в то время как новые переселенцы из европейской части России (новоселы), в основном безземельные крестьяне, поддержали большевиков. Уйгуры-таранчи, которые в одном из архивных документов характеризуются как «темный, невежественный, но вообще мирный элемент населения» Семиречья, поддержало вооруженный антисоветский мятеж казаков в апреле-мае 1918 года в Верном. Хотя казачий мятеж был поддержан в основном населением близлежащих к городу уйгурских селений, следовавшим за своими лидерами, союз уйгуров с казачеством действительно имел место быть. И этот союз пугал большевиков, которые называли мятеж в Верном «мятежом казаков и таранчей», а иногда даже преувеличенно «мятежом таранчей».

Каковы бы ни были причины присоединения к казаческому мятежу и независимо от степени участия в нем, уйгуры поплатились за то, что в гражданской войне в России они выбрали не тех союзников. Как известно, на подавление казачьего мятежа были брошены все силы большевиков, а из Ташкента для оказания помощи местным большевикам был направлен карательный красноармейский отряд под командованием Митрофана Ивановича Мураева. После захвата власти в Верном, отряд Мураева двинулся дальше в сторону границы с Китаем, устраивая кровавую бойню в уйгурских селениях. В одном из архивных документов сообщается, что «после поражения при Зайцевском (Чилик – А.К.) массы таранчей ринулись через Джаркент в китайские пределы, спасая свою жизнь от карательных отрядов красных, уничтожавших почти всех их без исключения. Масса этих беженцев увлекла за собой жителей почти всех таранчинских селений уезда» (Л. Балаян. Кто был никем... // Ленинская смена. 29 августа 1990, с. 4).

Жертвами расстрела стали массы мирных жителей уйгурских селений Семиречья. В пределы Китая, по оценке большевиков, бежало около 20 тысяч уйгуров, а по преувеличенным данным белогвардейских и китайских источников, около 50-60 тысяч уйгуров [34].

Другой известный казахстанский писатель и публицист Исмаилжан Иминов в своей статье «Ату», или правда о красном терроре в Семиречье», опубликованной в журнале «Мысль» в 2013 году описывает события так:

«В пору моего далекого детства я слышал об этих событиях, которые уйгуры называют «Ату» (расстрел), из уст моей мамы, которая родилась и выросла в селе Малое Аксу Уйгурского района, но о ее рассказе я поведаю позже, а сейчас у меня в руках фотографии Е. Мураева и его красногвардейского отряда. Я внимательно вглядываюсь в лица Мураева и его солдат, которые уничтожили много тысяч человек в Семиречье. На первый взгляд, они обычные люди, под фотографией Мураева невольно пишу слова «палач», «людоед». А вот и групповой снимок, на нем 48 красноармейцев, в середине – их командир-изверг. Снимок сделан в мае 1918 года в городе Верном, справа от солдат – пушка, многие красноармейцы сфотографированы с поднятыми шашками. Даже на фотографии эти головорезы хотят запугать людей. На снимке с удивлением увидел и

женщину – сестру милосердия, долго смотрю в ее глаза... Я, конечно, понимаю, что именно эти красноармейцы принимали участие в убийствах многих женщин, детей, стариков и мужчин. И задаю себе вопрос: «Как они могли уничтожать невинных людей, насиловать женщин?!». Пытаюсь сам найти ответ на этот вопрос и хочу разобраться в том страшном времени, когда произошла эта безумная резня.

1918 год – это год начала Гражданской войны. После Октябрьского переворота 1917 года в Петрограде, борьба за власть в Семиречье ужесточилась. В ноябре 1917 года в станице Надеждинская (ныне город Иссык) собрались представители казачества, а также казахские и уйгурские баи, которые поклялись, что будут союзниками в борьбе с большевиками. В январе 1918 года было сформировано Семиреченское войсковое правительство, которое защищало интересы казачества и зажиточной части казахского и уйгурского населения края. Но 3 марта в городе Верном власть захватили большевики, в крае установилась Советская власть. В регионе было неспокойно. Общество было разделено: часть населения поддерживала «белых», другая – «красных». В апреле 1918 года началось восстание «белых». Казаки разгромили красногвардейский продотряд, который прибыл в станицу Софийская (ныне город Талгар) с требованием о сдаче 1000 пудов хлеба и оружия. «Белые» захватили власть в станицах Софийская, Надеждинская, Малая Алматинская.

Активно выступал за власть «белых» правитель Карасуйской волости Жамалдин Бушриев. Он был известным баем, общественным деятелем, сыном крупного богача Бушрибека, полковника казачьего войска. Волостной был единомышленником и союзником атамана Семиреченского казачьего войска, полковника Ионова и председателя войскового совета Маслова, непримиримых врагов Советской власти. Для борьбы с большевиками Ж. Бушриев провел насильственную мобилизацию в уйгурских селах Карасуйской волости, им был сформирован небольшой отряд, в составе 50-60 человек. Этот отряд, вооруженный копьями, топорами, вилами, дубинками, волостной Бушриев погнал на штурм Верненской крепости. За этими людьми шли вооруженные белоказаки, готовые стрелять в спины уйгуров. Но нападающих встретила пулеметная очередь, и толпа рассеялась: попытка овладеть крепостью не удалась. После неудачного штурма Верного Бушриев скрылся в Кульдже.

Борьба за власть в Семиречье продолжалась: неспокойно было и в уйгурских кишлаках. Священнослужители Муса Дамулла и его брат Ибрагим из села Киикбай, вместе с двумя белыми офицерами, побывали в уйгурских населенных пунктах, где уговаривали местное население выступить против «красных» – начать газават с кафирами. Вновь был сформирован маленький отряд, но недалеко от села Чилик он был рассеян отрядом красногвардейцев. Организаторы этого «нападения» бежали за границу. Провокаторы пытались разжечь и межнациональную рознь среди уйгурских и русских крестьян из-за земли.

В это время, часть уйгуров поддерживала и большевиков. Широкую известность на территории Казахстана приобрели революционеры Абдулла Розыбакиев, Исмаил Таиров, чекист Махмут Хожамьяров. В составе первой мусульманской ячейки большевиков, организованной в Верном, было сорок пять уйгуров. Из уйгуров был сформирован 57 Таранчинский кавалерийский полк, отдельный дивизион и эскадрон.

Я не случайно рассказал о событиях в Верном и Чилике – они явились поводом для мураевских массовых репрессий против уйгурского населения. Для упрочнения Советской власти в крае в Верный был направлен красногвардейский отряд под командованием Е. Мураева. Из Ташкента вышел небольшой отряд, в нем было около 50 человек, но в Верный вошла армейская группа в составе 600 человек (по другим данным, около одной тысячи человек): по пути в столицу Семиречья к отряду присоединялись казаки, демобилизованные солдаты, русские крестьяне, горожане Пишпека и Токмака.

Мураевцами были сожжены несколько казахских аулов на территории нынешних Жамбылского и Карасайского районов, были жертвы и среди мирных жителей.

Мой близкий друг, казахский поэт и журналист, автор нескольких историко-публицистических книг, Ратбек Терликбаев в июне 2009 года встретился с 81-летним аксакалом Тореханом Серботаевым, жителем села Карасай (в прошлом – Тонреккуршин, а в советское время – Куйбышев) Жамбылского района Алматинской области. Аксакал, хорошо знавший историю родного края, поведал ему, что красноармейцами отряда Мураева, весной 1918 года, у аула Тонреккуршин были убиты четыре невинных человека из рода Мырзатай племени Кошек. Это Жумахан Егинбаев, Накысбек, сын известного религиозного деятеля Курмана сопи, имя и фамилия четвертого неизвестно. Спасаясь от зверства мураевцев, род Мырзатай скрылся в ущелье Шубарат, что недалеко от села Чемолган, ныне Ушкoныр (публикуется впервые).

У станицы Любавинская (ныне город Каскелен) состоялась первая стычка мураевцев с казаками. Казаки оставили станицу, а вошедшие затем туда красногвардейцы расстреляли 13 мужчин.

Отряд Мураева, усиленный местными красногвардейцами, 21 апреля 1918 г. захватил Малую Алматинскую станицу, здесь ими было расстреляно около сотни казаков. С боями «красные» взяли станицы Софийская, Надеждинская, поселок Илийский. Мураевцы беспощадно уничтожали казаков, не щадили женщин и стариков. Они не жалели и жителей казахских аулов, поддержавших апрельское восстание «белых».

Семиречье ужаснулось жестокостью «красных». Так началась Гражданская война в крае.

Далее путь мураевцев лежал по Кульджинскому тракту, через уйгурские села. Первый населенный пункт на его пути был Жанашар. Основанное в 1883 году село Жанашар было одним из красивейших в

Семиречье. В нем проживало примерно 660 семей. Жанашар является родиной поэта Умара Мухаммади, одного из основоположников уйгурской Советской литературы.

Вступив в Жанашар, мураевцы окружили кишлак и собрали местное население, якобы для митинга. Собрав, они погнали их к берегу речки, здесь раздалась пулеметная очередь. Люди падали друг на друга. Красногвардейцы убили примерно 860 невинных людей. Вернувшись в Жанашар, мураевцы начали насиловать женщин и девушек. Проведя ночь возле бездыханных тел, они двинулись в село Таштыкары. В этом населенном пункте изверги уничтожили 750 человек: расстреливали, шашками рубили раненых, продолжали насиловать женщин. В селе Ташкенсаз бандитами было убито около тысячи человек, среди них было немало и стариков. Зверства мураевцев продолжались и в других населенных пунктах: лилась кровь в селах Баяндай, Караторук. На малой родине знаменитого революционера Абдуллы Розыбакиева, в кишлаке Киикбай, они убили около тысячи человек, остальные, бросив родные дома, бежали в Кульджу. Около трех тысяч человек мураевцы уничтожили в Лаваре. Они превратили в большое кладбище это село.

Многие годы одним из центров религиозного образования на юге Казахстана было село Корам. В те годы Корам называли второй Бухарой. В селе жило 900 семей, а население было более семи тысяч человек. Расцветали ремесла, здесь было немало гончаров, кузнецов, краснодеревщиков. На всю Центральную Азию здесь функционировало знаменитое медресе, многонациональные слушатели которого изучали не только Коран и основы ислама, но и арабский, персидский языки, светские дисциплины. В медресе преподавал известный религиозный деятель, педагог, ученый-теолог, имам Савут Ахун, который пользовался уважением не только среди уйгуров, но и казахов края. Его близкий казахский друг, тамыр Жумахан, узнав о погромах в уйгурских селах, в самый последний момент, перед приходом карателей, предложил Савут Ахуну покинуть Корам, но ученый решил в этот трагический час быть с земляками. Собрав все мужское население возле базара, мураевцы пулеметной очередью сразили их. Вновь изверги насиловали женщин, убивали случайных прохожих.

Внучка Савут Ахуна, известная уйгурская поэтесса, литературовед Патигуль Сабитова, которая хранила в памяти немало семейных преданий, рассказывала нам, что видя зверства мураевцев, теолог попросил, чтобы его убили последним. Во время убийства земляков Ахун читал суру из Корана «Ясын», лишь после того, как легли все корамцы-мужчины, изверги убили Савута Ахуна. Известно, что красногвардейцы издевались над бездыханным телом имама.

Сотни людей были уничтожены палачами в селах Чилик и Байсеит. По сведениям журналиста М. Мушрапилова, более 200 человек было убито красногвардейцами в Большом Аксу. В этом селе «красные» прошли по всем домам, собрав мужчин, усадили их в ряды по 10 человек. Сельчане

решили, что им сообщат новости, но раздалась пулеметная очередь. Трагедия произошла на центральной улице, у дома имама Садыра. О случившемся в селе Большое Аксу поведали, чудом оставшиеся живыми, старушка Рошанхан, мальчик Умар и дед Пахардин. По рассказам этих людей, большеаксуйцы знали о зверствах мураевцев, и многие из них предлагали уйти в горы, но аксакал Рахметулла, который пользовался уважением среди земляков и сочувствовал красным, уговорил их остаться. Но и он был сражен пулей врагов, перед кончиной старик просил прощения у земляков.

Конечно, видя зверства палачей, люди сопротивлялись. Удивительная история произошла в селе Долайта. В этом селе жил гордый и красивый старик – великан Хавайда. Трое палачей ворвались во двор аксакала. Увидев хозяина, они попытались поставить его на колени, а затем зарубить пашками. Палачи накинулись на великана, но не смогли в рукопашном бою расправиться с ним. Смерть наступила лишь тогда, когда три пули сразили аксакала. Отважный старик встретил смерть стоя.

А теперь, вернемся к рассказу моей мамы. Моя мама Ризванам Махмуткызы, которая прожила 80 лет, до конца своих дней гордилась своим дедом Надир кази Обуловым и его ролью по спасению малоаксуйцев во время этой карательной операции.

Из рассказа Ризванам Махмуткызы:

«Мой дед Надир Обулов избирался волостным правителем, многие годы являлся казием (судьей) Чарын-Аксуйской волости. Это был жесткий, решительный, с большими организаторскими способностями человек, умеющий в экстремальных ситуациях брать ответственность на себя. В 1916 году он выступил против мобилизации местного населения на тыловые работы. Надир, со своими джигитами, был среди тех, кто отобрал списки мужчин, направляемых на войну, у волостного правителя Азата.

Малоаксуйцы, среди которых были и сторонники «красных», готовились гостеприимно встретить мураевцев, но узнав о трагедии в Большом Аксу, Надир кази приказал своим землякам покинуть родное село: уйти в горы. Кази оставил последним Малое Аксу. Когда многочисленный отряд мураевцев вошел в населенный пункт, жителей в нем уже не было. Они нашли лишь одного человека – больного Турсуна Мамутова, который отказался бежать из родного села: враги убили несчастного».

О чудесном спасении малоаксуйцев немало писал историк и краевед Асым Касым, а в пору моего далекого детства я слышал эти рассказы и из уст маминых земляков старшего поколения.

Жертвы были и в соседнем селе Ават.

Жители села Тугмен с хлебом и солью встретили мураевцев, надеялись, что они их не тронут. Мураевцы разделили трапезу с жителями этого кишлака, их командира-палача не было с ними в тот момент. Тугменец Кадыр, который был в отъезде, узнав о трагедии в Большом Аксу, прискакал на лошади в село и крикнул землякам: «Бегите, бегите! Они убили аксуйцев, не пощадят и нас!». Тугменцы побежали к горе Караташлык, но здесь

издались выстрелы мураевцев. Часть жителей села спаслись, но погибло 33 человека. В тот роковой месяц почти все жители села Кольжат перешли границу. И это их спасло. О погромах в селах Шункар, Кетмень, Малое и Большое Ачинока сохранилось мало информации.

По некоторым данным, на территории современного Уйгурского района погибло 300-400 человек. (Қасим Асим Уйғур наһийәси... Алматы, 2005, с. 77).

Мураев неоднократно заявлял: «Если бы не я – Советская власть в Семиречье не установилась бы».

Кем был командир отряда палачей? О Мураеве сохранилось мало сведений. На фотографии 1918 года я вижу человека, который не старше сорока лет. Этот ухоженный мужчина, очевидно, он был выходцем из средних слоев. Известно, что Мураев в прошлом принадлежал к партии социалистов-революционеров (эсеров), их основным методом борьбы за власть был террор. Но после революции Мураев примкнул к большевикам и защищал их интересы.

В историю многонационального Казахстана, уйгурского народа, Мураев вошел как палач, который уничтожил десятки тысяч человек. Многие годы правду о кровавой трагедии не говорили. В плане-проспекте документальной выставки из Архива Президента РК «Тернистый путь: трудный переход», в разделе «Октябрьская революция и Гражданская война» сказано: «Отрядом Мураева было расстреляно все мужское население нескольких уйгурских кишлаков. Когда в конце 1920-х гг. старейшины обратились с просьбой об установлении памятника на месте этой трагедии, они получили категорический отказ. Сохранилось только одно косвенное документальное свидетельство: во время кампании по пересмотру, проверке и чистке РКП (б) в 1921 году в Джетысуйской губ. «вычищались» из рядов партии бывшие бойцы отряда Мураева, участвовавшие в «преступных деяниях». (АП РК Ф. 1. Оп. 1. Д. 307. Л. 7-8 об.).

В юности я был знаком с историком Маликом Кабировым, он владел большой информацией о тех кровавых событиях, называл их «красным геноцидом» по отношению к уйгурам Семиречья. Но в своей книге «Очерки истории уйгуров Советского Казахстана», изданной в советское время, не мог рассказать всей правды. Малик Кабиров пишет: «Часть уйгурского населения Верненского и Джаркентского уездов в мае-июне 1918 г. ушла в Кульджинский край. Прямым толчком к уходу ее в Китай явились массовые репрессии по отношению к широкому уйгурскому населению со стороны чуждых элементов, проникших в ряды красногвардейского отряда Мураева, прибывшего из Ташкента в Семиречье для оказания помощи в упрочнении Советской власти». (Кабиров М. Н. Очерки... Алма-Ата, 1975, с. 149-150).

Машур Рузиев в своей книге «Возрожденный уйгурский народ» говорит: «Чтобы подорвать доверие уйгурских масс к Советской власти, контрреволюционное кулацкое отребье под маской красногвардейцев в ряде селений устроило погромы. Собирая население якобы для «проведения

собрания», они в упор расстреливали людей из пулеметов и винтовок. Затем ходили по домам и убивали оставшихся в живых стариков, женщин и детей, насиловали девушек, грабили и сжигали жилье. Такой трагический эпизод произошел в селении Каратурук. Совершив кровавую расправу с жителями селений Корам и Лавар Верненского уезда, бандиты в форме красногвардейцев пришли в Каратурук. Людей, около 300 человек, они согнали в скотный двор и открыли огонь по ним. Раненых бандиты добивали шашками. После ухода бандитов, оставшиеся в живых, собрав свои пожитки, ушли в горы, часть же населения осталась, надеясь, что погромщики сюда больше не придут. Однако их надежды не оправдались. На следующий день прибыла новая группа банды, и расстрелы ни в чем неповинных людей, грабежи, насилие повторились.

Огнем и мечом прошлись каратели по уйгурским селам, от поголовного истребления жители их спаслись, благодаря бегству в горы». (Рузиев М. «Возрожденный уйгурский народ». Алма-Ата, 1982, с. 127-128).

К сожалению, историки М. Кабиров и М. Рузиев были вынуждены, исходя из советской цензуры, называть Мураева и членов его отряда «чуждыми элементами, проникшими в ряды красногвардейцев» или «контрреволюционным кулацким отребьем».

Сколько человек погибло в этой кровавой мясорубке? Этот вопрос волнует многих людей. Долгие годы мне посчастливилось общаться с известным ученым, бывшим директором Института уйгуроведения АН РК Коммунаром Талиповым. Он неоднократно рассказывал об этой катастрофе в истории уйгуров нашей страны. Зная его горячее сердце, любовь к многонациональному Казахстану, родному народу, я понимал, что Коммунар ака, конечно, не мог пройти мимо этой темы в своих работах. В статье «Работа большевиков с отходниками из Синьцзяна в 20-е гг. XX в.» он писал: «Среди беженцев из Семиречья (в Китае) было около 25 тысяч уйгурских бедняков, которые чудом спаслись от массового расстрела. Причем, все они были близкими родственниками тех 15 тысяч невинных уйгуров, которые были зверски убиты красноармейцами Мураева в мае-июне 1918 года на территории Алматинского и Жаркентского уезда». («Исследования по уйгуроведению». Т. 4, Алматы, 2001, с. 48).

Видный уйгурский поэт Малик Садиров написал исторический дастан «Уйгур кисмити...». Этот дастан явился плодом многолетнего кропотливого труда поэта и историка. Если о восстании уйгуров в 60-годах XIX века в Илийском крае мы узнали из дастана Билала Назыма «Китабы газат дар мулки Чин» («Священная война мусульман против китайцев»), то о событиях «Ату», очевидно, будущие потомки будут читать из книги поэта Малика Садирова. Поэт считает, что 23 тысячи уйгуров было убито мураевцами в Семиречье («Уйгур кисмити...». Алматы, 2012, с. 50). Подлинную цифру узнать сейчас, через 95 лет, к сожалению, очень трудно. Палачи не подсчитывали погибших, но фактом остается одно: было убито очень много

народа. Современным историкам предстоит огромная работа в архивах, чтобы узнать истину.

В то трагическое время в истории уйгуров Семиречья братскую помощь своим сородичам оказали казахи края. Известны десятки примеров, когда казахи укрывали в своих аулах уйгуров, давали беженцам пищу, свою национальную одежду.

Огромную поддержку уйгурам на территории современного Уйгурского района оказал старейшина одного из родов племени Албан Тургенбай, друг Надир кази Обулова. Многие беженцы нашли пристанище на его жайлау в горах, старейшина помогал им и продуктами. После ухода карателей с сел Большое Аксу и Долайта, он и его джигиты принимали участие в похоронах сотен людей в этих населенных пунктах.

Кто дал команду о погромах в уйгурских селах? Или эта инициатива самого Мураева? До сих пор нет ответа на этот вопрос. Вероятно, что за действиями Мураева стояли высокопоставленные руководители Советской власти.

Как закончился жизненный путь палача Мураева? В разгар Гражданской войны его направили в Ферганскую долину, где часть населения в те годы составляли кашгарские уйгуры. Там и нашла его уйгурская пуля, которая отомстила за многочисленные невинные жертвы в Семиречье. Вместе с Мураевым в Ферганской долине были уничтожены и многие бойцы его карательного отряда.

В 1918 году обезлюдели многие уйгурские села: посеы, домашние животные, дома были разграблены. Наверное о зверствах мураевцев знал 21-летний Адбулла Розыбакиев. Но, что мог сделать молодой революционер, который страшно переживал за смерть безвинных людей?! Среди погибших было немало и его родственников, друзей, знакомых, а родное его село Киикбай прекратило существование. Позже, когда А. Розыбакиев станет одним из руководителей Республики, будет создана комиссия по выяснению обстоятельств этой трагедии и возвращению уйгуров в родные села. Являясь членом этой комиссии, он занимался беженцами, их возвращением на родину и обустройством их в своих селах. Розыбакиев побывал в Кульдже, провел большую работу: встречался с беженцами, китайскими властями.

В 1926 году, через восемь лет после тех памятных событий, Абдулла Розыбакиев писал: «Не осталось мужчин, людей в 30-ти уйгурских селах Алматинского и Жаркентского уездов, которые, спасаясь от гибели, были вынуждены бежать в Китай. Пережив трудные времена на чужбине, многие вернулись, но до сих пор в Китае находятся 10 тысяч уйгурских беженцев. Начиная с 1920 года около 15-ти тысяч уйгуров вернулись в родные края, большинство из них вернулось в 1922–1925 годах. Возможно ли за этот короткий срок восстановить их дома, наладить жизнь? Нет, конечно. Органы Советской власти разных уровней должны оказать беженцам необходимую помощь». («Тарих саваклири...». Алматы, 2010, с. 174).

Нужно прямо сказать: Абдулла Розыбакиев сыграл огромную роль в деле возвращения уйгуров из Илийского края. Благодаря ему, многим беженцам была оказана помощь. Все ли беженцы вернулись в Казахстан? Нет, конечно. Многие потеряли доверие к Советской власти. Потомки некоторых из них вернулись в Семиречье лишь в 50-х – начале 60-х годов прошлого века.

Разумеется, что Гражданская война 1918–1921 гг. не делила людей по национальному признаку. В горниле беспощадной и бессмысленной войны были убиты сотни тысяч невинных казахов, русских, дунган, киргизов... , но фактом остается одно: карательная операция отряда Мураева в мае-июне 1918 года была направлена, в первую очередь, против уйгуров края.

Прошло 95 лет после этих трагических событий. Из поколения в поколение в уйгурских семьях сохраняют память об этих погромах. О кровавой резне в Семиречье обязаны знать все жители многонационального Казахстана, о ней должно быть написано в школьных учебниках по истории, а в селах, где зверствовал отряд палача Мураева, – установлены памятники». [35. <https://mysl.kazgazeta.kz/news/1046>].

О социальном просвещении народных масс

Как итог можно сделать вывод о том, что в результате узколобости и недалекости духовенства и наследников престола за власть в Восточном Туркестане, мусульманское население не смогло объединиться должным образом. Каждый временный правитель навязывал народу свои амбиции и только потом думал о государственном процветании. Никто из них так и не понял простой истины, что страна становится сильнее и мощнее только благодаря консолидации общества, а также установлению гуманного режима. Народ, озлобленный растущей податью не имел права выбора, свободы слова. Дехкане элементарно не могли прокормить свои семьи из-за жестокого обременения, вследствие чего были очень озлоблены на своих правителей. Видя все это несовершенство и несправедливость, дети из простых семей, закаленные голодом и лишениями, не могли больше безучастно наблюдать за происходящим. Обучившись грамоте, многие из них стали активно высказываться против того или иного правления, пробуждать в сознании масс идеи равенства, свободы и независимости.

Каждый из мыслителей-революционеров был готов повести народ за собой и объявить войну невежеству и безграмотности. Народ призывали сбросить оковы рабства и несправедливости, пойти по пути прогресса, обучать своих детей новым учениям. Как ни странно, но очень большую роль в этом направлении сыграла геополитика. Вмешательство России, которая поглотит в себя многие республики братских уйгуров на долгие десятилетия. Конечно, о ее роли трудно судить однобоко. Российская империя принимала самое активное участие в подавлении национально-освободительного восстания, а также репрессиях крестьян-уйгуров с 1864 по 1867 гг. Здесь

хотелось бы акцентировать внимание на том, почему влияние северного соседа стало поворотным и губительным для независимости Восточного Туркестана.

Дело в том, что с конца XIX в. и кончая первую четверть XX в. экспедиции в Восточный Туркестан участились. В большинстве такое явление объяснялось геостратегическими императивами между Английской и Российской империями. В этот период один за другим страну посетили путешественники из Швеции (Гедин), Германии (А. Грюнведель, А. Лекок), Франции (Д. де Рейнс и П. Пельо), Японии (К. Отани, Т. Ханеда), Италии (Ф. де Филиппини) и т. д. Наиболее примечательными и, как казалось самому исследователю, результативными оказались три экспедиции английского ученого А. Стейна (1900-1901; 1906-1908; 1913-1915 гг.), который обследовал почти всю Территорию Восточного Туркестана и опубликовал около 20 книг. Кашгария казалась загадочной и малоизученной для европейцев, поскольку очень длительное время она оставалась известной лишь самим азиатам. Стремление проникнуть на один из важнейших «перекрестков» Центральной Азии, где проходили главные пути мировой торговли из Китая в Индию, Бухару и т. д. было практически неумным, и вскоре на шумных базарах мусульманских поселений появились английский чай, различные мануфактурные изделия, а позже ружья, которыми не преминули воспользоваться повстанческие отряды из числа уйгурских революционеров.

Для того чтобы более ясно понять и описать события начала XVIII, конца XIX столетий, нужно обратить внимание на самих жителей Восточного Туркестана, понять их психологию, социальный уклад и быт, а также нравы. В этом отношении бесценными остаются описания русских исследователей и дипломатов, в частности того же Г. Грум-Гржимайло, который написал сочинения под названием «Описание путешествия в Западный Китай»:

«Насколько нам удалось определить характер турфанца – скромность составляет его удел; я думаю, что у некоторых она переходит даже в забитость. Турфанец терпеливо выносит тиранию китайской администрации и своего природного князя, но, может быть, это только временно бездействующий вулкан? Во всяком случае, он мало напоминает прежнего жителя этой страны, непокойного и вечно с кем-нибудь да воевавшего чешысца... Он предпочитает, по-видимому, мир да покой, а потому хотя и ропщет, но все же лезет в ярмо, добровольно обращаясь в батрака каждого, кому не лень наживаться на счет этого добродушного человека; поэтому, мне кажется, нет страны, где бы ростовщичество было так распространено, как именно здесь. «Когда-то, – говорили нам старики, – мы переживали лучшие времена; тогда и народ был честнее... Воровство и обман строго наказывались, а теперь этих наказаний никто уже не боится...».

Можно легко этому поверить. Сама судьба заставляет человека, попавшего в лапы ростовщика, изворачиваться, затем унижаться и, наконец,

даже прибегать к недозволенным законом и совестью действиям. Подобное движение по наклонной плоскости вниз так хорошо всем известно, что о нем и распространяться долго не стоит. К тому же народ, управляемый не законами, а произволом, проходит здесь очень плохую школу нравственности; про Турфан же мы скорее, чем про какую-нибудь другую страну Востока имеем право сказать, что закон существует здесь только для тех, кто богат. При всем том, благодаря своей аккуратности, трудолюбию и умению довольствоваться самым малым, турфанец еще сводит кое-как концы с концами; при поверхностном взгляде он производит впечатление даже человека зажиточного: так, всегда он опрятно одет и в таком порядке находится его крошечный дворик и прилепившиеся на краю последнего жилые покои [36. Русский вестник, 1892, № 9, 11, 12].

Русские путешественники донесли до нас подробные данные о жизни и роли в обществе различных слоев населения Восточного Туркестана. Из них следует, что вся светская и духовная власть в стране была сконцентрирована в руках хакимов, сеидов и ходжей. Хакимы – потомки прежних правителей – владели родовыми землями, обрабатываемыми преимущественно их собственными рабами, несмотря на то, что рабство было официально упразднено. Хакимы жили в городах и селениях, занимались исключительно земледелием, пренебрегая другими промыслами. Сеиды, потомки Магомеда и ходжи, являлись большей частью лицами духовного звания, они жили исключительно в селениях. Пользовались уважением в народе; жители, приступая к какому-нибудь важному делу, например, к постройке дома, к торговой операции или отправляясь в путь, обращались за благословением и приносили им деньги, платье или съестные припасы. Ходже большую часть времени проводили в молитве и паломничестве по мазарам. У них были земли, но они не обрабатывали их, а отдавали в аренду. В Кашгарии в любом незначительном селении имелось несколько мулл и каждый имел свой приход (малля). Один из них назывался ахуном, т. е. старшиной, и ему подчинялись остальные. Ахуны, в свою очередь, подчинялись хукум-казы – высшему духовному лицу в округе. Главой духовенства в Кашгарии считался Яркендский хукум-казы, носивший титул аляма [37, с. 331-332].

Исходя из сказанного, можно представить, какое колоссальное влияние на простых граждан имело духовенство. Поэтому мировоззрение прогрессивных мыслителей-гуманистов, писателей и поэтов сложилось под влиянием объективных и субъективных факторов исторического развития Восточного Туркестана второй половины XIX в. просвещенные философы всегда и повсеместно старались выражать интересы народных масс, были гласом народа, выступали против, как духовенства, так и маньчжурских поработителей. Их основным идейным социальным направлением была борьба за выживание, свободу и независимое будущее каждого дехканина. Поскольку только независимость способна обеспечить народу развитие и прогресс. Все поэты-демократы прекрасно понимали, что общественные

отношения, сложившиеся в их время, больше не будут двигать социум по пути развития.

Будучи сторонниками социального прогресса, они отстаивали права и достоинство человека труда, выступали против колониальной политики и шовинистической идеологии, резко осуждали местных эксплуататоров и духовенство. Я говорю об уйгурских поэтах-гуманистах как о философах и просветителях не потому, что они отражали идеологическую суть национальной борьбы за самоопределение, а потому, что мировоззрение каждого из них зиждилось на нравственных идеалах человеческого самосознания. Никто из уйгурских мыслителей второй половины XIX в. не написал отдельных социально-философских трактатов, поскольку все как один излагали демократические идеи в художественно-образном и поэтическом формате. Творчество поэтов-мыслителей – Садыра Палвана, Билала Назыма, Муллы Шакира, Сеида Мухаммада Каши и других является не только первоисточником по изучению истории социально-экономических и политических отношений Восточного Туркестана того времени, но и основой исследования демократических идей и взглядов, психологии народа. Все вышеперечисленные мыслители стали революционерами нового мышления, основателями доселе никому неизвестной и непонятной идеологии. Идеологии, которая значительно облегчила жизнь каждого крестьянина и научила жить его так, как велит ему его сердце – быть полноценной частью социума.

Казахстан – колыбель мира и созидания

Когда-то, благодаря отзывчивости и гостеприимству братских народов Центральной Азии – казахам, кыргызам, узбекам, часть уйгуров смогла освободиться от гнетущего колониального ига маньчжурских захватчиков, переселить на просторы вольных и непокоримых степей свои семьи и начать там новую жизнь. Братские взаимоотношения этих народов предопределили высокие приоритеты общечеловеческих ценностей, межкультурного и традиционного диалога, которые и поныне бережно чтятся их благодарными потомками. По словам знаменитого казахстанского уйгуроведа и литератора Мурата Хамраева, труды очень большой части выдающихся уйгурских мыслителей до сих пор остаются малоизученными и неизвестными широкому кругу читателей. «Становится совершенно очевидно, что среди тюркоязычных народов Средней Азии, Казахстана и Восточного Туркестана уйгурская письменная литература является не только древней, но и богатой. Она дала миру десятки выдающихся писателей и поэтов, большинство из которых, к сожалению, еще далеко не достаточно известны» [38, с. 23].

В одном из своих интервью телеканалу «Қазақстан» в 2015 году Первый Президент Казахстана Н. Назарбаев сказал: «Даже во времена (Казахского) ханства, о котором мы говорим, толерантность была присуща нашему народу. Через казахстанские великие степи проходили многие

народы. Это саки, гунны, чингисхановские войска. Этнические группы в этой степи были, и наш народ воспринял их культуру. Мы сейчас не можем представить, что за религия у них была, традиции и культура. Эта разнообразная культура впитывалась нашим народом, воспитывая в нем толерантность. Поэтому и сейчас, когда мы получили независимость, наша страна по воле судьбы стала многонациональным государством, поскольку сюда во времена СССР депортировали разные народы, вынужденных переселенцев. Так, Казахстан стал многонациональным. Мы с первых дней приняли позицию внимательного, доверительного отношения ко всем этносам, живущим в Казахстане, ко всем религиям. Казахстан – земля всех казахстанцев. Наша Конституция начинается со слов «Мы – народ Казахстана». На этой основе мы обеспечиваем равные права всех культур, всех религий в нашей стране. На этой базе существует Ассамблея народа Казахстана, которая объединяет всех, является трибуной, голосом, которому внимают правительство и государство в целом» [39].

Когда-то, благодаря братскому казахскому народу, уйгуры, спасаясь от социального гнета репрессий, нашли на священной земле Казахстана тепло, уют и покой. Десятилетия рабского угнетения и сломленные судьбы тысяч семей в годы большевистско-сталинской власти, т.е. в период массовых политических репрессии в Казахстане не прошли бесследно и все еще отдаются эхом в сердцах миллионов потомков. Радует одно, что уйгуры в Казахстане имеют все возможности сохранить язык, культуру и традиции. Полноценно развиваться и вносить вклад в общее процветание родной страны, где они имели честь родиться. Помимо них в Казахстане обрели родной дом представители более 140 национальностей, и эта цифра продолжает неуклонно расти. Думаю, именно поэтому уйгуры Казахстана всегда будут испытывать истинную душевную радость и гордость за свою страну, а также благодарить весь братский казахский народ за проявленное когда-то ими глубокое уважение к уйгурам Семиречья.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Шивашанкар Менон К. П. «Древней тропой: путевые заметки. – Москва, 1958. – 87 – 88 с. См. также: Шефер Э., Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах империи Тан. – Москва, 1981 г. и др.».
2. Кабиров М. Очерки уйгуров Советского Казахстана. – Алма-Ата, 1975. – 235 с.
3. Кашгари Махмуд. Дивану лугатит турк (словарь тюркских народов), т. I. – Ташкент, 1960. – с. 134 – 135 (перевод на узбекский язык Муталипова).
4. Кабиров М. Очерки уйгуров советского Казахстана. – Алма-Ата, 1975. – 235 с.
5. Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. – Фрунзе, 1943. – 31 с.

6. Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров. Санкт-Петербург 1899. 11 с.
7. Исхаков Г.М. «Исследования по уйгуроведению». Алматы, 2005. 306 с.
8. Кляшторный С., Колесников А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX в.), Алма-Ата, 1988. – 406 с.
9. Де Рубрук Гильом. – Санкт-Петербург, 1911. – 115 – 116 с.
10. Шабалов А.С. Происхождение уйгуров, ойратов (калмыков) и других телэских племен XVIII в. до н. э. – XIV в. н. э. Историко-этнографическое исследование по российским и казахстанским материалам. Иркутск, 2014. – 150 с.
11. Нарынбаев А. Избранные произведения. Т.2. Бишкек, 2005 г. – 630 с. 28
12. Восточный Туркестан в цивилизационных процессах Центральной Азии. – Алматы, 2010. – 450 с.
13. Исхаков Г.М. «Исследования по уйгуроведению». Алматы, - 2005. – 306 с.
14. Оловинцов А. Г. Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана. – Алматы, 2013. – 308 с.
15. Тимошинов Виктор. Культурология. Казахстан, Евразия, Восток, Запад. Аналитический обзор мировой культуры. – Алматы, 2007. – 399 с.
16. Лео де Хартог. Чингисхан – завоеватель мира. Изд-во АСТ. – Москва, 2008. – 52-53 с.
17. По Харадавану. Ташкент, 1983. №1, – 317 с.
18. Садвакасов Г.. Вопросы истории и культуры уйгуров. – Алма-Ата, 1987. – 166 с.
19. The history of the World-Conqueror by Juvaini, translated T.A. Boyle, vol.
20. <https://cyberleninka.ru/article/n/arheologicheskie-materialy-ekspeditsii-georga-huta-v-vostochnyy-turkestan>
21. Восточный Туркестан в цивилизационных процессах Центральной Азии // Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Талипова К. Т. – Алматы, 2010. – 450 с.
22. Исхаков Г.М. «Исследования по уйгуроведению». - Алматы, 2005. - 306 с.
23. Семенов Тянь-Шанский П. П. История полувековой деятельности РГО (1845 – 1895 гг.) ч. 1. – Санкт-Петербург, 1896. – 26 с.
24. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч.: В 5 т. – Алма-Ата, 1985. Т 3., – 325 с.
25. Исхаков Г.М. «Исследования по уйгуроведению». - Алматы, 2005. - 306 с.
26. Куропаткин А. «Кашгария: историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. – Санкт-Петербург 1789. – 288 с.
27. Кляшторный С., Колесников А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX в.), Алма-Ата, 1988. 58-59 с.
28. Molla Musa Sayrami. THE TARIKH-I HAMIDI A Late-Qing Uyghur History MUSA SAYRAMI TRANSLATED BY ERIC SCHLUESSEL.

29. http://www.turklib.com/?category=general_history-military_history-documents&name=kashgariya_istorikogeograficheskii_ocherk_strany_ee_voennoye_promyshlennost_i_torgovlya_-_kuropatkin_a_n.
30. Ч. Ч. Валиханов. «О состоянии Алтышара, либо шести восточных городов Китайской провинции Нан Лу Малой Бухарии».
31. <https://milliard.tatar/news/uigury-v-xx-veke-antikitaitskie-vosstaniya-sozdanie-turkestanskix-respublik-i-tatarin-fatix-1934-1946-2776>.
32. <https://nau.kz/news/atu-i-grazhdanskaya-vojna>
33. <https://mysl.kazgazeta.kz/news/1046>
34. Г.Е. Грум-Гржимайло. Незведанные страны Средней Азии. Турфан. (Отрывки из записок) // Русский вестник, 1892, № 9, 11, 12
35. М. Хамраев «Веков неумирающее слово» – Алма-Ата, 1969. – С. 23.
36. Интервью Н. Назарбаева телеканалу «Қазақстан» от 13. 09. 2015 г. <https://www.nur.kz/888124-nazarbaev-rasskazal-kak-kazakhstan-st.html>.

References

1. Shivashankar Menon K. P. «Drevnej tropoyu: putevye zametki. – Moskva, 1958. – 87 – 88 s. Sm. takzhe: Shefer E.H., Zolotye persiki Samarkanda. Kniga o chuzhezemnykh dikovinakh imperii Tan. – Moskva, 1981 g. i dr.».
2. Kabirov M. Ocherki ujugurov sovetskogo Kazakhstana. – Alma-Ata, 1975. – 235 s.
3. Kashgari Makhmud. Divanu lugatit turk (slovar' tyurkskikh narodov), t. I. – Tashkent, 1960. – s. 134 – 135 (perevod na uzbekskiy yazyk Mutalipova).
4. Kabirov M. Ocherki ujugurov sovetskogo Kazakhstana. – Alma-Ata, 1975. – 235 s.
5. Bartol'd V. V. Ocherk istorii Semirech'ya. – Frunze, 1943. – 31 s.
6. Pozdneev D. Istoricheskij ocherk ujugurov. Sankt-Peterburg 1899. 11 s.
7. Iskhakov G. M. «Issledovaniya po ujugurovedeniYU». – Almaty, 2005. 306 s.
8. Klyashtornyj S., Kolesnikov A. Vostochnyj Turkestan glazami russkikh puteshestvennikov (vtoraya polovina XIX v.), – Alma-Ata, 1988. – 406 s.
9. De Rubruk Gil'om. – Sankt-Peterburg, 1911. – 115 – 116 s.
10. Shabalov A. S. Proiskhozhdenie ujugurov, ojratov (kalmykov) i drugikh telehskikh plemen XVIII v. do n. eh. – XIV v. n. eh. Istoriko-onomasticheskoe issledovanie po rossijskim i kazakhstanskim materialam. – Irkutsk, 2014. – 150 s.
11. Narynbaev A. Izbrannye proizvedeniya. T.2.- Bishkek, 2005g. 630 s.28
12. Vostochnyj Turkestan v civilizacionnykh processakh Central'noj Azii. – Almaty, 2010. – 450 s.
13. Iskhakov G.M. «Issledovaniya po ujugurovedeniYU». Almaty, 2005. - 306 s.
14. Olovincov A. G. Tyurki ili mongoly? Ehpokha Chingiskhana. – Almaty, 2013. – 308 s.

15. Timoshinov Viktor. Kul'turologiya. Kazakhstan, Evraziya, Vostok, Zapad. Analiticheskij obzor mirovoj kul'tury. – Almaty, 2007. – 399 s.
16. Leo de Khartog. Chingiskhan – zavoevatel' mira. Izd-vo AST. – Moskva, 2008. – 52-53 s.
17. Po Kharadavanu. Tashkent, 1983. №1, – 317 s.
18. Olovincov A. G. Tyurki ili mongoly? Ehpokha Chingiskhana. – Almaty, 2013. – 308 s.
19. Sadvakasov G. Voprosy istorii i kul'tury ujugurov. Alma-Ata, 1987. 166 s.
20. The history of the World-Congueror by Juvaini, translated T.A. Boyle, vol.
21. <https://cyberleninka.ru/article/n/arheologicheskie-materialy-ekspeditsii-georga-huta-v-vostochnyy-turkestan>
22. Vostochnyj Turkestan v civilizacionnykh processakh Central'noj Azii // Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvyashchennoj pamyati Talipova K. T. – Almaty, 2010. – 450 s.
23. Iskhakov G. M. «Issledovaniya po ujugurovedeniYU». – Almaty, 2005. – 306 s.
24. Semenov Tyan'-Shanskij P. P. Istoriya poluvekovoj deyatel'nosti RGO (1845 – 1895 gg.) ch. 1. – Sankt-Peterburg, 1896. – 26 s.
25. Valikhanov CH.CH. Sobr. Soch.: V 5 t. – Alma-Ata, 1985. T 3., – 325 s.
26. Iskhakov G. M. «Issledovaniya po ujugurovedeniYU». – Almaty, 2005. – 306 s.
27. Kuropatkin A. «Kashgariya: istoriko-geograficheskij ocherk strany, ee voennye sily, promyshlennost' i trgovlya. – Sankt-Peterburg 1789. – 288 s.
28. Klyashtornyj S., Kolesnikov A. Vostochnyj Turkestan glazami russkikh puteshestvennikov (vtoraya polovina XIX v.), Alma-Ata, 1988. 58 – 59 s.
39. Molla Musa Sayrami. THE TARIKH-I HAMIDI A Late-Qing Uyghur History MUSA SAYRAMI TRANSLATED BY ERIC SCHLUESSEL.
30. http://www.turklib.com/?category=general_history-military_history-documents&altname=kashgariya_istorikogeograficheskii_ocherk_strany_ee_voennye_sily_promyshlennost_i_torgovlya_-_kuropatkin_a_n.
31. CH. CH. Valikhanov. «O sostoyanii Altyshara, libo shesti vostochnykh gorodov Kitajskoj provincii Nan Lu Maloj BukhariI».
32. <https://milliard.tatar/news/uigury-v-xx-veke-antikitaiskie-vosstaniya-sozdanie-turkestan-skix-respublik-i-tatarin-fatix-1934-1946-2776>.
33. Novye dokumenty o poezdke v Kitaj Petlina Ivana // Sovetskoe kitaevvedenie, № 1. – Sankt-Peterburg, 1958. – S. 15
34. G.E. Grum-Grzhimajlo. Neizvedannye strany Srednej Azii. Turfan. (Otryvki iz zapisok) // Russkij vestnik, 1892, № 9, 11, 12
35. M. Khamraev «Vekov neumirayushchee slovo». Alma-Ata, 1969. -S.23.
36. Interv'yu N. Nazarbaeva telekanalu «KazakstaN» ot 13. 09. 2015 g. <https://www.nur.kz/888124-nazarbaev-rasskazal-kak-kazakhstan-st.html>

Литерация: Юсуф Хасс Хаджиб Баласагуни (араб. حاجب خاص يوسف البلاساغوني);

Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед аль-Кашгари (Махмуд Кашгарский, (араб. الكاشغري محمد بن الحسين بن محمود);

Алишер Навой (узб. Alisher Navoiy; уйг. Әлшир Нава'и/ناوائى ئەلشېر; (перс. نوائى علیشېر);

Кумар Падма Шивашанкара Менон (англ. Kumara Padma Sivasankara Menon Sr.;

Самсак-ходжа (уйг. Samsaq hoja / Самсақ Хожа, чагат. خواجا سامساق) или Салих-ходжа (уйг. Salih hoja / Салиһ Хожа, чагат. خواجا صالح);

Уйғуры (уйг. ئۇيغۇرلار, uyghurlar, ранее — ууоqurlar, кит. 维吾尔, Wéiwú'ěr;

Kutadgu Билиг[А] или Qutadğu Билиг (/ку: 'Тә:дгу: 'бияк/; Khaqani тюркского: [qutað'gʊ bi'liq]);

Такла-Мақан (кит. трад. 塔克拉瑪干沙漠, упр. 塔克拉玛干沙漠, пиньинь Tǎkèlāmǎgān Shāmò, уйг. قۇملۇقى تەكلىماكان, Тәклимакан қумлуқи < уйгур. заимствование (из араб.: такла от ترك тарк);

Тянь-Шань[1] (кирг. Ала-Тоо, Теңир-Тоо, тадж. Тиён Шон, кит. упр. 天山山脉, пиньинь Tiānshān shānmài, палл. Тяньшань шаньмай, уйг. تەڭرىتاغ, Тәңри тағ, каз. Алатау, Тәңіртау, узб. Tyan-Shan/Tangritog', монг. Тэнгэр уул.;

Восточный Туркестан (уйгуры: تۈركىستان شەرقىي Sherqiy Туркестан, Шәрқий Туркистан);

Марко Поло (итал. Marco Polo);

Виллем (Вильгельм) Рубрук (фр. Guillaume de Rubrouck, нидерл. Willem van Rubroeck.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАППАЙ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН
ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ЖАҒДАЙЫ
ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИН В ГОДЫ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ
РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ
THE SITUATION OF WOMEN DURING THE YEARS OF MASS
POLITICAL REPRESSION IN KAZAKHSTAN**

FTAMP 03.00.20

**1920-1950 Ж. САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ӘЙЕЛДЕР
(АҚМОЛА, ҚОСТАНАЙ, СҚО БОЙЫНША)**

Құралай Қуандыққызы Сарсембина
тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы тарих және
этнология институтының Астанадағы филиалы, Қазақстан, Астана қ.

Автор-корреспондент
e-mail: kuralai_sk@mail.ru

Аннотация. Мақалада 1930-1950 жылдары Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан облыстары бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдыры деректер негізінде зерделенген. Мақалада ер адамдар жаппай жазықсыз жазаға тартылғанда, олармен бірген әйелдердің де саяси қуғын-сүргін зобалаңына ұшырағандығы дәйектеледі. Жазықсыз азап шеккен әйелдер тағдыры кеңестік тоталитарлық жүйенің қылмысы екендігі, саяси қуғын-сүргін большевиктер билігінің орнығуымен қатар жүргендігі қарастырылады. Саяси қуғын-сүргін жалпылама бағыт алғанда, сол бір зобалаңға әйелдер де, жасөспірімдер де ілікті. Жазықсыз сәбилер тірі жетім атанып, ПХК жетімектеріне айналды.

Кейбір деректерде (архивтерде) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің аты-жөні, тегі, үкімі, туған жылы және өзге де қажетті дерек көздерінің жүйесіз жазылғандығын, тіпті кейде жазылмай қалғандығын да айтуымыз керек. Түрмедегі әйелдердің қылмыстық іс-қағаздары дұрыс толтырылмаған.

Мақалада Ақмола облысы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің ұлты, қызметі, білімі, оларға қолданылған жаза түрі және т.б. мәліметтер талданды.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық сана, отбасы, саясат, мемлекет, руханилық, қуғын-сүргін шаралары, депортация.

МРНТИ 03.00.20

**ЖЕНЩИНЫ, ПОДВЕРГШИЕСЯ ПОЛИТИЧЕСКИМ
РЕПРЕССИЯМ**
(по Акмолинской, Кусатанайской, Северо–Казахстанской области)

Сарсембина Куралай Куандыковина
кандидат исторических наук, Астанинский филиал Института истории и
этнологии им. Ч. Валиханова, Казахстан, Астана.

Автор-корреспондент
e-mail: kuralai_sk@mail.ru

Аннотация. В статье исследуется судьба невинных женщин, подвергшихся преследованиям и пострадавших в Акмолинской области в годы сталинских политических репрессий. Как известно, когда мужчин подвергали массовым репрессиям, сопровождающие их женщины также подвергались политическим репрессиям. Судьба невинных матерей – это преступление тоталитарной системы советского образца. Хорошо известно, что реорганизация судебной системы в 1920-1930-е гг. была подготовкой к репрессиям. Грубые нарушения допущены судебно-следственными органами. В целом политические репрессии затронули как женщин, так и подростков. Невинные дети остались живыми сиротами НКВД.

В архивных документах иногда не указывались имена, фамилии, приговоры, годы рождения и другие соответствующие источники о женщинах, подвергшихся политическим репрессиям. Судимость задержанных составлялась неверно. В статье описаны национальность, род занятий, образование, виды наказаний, применяемых к женщинам – жертвам политических репрессий в Акмолинской области и др. данные были проанализированы.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, национальное сознание, семья, политика, государство, духовность, репрессивные меры, депортация.

**WOMEN WHO HAVE BEEN SUBJECTED TO POLITICAL REPRESSION
(in Akmola, Kusatanai, North Kazakhstan region)**

Sarsembina Kuralai Kuandykovina

**Candidate of Historical Sciences, Astana branch of the Institute of History
and Ethnology named after. Ch. Valikhanova, Kazakhstan, Astana.**

The corresponding author

e-mail: kuralai_sk@mail.ru

Annotation. The article examines the fate of innocent women who were persecuted and suffered in the Akmola region during the years of Stalin's political repression. As you know, when men were subjected to massive repression, the women accompanying them were also subjected to political repression. The fate of innocent mothers is a crime of the Soviet-style totalitarian system. It is well known that the reorganization of the judicial system in the 1920s and 1930s. was preparation for repression. Gross violations were committed by the judicial and investigative authorities. In general, political repression has affected both women and adolescents. Innocent children were left living orphans of the People's Commissariat of Internal Affairs.

The archival documents sometimes did not indicate the names, surnames, sentences, years of birth and other relevant sources about women who were subjected to political repression. The convictions of the detainees were drawn up incorrectly. Accurate estimates of the number of convicts in prisons were made several times in 1933-1934, but to no avail. The article describes nationality, occupation, education, types of punishments applied to women - victims of political repression in the Akmola region, and other data were analyzed.

Key words: political repression, totalitarianism, national consciousness, family, politics, state, spirituality, repressive measures, deportation.

Кіріспе. Кеңестік тоталитарлық қоғам тұсында, нақтырақ айтқанда Сталиндік саяси қуғын-сүргін жылдарында адамдардың жаппай жазықсыз жазаланғандығы белгілі. Қуғын-сүргін түрлі ұлт өкілдерін, түрлі әлеуметтік топтарды, түрлі әлеуметтік қабаттарды қамтыды. Репрессиялық машинаға адам құқығы, адами құндылықтар жат болғандықтан, адам айтқысыз заңсыздықтар өмірден орын алды. Ұлтын сүйгендер қуғын-сүргінге бірінші ұшыраса, ал кеңестік социалистік қоғамға қызмет еткендер де зобалаңнан аман қалмады. Қуғын-сүргін жалпылама бағыт алып, барлық елді-мекенді қамтығандықтан, қудаланған, жазықсыз жапа шеккен тұлғаларды (жергілікті

жерлердегі зиялылар, олардың отбасы мүшелері) мұқият зерттеуді қажет етеді.

Ашаршылық, саяси қуғын-сүргін кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысы. Қызылдар билігі қанша халықтың басына қайғы-қасірет әкелді. Сол жылдары жасалынған қылмыстың ауқымдылығын мұрағаттарда тұнып жатқан құжаттар дәлелдейді. Отбасын ыдырату саясаты, баланы ата-анадан айыру, әйелдерді соттау, ату, мәжбүрлеп еңбек ету жұмыстарына жегу кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысын әшкерелейді.

Жыл өткен сайын жазықсыз жазаланған тұлғаларды толық ақтау, халықтың есінде мәңгілікке қалдыру мәселесі өзекті бола түсуде.

Қызылдар билігі орныққан күннен бастап жазалау саясатымен таныла бастады. Мәселен, төтенше комиссияның «контрреволюция мен спекуляцияға қарсы күрес апталығы» журналында ату жазасына кесілгендер тізімі жарияланған (Валидов, 1990: 25). Сөйтіп, қуғын-сүргін саясатына бұқаралық ақпарат құралдары да тартылған. БАҚ большевиктер саясатын жүргізетін, халықты идеологиялық өңдеуден өткізетін «құралға» айналды. 1930-жылдан бастап өлім жазасына кесілгендерге қатысты ақпарат мемлекеттік құпия болды.

1920-1930 жылдардағы сот жүйесін қайта құру арқылы қуғын-сүргінге даярлық жасалды. Кеңес үкіметі тұсында сот жүйесі өзінің тәуелсіздігінен айрылып, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашты. Өрескел заңсыздықтар сот-тергеу органдары арқылы жасалды. Заң орындары әкімшіл-әміршіл жүйе құрдымына жұтылды. Нәтижесінде, асыра сілтеушіліктерге жол берілді, адам құқықтары аяққа басылды. РСФСР Қылмыстық Кодексінің баптары өкімет пен партия нұсқауларына сай бұрмаланды. Кеңестік құқық «биліктен айырылған қанаушы таптарға» қарсы сипатымен ерекшеленді. Заңдар халықты Отанды сүю рухында емес, коммунистік санамен тәрбиелеуге қызмет етті. Билік тармақтары сабақтаса байланысып, сот билігі саясаттың құралына айналды.

Кеңестік сот жүйесінің 1920 жылдың басынан бастап-ақ «тап күресі» саясатына даярланғандығы белгілі. Көптеген зерттеушілер кеңестік заңдардың халық шаруашылығын дамытуға есептелген жаңа экономикалық саясаттың тиімді тетігі болғандығын дәлелдеген еді. Сол кезеңдегі КСРО Конституциясында сот (157-бабы) мәжілістері ашық жүргізіледі, судьялар мен халық заседательдері дербес, тәуелсіз болып, олар тек қана заңға бағынады (155-бапта) деп жазылғанымен, шынайы өмірде басқаша жағдай болды. Осылайша, Конституция тұжырымдары мен шынайы өмір арасындағы алшақтық салдарынан, адамдар мемлекеттен өгейленді.

СССР тұсында саяси қуғын-сүргін жабық тақырыптардың бірі болғандығы мәлім. Алайда, КСРО кезіндегі құжаттардан (қабылданған заңдар, Қылмыстық кодекс және т.б.) тоталитарлық қоғамның белгілерін байқауға болады. Коммунистік идеология сталиндік тақырыпты жабық күйінде қалдырды. Жұртшылыққа мәлім себептермен зерттеуге жол бермеді.

Ал, батыс қоғамында тоталитаризм тақырыбы кеңінен зерделенді. К.Г. Баллестрем, Ф.Х. Хайек және өзге де зерттеушілер (Баллестрем, 1992: 17) тоталитаризмді жан-жақты қарастырды. Ср. А. Хайек билік басына қабілетсіз тұлғалар келіп, тоталитарлық мемлекеттің азаматтары идеалға шын берілгендіктен аморальды іс-әрекеттерге жол беретіндіктерін де жазып кетті (Хайек, 1999: 126). Р. Конквест КСРО-дағы тоталитарлық тәртіпті зерттеп, сталиндік саяси қуғын-сүргіннің ауқымы туралы пікір-таластарға жол ашты. Р.Конквесттің айтуынша кеңестік тарихшылар жабық қорларға кіре алмай, яғни дәлел, фактілерге қолы жетпегендіктен тарихи шындықты жаза алмаған. Осы себептен, -дағы саяси қуғын-сүргіннің шынайы бейнесін шетелдік зерттеуші қана көрсете алатын еді (Конквест, 1989: 3).

СССР-да 1956 жылға дейін (КОКП-ның XX съезіне дейін) саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеу қолға алынбағандығы мәлім. XX съезден кейін түрме мен еңбекпен түзету лагерлерінде болғандар естеліктер, әңгімелер жариялай бастады. А.С. Кан «Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР» зерттеуінде қозғалып отырған тақырып төңірегіндегі еңбектер Л.И. Брежнев тұсында кенеттен азайғандығын, сталиндік саясаттың біржақты сынға ие болғандығын жазады. Одан әрі зерттеуші репрессия туралы диссиденттердің шығармалары шет елдерде жарияланғандығын тұжырымдайды (Кан, 2003: 121).

1980 жылдардың ортасында бұқаралық ақпарат құралдары беттерінде сталинизмнің мәні туралы көптеген мақалалар жарияланды (қайта құру бағытына байланысты). Нәтижесінде, 1988-1991 жылдары Кеңестік тарихшылар кеңестік үлгідегі тоталитарлық тәртіп пен сталиндік қуғын-сүргін тақырыптары төңірегінде салмақты зерттеулер жүргізе бастады. Мәселен, А.И. Солженицын «Архипелаг ГУЛАГ: опыт художественного исследования. 1918-1956», Н.С. Гаджиев «Тоталитаризм как феномен XX века» (Гаджиев, 1992: 2), «История и сталинизм» (құрастырған: А.Н. Мерцалов) және т.б. еңбектер жарық көрді. 1988-1991 жж. жаппай қуғын-сүргін көлемі, жаппай жазалаудың себептері, жіберілген заңсыздықтар туралы құнды фактілерге толы монографиялар, мақалалар жинағы көптеп жарық көре бастады (Вергенов, 1992: 178).

СССР ыдыраған соң тоталитаризм түрлі деңгейде зерттеліне бастады. Зерттеушілердің «құпия» қорларға қолы жетіп, жаңа танымдағы еңбектер жариялана бастады. Сонымен қатар, отбасыны социалистік жанұяға айналдыру саясатының жүргізілу деңгейі туралы да зерттеушілер назарынан тыс қалмады. Мәселен, Геллер М., Некрич А. «Утопия у власти», - кітабында отасыны социалистік жанұяға айналдыру саясатының мәні мен мазмұнын зерделеген еді (Геллер, Некрич, 2000: 8).

Сондай-ақ әдебиеттер мазмұны да жылдан-жылға өзгеріп, журналистік мақалалардың орнына ғылыми негіздегі академиялық зерттеулер, яғни деректер негізінде жазылған көп томды еңбектер жарық көрді. 1990 жылдары сталиндік лагерлердің тарихына арналған еңбектер саны өскен (Хлевнюк, 1992: 73).

Елімізде де тәуелсіздік алған жылдардан бастап саяси қуғын-сүргін тақырыбы төңірегінде ғылыми еңбектер көптеп жарық көрді (Шаймуханова, Шаймуханова, 1997: 175).

К. Нүрпейісов, М.Қозыбаев, М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Қ. Алдажұманов және өзге де тарихшы ғалымдардың Отандық тарих ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан еңбектері (кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысын әшкерелейтін) оқырманға жақсы таныс. Тарихшы ғалымдар деректер негізінде жазылған құнды еңбектері арқылы тарихи сананы көтеруге, ұлттық сананы дамытуға өлшеусіз үлес қосты.

Алайда, сталиндік қуғын-сүргін зобалаңының ауқымы адам ақылына сыймайтындығы соншалықты, зерттейтін мәселелер де жеткілікті.

1930-50 жылдардағы Ақмола облысындағы жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарға арналған естелік кітабында, Ақмола лагерінің тарихы, әсіресе 3-4 жастағы балаларды аналарынан тартып алу және оларды арнайы сәбилер үйлеріне жіберу, өсіп қалған балаларды ата-аналарынан бас тартуға мәжбүрлеген заңсыздықтар туралы мәліметтер бар. Алайда, жазықсыз қудаланған әйелдердің ұлттық құрамы, білімі, қызметі, жаза түрі сынды көптеген зерттеу жұмысына қажетті мәліметтер облыстар бойынша нақты көрсетілмеуде. Сондықтан, Ақмола облысы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерттеу бүгінгі күн талабы. Өзекті мәселелердің бірі.

Материалдар мен әдістер. Сталиндік қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз азап көрген, жазаланған аналардың естеліктері негізінде, сонымен қатар Алматы (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты), Астана қалалық мемлекеттік мұрағатындағы, Ақтөбе облыстық мұрағатындағы деректер негізінде мақала даярланды. Сонымен қатар, <https://ru.openlist.wiki> сайтында «Хранить вечно: Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30–40-х и нач. 50-х гг. Ч. 1: 58-я статья. Акмолинская обл.», – кітабының электронды нұсқасы бар. Аталған сайтта Ақмола облысы бойынша ҰҚКД –нің (ДКНБ) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар туралы материалдары салынған. Онда РСФСР ҚК 58-бабымен сотталған 4350 адамның тізімдері, ұлты, туған жылы, жынысы, білімі, кәсібі, сотталған жылы, қандай баппен сотталғаны, неше жылға сотталғаны, жаза түрлері жазылған. Аталған еңбектен жазықсыз жазаланған әйелдердің ұлттық құрамы, білімі, қызметі, кәсібі және т.б. талданды.

Талқылау. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігі болды. ГУЛАГ әлемнің барлық тіліне енді. 1923 жылы 21 тамызда сотталған әйелдерді Ногинск әйелдер түрмесіне қамау туралы айтылады (Росси, 1991: 8). Кеңес өкіметі бас бостандығынан айырылғандар еңбегін тегін пайдалануды мақсатты түрде жоспарлаған. И. Сталин 1929 жылы КСРО-да еңбекпен түзету лагерлер жүйесін кеңінен дамытуды жан-жақты ойластырып, осыған қатысты 1930 жылы 7 сәуірде арнайы қаулы қабылдаған (Ақтөбе ОММ, 1: 6). 1930 жылдың

ортасына дейін көптеген қаулылар жарық көрген. Саяси қуғын-сүргін «жоспарына» әйелдер де ілікті (Ақтөбе ОММ, 1: 11).

Мұрағат деректеріне үнілгенде лагерлік жүйенің алғашқы қалыптасу уақытында тұтқын әйелдерге қатысты мәліметтер кездеспейді.

1920-30 жылдары КСРО аумағында Колыма, Магадан, Воркут, Сібір, Урал, Қазақстан және өзге де өңірлерде концентрациялық лагерлер құрылды. 1930 жылы КСРО ХКК «Қазақ еңбекпен түзету лагерлерінің ұйымдастырылуы туралы» қаулы қабылдайды. Қазақстанның «аграрлық-мәдени және саяси-шарушылық жағдайын ескере» отырып, қазақ даласы «түрме мен лагерлер орталығына» айналдырылады (Ақтөбе ОММ, 1: 28). Деректерден 1930 жылдың ортасынан бастап тегін жұмыс күшін пайдалануға қатты көңіл бөлінгендігін байқаймыз (Росси, 1991: 15). Кейбір зерттеушілердің пікірінше кеңестік ГУЛАГ-та (Заңнан тыс құлдық) қылмыскерлер құлдардың ролінде болды (Кравченко, 1999: 300).

1930 жылдың ортасына дейін әйелдерге арналған арнайы лагерлер болмады (Астана ҚММ, 5731: 85). 1937 жылғы 15-тамыздағы ПХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығы «Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне» арналған арнайы лагерлерді құруға жол ашты. РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді басқаларға қоспай, бөлек қамау бұйырылды. Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы осындай лагерьлерді құру аймақтары болып белгіленген.

1930 жылы Қазақстандағы 23 тұтқындау орындарында сотталған әйелдер болғаны белгілі. Алайда, түрмелердегі әйелдердің саны сол жылдардағы құжаттарда көрсетілмейді (ҚРОММ, 309: 3). 1928-1931 жылдары адамдарды «соттаудың» неше түрлі әдістері жетілдіріліп, сонымен қатар сот жүйесіне кірмейтін органдармен де «соттау» жаппай қолданылды, ОГПУ-дің қолында репрессияны жүргізудің даяр тетігі болды.

1930-шы жылдардың ортасында саяси қуғын-сүргін жүгізудің өзіндік жолы қалыптасты. Жалған айыптаулар, бір адамға жала жабу арқылы бірнеше адамды ұстау арқылы репрессия жаппай әрі жалпылама бағыт алды. Астық, мал, ет дайындау, бай-кулакты тап ретінде жою, социалистік меншікті қорғау науқандарында халыққа қарсы репрессиялық шаралар қарқынды қолданылды. Жоғарыдан үсті-үстіне келіп жатқан бұйрықтар қуғын-сүргінді жеделдетті. Мәселен, ЮХК сот-тергеу органдары астық дайындау науқаны барысындағы «жұмыстары» туралы мәліметті екі апта сайын жинаған. Көптеген адамдардың үстінен қозғалған қылмыстық істер заңсыз болған. Оны мұрағат құжаттары дәлелдейді. Деректерде: «...1928 жылы сотталған шаруалар өз өнімдерін сатпаған және алыпсатарлықпен айналыспаған. Олардың көпшілігінде астықты сату үшін ауылдық кеңестен алынған рұқсат қағаз болған. Астықты мұқтаждықтары бойынша сатқан. Бірақ олардың үстінен заңсыз негізде қылмыстық іс қозғалған» – деп жазылған. Жоспарды орындай алмағандарды да, орындата алмағандарды да тұтқындау жоғарыдан қатаң бұйырылды. РСФСР ҚК-нің баптары бұрмаланғандықтан жаппай жазаланғандар саны күрт артқан.

РСФСР ҚК 61-3 бабы науқан жоспарын орындамау мақсатында алдын-ала келісіліп, ұйымдасқан топты жазалауға арналғанымен, осы баппен жалғыз адамды да соттаған.

Айыпқа тартылған тұлғаны «қылмыскер» атандыру үшін бірін-бірі танымайтын, әр ауылдан шыққан айыпкерлерді топтап, байланысы жоқ бірнеше істер біріктірілгендігі, астық тапсырмағандардың мүлкін тәркілеу кезінде мал-мүлкінен айырылғысы келмей, кеңес өкіметіне қарсы сөз айтқандардың іс-әрекеті «террористік акт» ретінде бағаланғандығы, РСФСР ҚК-тің 58-8 бабымен ату жазасына кесілген. Тіпті, ауылдарында бай-кулак қалмағандығын айтқан ауылдық кеңес төрағалары да, осы баппен атылып кете барған. «Науқан жоспарын орындауға шамамыз келмейді» деген сөзді айтқандарды «кеңестерге қарсы үгіт-насихаты» үшін РСФСР ҚК-нің 58-10 бабымен соттау үрдіс алған. Науқандар барысында өткізілген жиналыстарда білім деңгейінің төмен дәрежесі салдарынан сөз сөйлей алмаған кеңес қызметкерлері РСФСР ҚК-тің 111 бабымен жазаланған. Нәтижесінде түрмелерге адам сыймай, сотталғандар адам төзгісіз жағдайда «жазаларын» өтеген (Сарсембина, 2016: 164). Мәселен, мұрағат құжаттарындағы «1933 жылы 65 орындық Әулиеата түрмесінде 1200 адам қамалған. Олар отырып ұйықтайды. Түрмеде аштан өлу өте жиі кездеседі. Аштан өлгендердің мүрдесі камерада бірнеше күн камерада жатып қалады. Тұтқындар аштықтан бір-бірінің саусақтарын тістейді. Жергілікті әкімшілік бұл жағдайға көңіл бөлмеуде» – деген жолдар жан түршігерлік жағдайды көрсетеді. Түрмедегі тұтқындардың шамадан тыс болуы «таптық күрестің шиеленісуінен» деп түсіндірілді. Кейбір түрмелерде қылмыстық іс қозғалмай қамалған азаматтар да болған. Дәлел келтірер болсақ, 1931 жылы 112 орындық Қызылорда түрмесіндегі 325 адамның 203-нің ешқандай мәліметсіз қамалғаны анықталған. Ал, 300 адамның түрме қабырғасының жанында көшеде «қамауда» жатқандығы белгілі болады (Астана ҚММ, 5763: 10). Кеңестік тоталитарлық қоғамның заңсыздықтарын осылайша шексіз тізіп айта беруге болады.

Жазықсыз жазаланған әйелдер саны әлі күнге дейін әр түрлі мөлшермен айтылады. РСФСР ҚК 58 бабының әр түрлі тармақтарымен сотталған әйелдердің барлығы дерлік ақталды ма? – деген заңды сауал туындайды.

Деректерде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің аты-жөні, тегі, үкімі, туған жылы және өзге де қажетті дерек көздерінің жүйесіз жазылғандығын, тіпті кейде жазылмай қалғандығын да айтуымыз керек. Түрмедегі әйелдердің қылмыстық іс-қағаздары дұрыс толтырылмаған. 1931 жылы тұтқындардың іс қағаздарын жүйелі толтыру туралы айтылғанымен, нәтижесіз қалған. Грамматикалық қателерден көз сүрінеді (Астана ҚММ, 5763: 13). 1933–1934 жылдары сотталғандар санын дұрыс есептеу туралы қайта-қайта айтылады. Сотталғандар тізімі жүйесіздікпен жазылған. Бір айдағы тізімде әйелдер жазылады, ал екінші айдағы тізімде жазылмайды.

Сарғайған парақтардағы қарандашпен жазылған жазықсыз жапа шеккендердің есімдері кейде дұрыс, анық көрінбейді де. Қағаз бетінен өшіп

калу қауіпі де жоқ емес. «Қылмысқа тартылған» әйелдердің жеке істерінде зерттеу ісіне қажетті деректер толық табылмайды. Дәлел келтірсек: Ақмола түрмесіндегі сотталған әйелдердің қылмыстық істерінің басым көпшілігі 1 парақтан тұрады. Онда келесідей мазмұндағы деректер бар: № 1092 іс: Байғанатова Татий 1932 жылы РСФСР ҚК-ң 166-72 баптарымен сотталған. Жасы 45-те. Партияда жоқ. Кедей. Колхозда жұмыс жасайды. Байғанатов Максұтпен бірге ат ұрлаған. Басқа дерек жоқ. Қылмыстық істердің кейбірінде жазаға тартылған әйелдердің бармақтарының ізі басылып, түр сипатына (шашының түсі, бойының ұзындығы және т.б.) қысқаша анықтама берілген (Астана ҚММ, 1092:1).

Нәтижелер. Мақалада саяси қуғын-сүргін жылдарында отбасы бірлігіне қарсы бағытталған саясаттың мәні мен мазмұны зерделенді. Енді, тікелей Ақмола облысы бойынша жазықсыз жазаланған әйелдерге қатысты айтсақ. <https://ru.openlist.wiki> сайтында «Хранить вечно: Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30–40-х и нач. 50-х гг. Ч. 1: 58-я статья. Акмолинская обл. Показано 200 страниц из 10 579, находящихся в данной категории», – кітабының электронды нұсқасы бар. Осы кітап бойынша Ақмола облысында 1616 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Алайда, көпшілігінде ұлттары, білімі, кәсібі көрсетілмеген. Аталған сайтта Ақмола облысы бойынша ҰҚКД-нің (ДКНБ) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар туралы материалдары салынған. Онда 58 баппен сотталған 4350 адамның тізімдері, ұлты, туған жылы, жынысы, білімі, кәсібі, сотталған жылы, қандай баппен сотталғаны, неше жылға сотталғаны, жаза түрлері жазылған. Алайда, көп адамның туған жылы көрсетілмеген. Осы мәліметтерді талдағанда, РСФСР ҚК 58 бабымен сотталған әйелдер саны-275. Оның ішінде ату жазасына кесілген әйелдер саны-26. Ұлттық құрамы келесідей: Қазақ – 9; орыс – 100 (оның ішінде Қазақстанда туғандары – 35); еврей – 10; неміс – 40; поляк – 68; белорус – 7; қытай – 11; латыш – 1; түркімен – 1; фин – 5; кәріс – 1; украин – 14 (Қазақстанда туғаны – 3); балкарка – 2; мордва – 1; чех – 1; коми – 1; ұлты көрсетілмеген – 3.

Бастауыш білімі бары – 142; орта білімді – 71 (оның 31-і аяқталмаған орта білімді); жоғары білімді – 16 (оның ішінде аяқталмаған жоғары білімді – 3); сауатсыз – 32 адам.

Кәсіптері, қызметтері келесідей: жұмысшы – 29; колхозшы – 51; үй шаруасында – 9; жұмыссыз – 1; сауыншы – 1; тігінші – 6; актриса – 1; еден жуушы – 5; етікші – 2; мұғалім – 10 (1-уі завуч); оқушы – 2; аға пионервожатый – 1; шетел тілі бойынша инспектор – 1; аспазшы – 1; малшы – 1; дәрігер – 1, медсестра – 6; санитарлық дәрігер көмекшісі – 1; аптека меңгерушісі – 1; меңгеруші – 1; артель меңгерушісі – 1; сотталғандар – 5; бухгалтер – 1; есепші – 3; кассир – 2, сатушы – 2; хатшы – 2; бригадир – 1; агроном – 2; метастанция бақылаушысы – 1.

Ату жазасына кесілгендердің ұлттық құрамы: 2 поляк, 1 украин, 6 орыс, 2 неміс, 9 қытай, 3 еврей, 2 фин, 1 кәріс. Атылғандардың қатарында 22

жастағы Шульман Эсфира (ұлты еврей, тігінші) 1937 жылы 4 қарашада ұсталып, 1938 жылы 29 тамызда атылған.

Барлығы дерлік 1937-1938 жж. атылған. Олардың қатарында 12 адам жұмысшы, колхозшы, тігінші, еден жуушы, етікші болса, 1 медсестра, 1 меңгеруші, 1 аптека меңгерушісі, 1 артель меңгерушісі, 1 санитарлық дәрігер көмекшісі де бар. Ал, кейбірінде қандай кәсіппен айналысқаны көрсетілмеген.

Адамдарды жазықсыз айыптау кеңес өкіметі орнаған жылдардан басталды. Енді, жазықсыз жазаға тартылған әйелдердің ұсталған, сотталған жылдарын қарастырсақ. 1919-20 жж 1 әйел сотталған. 1929–30 жж. 4 адам, оның 1-уі 10 жылға, қалғандары 1-5 жыл мерзіммен бас бостандықтарынан айырылған. 1933 ж. 1 адам, 1935 ж. 5 адам (3 жыл мерзіммен), 1937 ж. 10 адам АЖК, 10 адам 10 жыл мерзіммен, 3 адам 3-4-5 жыл мерзіммен сотталған, ал 2 адамға қылмыстық іс тоқтатылған. 1938 ж. 18 адам АЖК. 4 адам 10 жылға, 3-уі 1-5 жылға, 1-уі 8 жылға сотталса, 5 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 3 адамның жазасы жазылмаған. 1939 ж. 3 адам 3 жылға, 1 адам 10 жылға бас бостандығынан айырылған. 1940 жылы 5 адам 10 жылға, 29 адам 5 жылға, 5 адам 6 жылға, 3 адам 8 жылға, 1 адам 4 жылға, 1 адам 7 жылға сотталған. 1941 жылы 27 адам 10 жылға, 6 адам 7-8 жылға, 3 адам 5-6 жылға, 1 адам 3 жылға, 1 адам 1 жылға сотталған. 1942 жылы 13 адам 10 жылға, 6 адам 5-6 жылға, 1 адам 3 жылға, 5 адам 7-8 жылға бас бостандығынан айырылған. 1943 жылы 12 адам 5 жылға, 2 адам 7 жылға, 2 адам 9-10 жылға, 1 адам 2 жылға сотталған, ал 1 адамның неше жыл мерзіммен жазаланғандығы көрсетілмеген. 1944 жылы 7 адам 5 жылға, 2 адам 6-7 жылға сотталады, 1 адам «ссылка» деп қана көрсетілген. 1945 жылы 5 адам 5 жылға, 3 адам 7-8 жылға, 2 адам 10 жылға сотталады. 1946 жылы 4 адам 5-6 жылға, 1 адам 10 жылға, 3 адам 8 жылға, ал 1947 жылы 1 адам 8 жылға, 1948 жылы 2 адам 10 жылға сотталады, ал 2 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1949 жылы 6 адам 10 жылға, 2 адам 8 жылға, 1 адам 25 жылға сотталады. 1950 жылы 5 адам 10 жылға, 1 адам 8 жылға сотталады, 1 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1951 жылы 2 адам 25 жылға, 1 адам 10 жылға сотталады, 1 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1952 жылы 2 адам 10 жылға, 1 адам 25 жылға сотталған. 1 адамға ЕТЛ (ИТЛ) деп қана жазылған. 1953 жылы 1 адам 25 жылға, 1 адам 5 жылға сотталады, ал 1 іс тоқтатылған. 1959 жылы 1 әйел 10 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған. Байқап отырғанымыздай 1937-1938 жж. және 1940-1943 жж. жазықсыз жазаланғандар саны басым.

1929-30 жылдары *Ақмола облыстық халық сотымен* сотталғандар арасында 150 әйел болса, оның 29-і спиртті ішімдіктерді сақтағаны үшін, 3-уі Кеңес өкіметіне қарсылығы үшін, 6-уы жаппай тәртіпсіздікке салынғаны үшін, ал 22-сі «Кеңес өкіметі туралы әңгіме айтқаны» үшін айыпқа тартылған. Басқа сотталған әйелдердің қылмыстары жазылмаған. Ал, 79 жасында РСФСР ҚК-ң 58-бабымен ОГПУ шешімімен сотталған (Қылмыстық ісінде жазылған) Кубжасарова Райсаны ақталғандар тізімінен таба алмадық.

Айыпқа тартылған әйелдердің отбасы мүшелері туралы ақпарат, олардың жеке істерінде көрсетілмеген (Астана ҚММ, 523: 7).

Солтүстік Қазақстан облысы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған 33 әйел ату жазасына кесілген. Үкімнің орындалғаны туралы анықтамада көрсетілмеген. Ұлттық құрамы келесідей: орыс-15; еврей-6; неміс-3; татар-2; эстон-1; украин-2; поляк-2; литовка-1; ұлты көрсетілмеген-1 адам.

33 әйелдің бастауыш білімі бары-10; толық емес орта білімді-2; орта білімді-10; жоғары білімді-3; аяқталмаған жоғары білімді-2; сауатсыз-3 адам.

Кәсіптері, қызметтері келесідей: дәрігер-1, мұғалім-3; студент-1; бухгалтер-6; машинистка-2; облторг бастығы-1; «Ленин туы» газеті редакциясының хатшысы-1; контролер-1; іс жүргізуші-1 (Книга скорби СКО, 2002: 210).

Л.Толстой атындағы Қостанай облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы сайтынан (<http://www.kstounb.kz/kz> Қостанай облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған және ақталған тұлғалар тізімі) алынды.

Қостанай облысы бойынша 28 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Барлығы ату жазасына кесілген. Үкімнің орындалғаны туралы анықтамада көрсетілмеген. Олардың **бастауыш білімі бары-16**; толық емес орта білімді-2; орта білімді-2; жоғары білімді-1; сауатсыз-5 адам болса, ал кәсіптері, қызметтері көрсетілмеген.

Түрмелерде жазықсыз сотталған әйелдер қылмыс жасаған (адам өлтірген, адам тонаған) әйелдермен бірге қамалған. Соколова Нина Иванова өз естелігінде: «...Құлағымнан балалардың, әйелдердің жылаған дауыстары кетпейді. Алайда, түрмелерде рецидивистер «Урки» де болды. Оларды түрме өмірі шошындырмады (Абрамов, 2001: 119),-деп жазған еді. Естеліктерде жазықсыз сотталған аналардың түрмеге қамалып, балаларын тартып алғанда «өз халқына жасалған қандай заңсыздық» деп те жылағандығы да жиі айтылады. Өздерінің жесір қалғандығын білмеген аналар балалары мен күйеулерін ойлап қана өмір сүрген (Абрамов, 2001: 122).

АЛЖИР-де азап шеккен аналардың тағдыры ортақ болды. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде кеңес өкіметіне қауіпті «жат элементтер» деп аталған әйелдердің, «халық жауының» әйелдерінің өтініштеріне, жазған арыздарына мән берілмеген (Жұмағалиев, 1998: 3).

Тұжырымдар. Сонымен, ер азаматтар жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшарағанда, олармен қатар әйелдер де «жазalandы». Айыпқа тартылған тұлғаның отбасы мүшелері «қылмысты» тиісті органдарға жеткізбегені үшін 5 жылдан 10 жылға дейінгі мерзіммен мүлкі тәркіленіп, сотталды. Отбасы мүшелері «қылмысты» білмеген жағдайда, сайлау құқығынан айрылып, Сібірдің алыс аудандарына 5 жыл мерзіммен жер аударылды. Ажырасып кеткен әйелдер де қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап жүргізген қуғындау саясатына әйелдер де, балалар да іліккен. Саяси-экономикалық науқандар барысындағы заңсыздықтарға қарсы пікірлерге саяси мән берілген. Ашаршылық салдарынан бала-шағасын аштан өлтірмеу мақсатында өз малын өзі сойып жегендердің де жазықсыз жазаланғандары белгілі. Сол бір зобалаңнан аман қалған отбасы кемде кем. 1935 жылғы 8 сәуірдегі заң 12 жастағы балаларды да ересектермен бірдей жауапқа тартуды да енгізді. Өмірдің қатігездінен бейхабар бейкүнә қаншама сәбилердің тағдыры ойыншыққа айналды. Балалар үйінде қайтыс болған сәбилер қаншама...

ЧСИР (Отанын сатқандардың отбасы мүшесі) немесе ЖИР (Отанын сатқандардың әйелдері) сөзі сот істерінде күнделікті қолданылды. “Халық жауы” атанған азаматтармен бірге қызметтес болған, сонымен қатар өндіріс, құрылыс салаларында жұмыс жасаған әйелдердің басым көпшілігі қудаланды. ОГПУ мәліметтерінде жаңсақ айтылған пікірі үшін қылмысқа тартылған әйелдер көп кездеседі. Алайда, сол жылдардағы тұтқындау орындары мен еңбекпен түзету лагерлері, колонияларының құжаттарды жүйесіз толтыру салдарынан, қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің нақтылы есебін келтіру қиын. Саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың есебі сталиндік қуғын-сүргіннің көлемін анықтауға көмектеседі.

Қазақстанға жер аударылып келген әйелдер де саяси қуғын-сүргіннен аман қалмады. 1932-1934 жылдары “қоғамдық меншікке қол сұққандар” көп болса, 1935-1938 жж. “контрреволюциялық” және кеңестерге қарсы іс-әрекеті немесе теріс пиғылы үшін сотталғандар қатары артады. 1935 жылдан бастап қылмыс жасаған 12 жастағы балалар да, ересек адамдармен бірдей жазаланғандығын жоғарыда айттық. 1936 жылдан бастап отбасы мен неке туралы жаңа заң қабылданып, ажырасу қиындайды. Осылайша мемлекет отбасының ішкі өміріне араласа бастайды. Тіпті, күйеулерінің “халық жауы” болғанына сенбей, тиісті орындарға арызданған әйелдер де қылмыстық жауапкершілікке тартылған. Себебі, үкімет пен партия шешімдеріне «сенбеуге» адамдардың құқығы болмады.

ЕТЛ (еңбекпен түзету лагерлері), ЕТК (еңбекпен түзету колониялары) және түрмелердегі айрықша «қауіпті элементтерге» таптық көзқараспен қарау қажеттілігі де жоғарыдан қатаң бұйырылған. Айыпталғандарды түрмеден лагерьге, лагерьден түрмеден немесе лагерьден лагерьге ауыстырғанда құжаттар жиі жоғалған.

Сонымен, кеңестік тоталитарлық қоғам тұсында бұрын-соңды болмаған қатігездік түрлері өмірден орын алды. Адамдардың өмірі ойыншыққа айналды, тағдырлары тәлкек болды. Адамдар үрей мен қорқынышта өмір сүрді. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлер көптеп құрылды. Түрмелер мен ЕТЛ-дағы әйелдер жағдайы адам төзгісіз, өте ауыр болғандығы деректерде көп жазылады. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлеріне тән басты ерекшелік сотталғандар санының шамадан тыс әрі олардың арасында жұқпалы аурулардың көп болуы еді.

Ақмола облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерделегенде, олардың басым көпшілігінің 1937-1938 жылдары ұсталғандығын байқаймыз.

Жазықсыз жазаланғандардың басым көпшілігі колхозда жұмыс жасаған және жұмысшылар (80 әйел). 2 оқушы мен 10 мұғалім, үй шаруашылығындағы 9 әйел сотталған. Сырттан арнайы қоныс аударылған әйелдер саны келесідей: орыс – 65; еврей – 10; неміс – 40; поляк – 68; белорус – 7; қытай – 11; латыш – 1; түркімен – 1; фин – 5; кәріс – 1; украин – 11; балкарка – 2; мордва – 1; чех – 1; коми – 1.

Жазықсыз жазаланған әйелдердің басым көпшілігінің бастауыш білімі болған (142 адам). Орта білімділері (71 адам) және жоғары білімділері (16 адам) аз. 32 адам сауатсыз деп көрсетілген.

Сонымен, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді толыққанды зерттеп, толыққанды ақтау қажет. Саяси қуғын-сүргін тақырыбы бұл бірнеше жылдарға созылатын тыңғылықты зерттеу жұмстарын талап етеді.

Отбасы тәрбиесі дара тұлғаны қалыптастырады. Отбасы құндылықтары арқылы тұлға қалыптасып, елі мен жеріне адал, адамзатты сүйетін адам өсіп жетіледі. Отбасын социалистік жанұяға айналдыру саясаты қарқынды жүргендіктен ата-баба, тек, әулет тарихына тереңдеу шет қала бастады. Шыққан тегі колхозшы болу мақтанышқа айналды. Бұл да кеңестік саясаттың бір жемісі еді. Себебі, билікке қарсы шықпайтын, өз өмірі өзне ұнайтын адамды қалыптастыру мақсат етілді. Кеңестер билігі ғасырлардан тамырын тартқан ұлттық құндылықтарды жоюға ұмтылды. «Құдайсыз» адамды қалыптастыру сынды шаралар адамдыққа жат қасиеттерді туындатты. Осы мақсатпен де діни тұлғаларымыз бен аузы дуалы ақсақалдарды репрессиялық машина өз құрдымына жұтты.

Сонымен, жазықсыз жазаланса да, балаларынан тірідей айрылып азаптанса да, қорлық пен белден кешкен азапқа төтеп бере білген аналар бейнесі тарихта қалды. Олар жолдастарына психологиялық, моральдық жағынан тірек болған әйелдер рухы биік ерекше әйелдер еді. Әсіресе, саяси қуғын-сүргін зобалаңында шиеттей балаларын қалдырып немесе соңынан шұбырта ерте жүріп, аштық пен суыққа да қарамай, Ресей, Сібір өңірлеріндегі лагерлерге күйеулерін бірнеше мәрте іздеп барған аналардың жігер, қайраты кейінгі ұрпаққа мәңгі өнеге. Ал, лагерден оралған соң да шаңырағын шайқалтпай, өмірдің қиындығымен күресе жүріп, мойымай балаларын іздеп тауып алып, оқытып, қатарынан кем қалдырмай тәрбиелеген аналар ерлігі ешқашан ұмытылмайды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Абрамов Д. Места заключения и репрессированные. – Алматы: Глобус, 2001. – 142 с.

2. Байганатова Татии // Астана ҚММ. – 65-қ.; 1-т., 1092-іс. – 1-п.
3. Баллестрем К. Априори теории тоталитаризма // Вопросы философии. – 1992. – № 5. – С. 17-20.
4. Вергенов Л.Н. Закат тоталитаризма. Сумерки России // Россия и современный мир. – 1995. – № 3. – С. 178–185.
5. Гаджиев К. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – №2. – С. 3-25;
6. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. – Москва: Миг, 2000. – 856 с. – С. 8-185.
7. Жұмағалиев З. Сыр сандық // Орталық Қазақстан. – 1998. – 12 ақпан.
8. Кан А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 115–123.
9. Капелюшников Р.И. «Дорога к рабству» и «дорога к свободе»: полемика Ф.А. Хайека с тоталитаризмом // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 99–112.
10. Конквест Р. Большой террор // Нева. – 1989. – № 9. – С. 126–148.
11. Книга приказов по ИТК. 1930-1931 гг. // Астана ҚММ. – 65-қ.; 1-т., 5763-іс. – 10 п.
12. Книга скорби = Азалы кітап ; каз. историко-просвет. о-во "Адилет" ("Справедливость"); Акимат СКО РК . – А. : Казахстан, Вып. 7: Северо-Казахстанская область / [сост. О.Б. Харламова, А.Т. Ракишева].- 2002.- 210 с.
- 13.Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999.368 с.
14. Красная книга ВЧК / Под. ред. А.С. Валидова.-Москва: Политиздат, 1990.-250 с.
15. Кубжасарова Райса // Астана ҚММ. – 65-қ.; 1-т., 523-іс.- 7-п.
16. Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК за 1929-1930 гг. // Ақтөбе ОММ. – 13-қ.; 2-т., 1-іс., 6-п.
17. Отчеты о деятельности НКЮ за 1930 г. // ҚРОММ. – 1380-қ.; 2-т., 309-іс. – 3-п.
18. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГУ. – Москва: Просвет, 1991. – Ч.1. – 269 с.
19. Сарсембина К. 1920-1930 жж. Саяси қуғын-сүргін қасіреті //Материалы XIV Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016. – Вып. 14. – 164-167 с.
20. Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1999. – № 11. – С. 123–165.
- 21.Хлевнюк О.В. Принудительный труд в экономике СССР. 1929–1941 гг. // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С. 73-84; Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27, № 7. – С. 3–16.

22. Циркуляры сводные ведомости и акты. 31.01.1929 – 7.05.1931 г. – Астана. ҚММ. – 65-к.; 1-т., 5731-іс., 85-п.
23. Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг.Караганда, 1997. 175 с.

References

1. Abramov D. Mesta zaklyucheniya i repressirovannyye [Places of detention and repressed]. – Almaty: Globus, 2001. – 142 s. [In Russian].
2. Bayganatova Tatii // Astana RSA – 65-k.; 1-t., 1092-іс. – 1-p.
3. Ballestrem K. Apriori teorii totalitarizma [A priori the theory of totalitarianism] // Voprosy filosofii. – 1992. – № 5. – S. 17-20 [In Russian];
4. Vergenov L.N. Zakat totalitarizma. Sumerki Rossii [The decline of totalitarianism. Twilight of Russia] // Rossiya i sovremennyy mir. – 1995. – № 3. – S. 178–185 [In Russian].
5. Gadzhiyev K. Totalitarizm kak fenomen XX veka [Totalitarianism as a phenomenon of the twentieth century] // Voprosy filosofii. – 1992. – № 2. – S. 3-25 [In Russian].
6. Geller M., Nekrich A. Utopiya u vlasti. Istoriya Sovetskogo Soyuza s 1917 goda do nashikh dney [Utopia is in power. History of the Soviet Union from 1917 to the present day]. – Moskva.: Mig, 2000. – 856 s. – S. 8-185. [In Russian]
7. Zhumaǵaliyev Z. Syr sandyk [Secret chest] // Ortalyq Qazaqstan. – 1998. – 12 aqpan. [In Kazakh].
8. Kan A.S. Postsovetskiye issledovaniya o politicheskikh repressiyakh v Rossii i SSSR [Post-Soviet Studies on Political Repression in Russia and the USSR] // Otechestvennaya istoriya. – 2003. – № 1. – S. 115–123. [In Russian].
9. Kapelyushnikov R.I. «Doroga k rabstvu» i «doroga k svobode»: polemika F.A. Khayyeka s totalitarizmom [“The road to slavery” and “the road to freedom”: F.A. Hayek with totalitarianism] // Voprosy filosofii. – 1990. – № 10. – S. 99–112. [In Russian].
10. Konkvest R. Bol'shoy terror [Great terror] // Neva. – 1989. – № 9. – S. 126–148. [In Russian].
11. Krasnaya kniga VCHK [Red Book of the VCHK] / Pod. red. A.S. Validova.-M.: Politizdat, 1990.-250 s. [In Russian].
12. Kubzhasarova Raysa // Astana RSA. – 65-k.; 1-t., 523-іс. - 7-p.
13. Otchety i otchetnyye doklady o rabote ITK za 1929-1930 gg. [Reports and reports on the work of the ITC for 1929-1930.] // Aqtobe RSA – 13-k.; 2-t., 1-іс., 6-p.
14. Rossi ZH. Spravochnik po GULAGU [Guide to the Gulag]. – M.: Prosvet, 1991. – CH.1. – 269 s. [In Russian].
15. Sarsembina K. 1920-1930 zhzh. Sayasi kugyn-syrgin kasireti [1920s-1930s The tragedy of political repression]//Materialy KHIV Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy internet-konferentsii «Tendentsii i perspektivy razvitiya

nauki i obrazovaniya v usloviyakh globalizatsii»: Sb. nauch. trudov. – Pereyaslav-Khmel'nitskiy, 2016. – Vyp. 14. – 164-167 s. [In Kazakh].

16. Khayyek F.A. Doroga k rabstvu [The road to slavery] // Voprosy filosofii. – 1999. – № 11. – S. 123–165. [In Russian].

17. Khlevnyuk O.V. Prinuditel'nyy trud v ekonomike SSSR. 1929–1941 gg. [Forced labor in the economy of the USSR. 1929-1941] // Svobodnaya mysl'. – 1992. – №2. – S. 73-84 [In Russian]; Zemskov V.N. GULAG (istoriko-sotsiologicheskiy aspekt) [GULAG (historical and sociological aspect)] // Sotsiologicheskiye issledovaniya. – 1991. – № 6. – S. 10–27, № 7. – S. 3–16. [In Russian].

18. Tsirkulyary svodnyye vedomosti i akty. 31.01.1929 – 7.05.1931 g. [Circulars summary statements and acts. 01/31/1929 - 05/07/1931] – Astana RSA. – 65-k., 1-t., 5731-ís., 85-p.

19. Shaymukhanov D.A., Shaymukhanova S.D. Karlag [Karlag]. – Karaganda, 1997. – 175 s. [In Russian]; Kukushkina A.R. Akmolinskiy lager' zhen «izmennikov Rodiny»: istoriya i sud'by [Akmola camp of wives of "traitors to the Motherland": history and fate]. – Karaganda, 2008. – 248 s. [In Russian].

20. Kravchenko A.I. Sotsiologiya [Sociology]. – Yekaterinburg: Delovaya kniga, 1999. – 368 s. [In Russian].

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ, ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАНДАРЫ ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY	
ЖАППАЙ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНЫ - АРАЛБАЕВ БЕГАЙДАР ЖАНТӨРЕҰЛЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ, Г. А. Жанысбекова, Ж.Қ. Әшим СУДЬБА ЖЕРТВЫ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ – АРАЛБАЕВА БЕГАЙДАРА ЖАНТУРЕУЛЫ, Жанысбекова Г. А., Ашим Ж. К. THE FATE OF THE VICTIM OF MASS POLITICAL REPRESSION – ARALBAYEV BEGAIDAR ZHANTUREULY, Zhanysbekova G. A., Ashim Zh. K.	6-22
1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ АГРАРЛЫҚ РЕФОРМАЛАР БОЛЬШЕВИКТЕРДІҢ ЖАҢА САЯСИ БАҒЫТЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ, Г.Р. Дадабаева АГРАРНЫЕ РЕФОРМЫ 1920Х ГГ. КАК ПОСЛЕДСТВИЯ НОВОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА БОЛЬШЕВИКОВ, Г.Р. Дадабаева AGRARIAN REFORMS OF THE 1920S AS A CONSEQUENCE OF THE NEW POLITICAL COURSE OF THE BOLSHEVIKS, G.Dadabayeva	22-39
САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ БОЛЬШЕВИКТІК-КОММУНИСТІК БІЛІГІНІҢ КАМПАНИЯЛАРЫ ПРЕДВЫБОРНЫЕ КАМПАНИИ БОЛЬШЕВИСТСКО-КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ PRE-ELECTION CAMPAIGNS OF THE BOLSHEVIIST COMMUNIST AUTHORITY	
XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕС МЕМЛЕКЕТІМЕН АТЫРАУ АУМАҒЫНЫҢ КЕЙБІР САНАТТАҒЫ АЗАМАТТАРЫН САЙЛАУ ҚҰҚЫҚТАРЫНАН АЙЫРУЫ, Ш. Нағимов ЛИШЕНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ НЕКОТОРЫХ КАТЕГОРИЙ ГРАЖДАН АТЫРАУСКОГО РЕГИОНА СОВЕТСКИМ ГОСУДАРСТВОМ В 20-ГОДЫ XX ВЕКА, Ш.Нагимов DISENFRANCHISEMENT OF CERTAIN CATEGORIES OF CITIZENS OF THE ATYRAU REGION BY THE SOVIET STATE IN THE 20S OF THE TWENTIETH CENTURY, Sh.Nagimov	40-56
ҚЫТАЙ КОММУНИСТІК БІЛІГІНІҢ ЖҮРГІЗГЕН ЖАППАЙ ҚУҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ ПОСЛЕДСТВИЯ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ ВЛАСТЯМИ КОММУНИСТИЧЕСКОГО КИТАЯ CONSEQUENCES OF MASS POLITICAL REPRESSION CONDUCTED BY THE AUTHORITIES OF COMMUNIST CHINA	
КОММУНИСТІК ҚЫТАЙ БІЛІГІ ЖҮРГІЗГЕН ЖАППАЙ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНЫ ҰРПАҒЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ, А. Жаналтай.	57-70

СУДЬБА ПОТОМКА ЖЕРТВЫ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ ВЛАСТЬЮ КОММУНИСТИЧЕСКОГО КИТАЯ, А. Жанаптай. THE DAMAGE OF THE GREAT POLITICAL PERSECUTION BY THE COMMUNIST CHINESE AUTHORITIES, A. Zhanaltai	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN	
ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИГЕНЕЗІ МЕН ПОЛИТОГЕНЕЗІНДЕГІ "ДАЛА" ИШАНДАРЫНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІН ҚАЙТА ҚАРАУ, Г.К. Мұқанова ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ МЕСТА И РОЛИ «СТЕПНЫХ» ИШАНОВ В КУЛЬТУРОГЕНЕЗЕ И ПОЛИТОГЕНЕЗЕ КАЗАХСТАНА, Г.К. Муканова RETHINKING THE PLACE AND ROLE OF THE "STEPPE" ISHAN IN THE CULTURAL AND POLITICAL GENESIS OF KAZAKHSTAN, G.K. Mukanova	71-83
ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӨСКЕРІ ТҮТҚЫНДАР - ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION	
ӨСКЕРІ ТҮТҚЫНДА БОЛҒАН КЕЙБІР ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ ТУРАЛЫ, С. Жұматай, С.Қабылтаева Ж. Ерденбекова О СУДЬБЕ НЕКОТОРЫХ КАЗАХОВ-ВОЕННОПЛЕННЫХ, С. Жуматай, С. Кабылтаева, Ж. Ерденбекова ABOUT THE FATE OF SOME KAZAKHS WHO WERE PRISONERS OF WAR, S. Zhumatay. S. Kabyltayeva. Zh. Erdenbekova	84-99
ӨСКЕРІ ТҮТҚЫН ҚАЗАҚ - КӨКЕНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАУҚЫМЕТІ, Ә.Сейдехан ВОЕННОПЛЕННЫЙ КАЗАХ - КОКЕНОВ И ЕГО СУДЬБА, А.Сейдехан KAZAK PRISONER OF WAR - KOKENOV AND HIS FATE, A. Seidekhan	100-116
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӨСКЕРІ ТҮТҚЫНДАРДЫ АҚТАУ ЖҰМЫСТАРЫ БАРЫСЫНДАҒЫ ТАБЫЛҒАН АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ, К.М.Жаулин АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В ХОДЕ РАБОТЫ ПО РЕАБИЛИТАЦИИ ВОЕННОПЛЕННЫХ- КАЗАХСТАНЦЕВ, К.М.Жаулин DOCUMENTS DISCOVERED DURING THE REHABILITATION OF KAZAKH PRISONERS OF WAR, Zhaulin K. M.	116-134
ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS	
ҚАЗАҚ ССР-не АРНАЙЫ КӨШІРІЛГЕН-ҚАЛМАҚТАР: ДЕПОРТАЦИЯ ЗАҚЫМЫ ЖӘНЕ КҮН КӨРІС ҮШІН КҮРЕС, Ә.Болатхан, М.Қалыбекова	135-146

СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЫ-КАЛМЫКИ В КАЗАХСКОЙ ССР: ДЕПОРТАЦИОННАЯ ТРАВМА И ПОИСК ПРОСТРАНСТВА ВЫЖИВАНИЯ, А. Болатхан, М.Калыбекова KALMYKS SPECIAL SETTLERS IN THE KAZAKH SSR: DEPORTATION TRAUMA AND THE SEARCH FOR A SURVIVAL SPACE, A.Bolathan, M. Kalybekova	
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ «АҚ ДАҚТАР» «БЕЛЫЕ ПЯТНА» ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ "WHITE SPOTS" OF THE HISTORY OF THE TURKIC PEOPLES	
ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ҰЙҒЫРЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТРАГЕДИЯЛЫҚ ТАРИХЫ, Б.Тохтахунов УЙГУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА И ИХ ТРАГИЧНАЯ ИСТОРИЯ, Б.Тохтахунов UIGHURS IN THE HISTORY OF TURKIC CIVILIZATION, B. Tokhtakhunov	147-181
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАППАЙ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ЖАҒДАЙЫ ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИН В ГОДЫ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ THE SITUATION OF WOMEN DURING THE YEARS OF MASS POLITICAL REPRESSION IN KAZAKHSTAN	
1920-1950 Ж. САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ӘЙЕЛДЕР(АҚМОЛА, ҚОСТАНАЙ, СҚО бойынша), Қ.Қ. Сарсембина ЖЕНЩИНЫ, ПОДВЕРГШИЕСЯ ПОЛИТИЧЕСКИМ РЕПРЕССИЯМ (по Акмолинской, Кустанайской, Северо–Казахстанской области), С.К. Сарсембина WOMEN WHO HAVE BEEN SUBJECTED TO POLITICAL REPRESSION (in Akmola, Kusatanai, North Kazakhstan region), K. Sarsembina	182-197
МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT	198-200